

Mevlida Serdarević

PRAVNA ZAŠTITA KULTURNO-HISTORIJSKOG NASLIJEĐA BiH

(Nastajanje, očuvanje, destrukcija)

BAŠTINA
BIBLIOTEKA

MEĐUNARODNI CENTAR ZA MIR

Mevlida Serdarević

Pravna zaštita
kulturno-historijskog naslijeđa BiH
sa posebnim osvrtom na staro urbano jezgro Sarajeva
(Nastajanje, očuvanje, destrukcija)

BAŠTINA
BIBLIOTEKA

MEĐUNARODNI CENTAR ZA MIR
SARAJEVO, 1997.

Sadržaj

Uvod	9
Pretpostavke pravnog osnova razvoja područja Sarajeva do dolaska Turaka	13
Pravni osnov razvoja urbanog područja i formiranja starog urbanog jezgra grada Sarajeva	15
Muafnama	16
Vakufi	17
Esnafi	22
Osnove zaštite graditeljskog naslijeđa	25
Pokretno naslijeđe	33
Valoriziranje i pravna zaštita starog urbanog jezgra i drugih dobara naslijeđa Sarajeva	35
Formalno-pravni status dobara	38
Neka dodatna obrazloženja Zakona iz 1965. i njegova primjena na širem prostoru BiH	39
Valoriziranje i pravna zaštita nekropola	40
Ulaganja sredstava na ime sanacije i revitalizacije	42
Zaštita starih urbanih centara	47
Istraživački, sanacioni, konzervatorski i restauratorski radovi na spomenicima	48
Dokumentacija, studije i projekti	51
Prostorno planiranje	53
Historijat planiranja prostora Sarajeva	53
Zakon o prostornom uređenju iz 1974. godine	54
Regulacioni plan Baščaršije	56
Zaštita kulturno-historijskog naslijeđa do 1992. godine (zakon o zaštiti naslijeđa)	59
Organiziranje službi zaštite do 1978. godine	59
Zaštita i korišćenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa - u periodu 1978.-1985. godine	60
Prethodna zaštita	62
Kategorizacija dobara	63
Formalno-pravni status - nadležnost	68
Sukobi nadležnosti	70
Pojedinačni spomenik i njegova zaštita kroz prizmu aktivnosti niza zainteresiranih	75

Gazi Husrev-begov hamam u Sarajevu - osnovna kretanja u korišćenju objekta	75
Odgovornost zbog promjene namjene	76
Radovi oko spomenika i njegova adaptacija	77
Inspekcijske službe, kazne i stvarne mogućnosti provođenja zakona	79
Stvarne mogućnosti zaštite nepokretnosti u svjetlu zakona	80
Međunarodni sistem zaštite naslijeđa	83
Jugoslavija - subjekt međunarodnog prava	85
Neki značajniji međunarodni akti	86
Atinska povelja - 1931.	89
Venecijanska povelja - 1964.	89
Evropska konvencija o zaštiti arheološke baštine - 1969.	90
Splitska deklaracija - 1971.	91
Meksička deklaracija - 1982.	92
Amsterdamska deklaracija - 1975.	92
Rostok-drezdenska deklaracija - 1984.	93
Konvencija o mjerama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prijenosa svojine kulturnih dobara - 1970.	94
Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine	95
Područja duhovnih vrijednosti	98
Rezolucija iz Rajsamura 1991.	99
Međunarodni status Bašćaršije	103
Predlaganja za upis na Listu svjetske baštine	103
Tendencije u korišćenju starog urbanog jezgra u svjetlu nekih međunarodnih normi	105
Haška konvencija	107
Devastacija kulturno-historijskog naslijeđa usljed rata na području bivše Jugoslavije	113
Početak rata u Hrvatskoj	113
Pripreme za slučaj rata u BiH	115
Blokada Sarajeva	118
Nevladine organizacije i njihove aktivnosti u uvjetima agresije	123
Međunarodni centar za mir	123
Komisija za zaštitu baštine grada Sarajeva	124
Štab za zaštitu kulturnih dobara	128
Asocijacija za interkulture aktivnosti i spašavanje naslijeđa RBiH	130
Bosna-Herzegovina Heritage Rescue	130
Službe zaštite i njihove aktivnost tokom 1992.-1994.	133
Prvo međunarodno učešće BiH na skupu posvećenom problematici naslijeđa	133
Preventivna zaštita i aktivnosti Zavoda BiH	134
Osnovne karakteristike uništavanja kulturno-historijskog naslijeđa	137
Uništavanje starih urbanih jezgara najveće vrijednosti u BiH	137
Uništavanje pojedinačnih spomenika kulture	138
Ferhadija džamija u Banjoj Luci	139
Arnaudija (Hasana Defterdara) džamija u Banjoj Luci	139
Karadž-begova džamija u Mostaru	139

Koski Mehmed-pašina džamija u Mostaru	140
Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu	140
Magribija džamija u Sarajevu	140
Kuršumlija džamija u Maglaju	141
Aladža džamija u Foči	141
Careva džamija (Sultan Bajezidova) u Foči	141
Esme Sultan džamija u Jajcu	142
Turhan Emin-begova džamija u Ustikolini	142
Sinan-begova džamija u Čajniču	142
Kzlar-agina džamija u Mrkonjić-Gradu	143
Župna crkva svetog Ivana Krstitelja u Podmilačju - Jajce	143
Franjevački samostan u Plehanu - Derventa	143
Crkva svetog Petra i Pavla i samostan u Mostaru	143
Stara pravoslavna crkva Svete Bogorodice u Mostaru	144
Nova pravoslavna crkva u Mostaru	144
Manastir sa Crkvom blagoveštenja u Žitomislićima - Mostar	144
Uništavanje objekata u kojima je smješteno pokretno blago	144
Uništavanje i pljačka dobara na okupiranim dijelovima grada	148
Odgovornost za postojeće stanje starog urbanog jezgra, pojedinačnih spomenika i pokretnog naslijeđa Sarajeva	151
Odgovornost agresora	151
Odgovornost institucija sistema	154
Odgovornost UNESCO-a i EZ i drugih međunarodnih institucija	156
Kulturna politika i naslijeđe	159
Ustav Federacije BiH	160
Dejtonski sporazum	162
Što se može očekivati u narednom periodu	163
Finansiranje radova na dobrima naslijeđa	167
Umjesto zaključka	171
Recenzija	173

Uvod

Pravna norma jeste osnovna regula određenih odnosa u jednoj zajednici. Ipak, ona čini samo manji postotak aktivnosti, dok je politika ta koja u datom periodu na određenom prostoru stvara ne samo normu već i ukupnu klimu važnu za njenu efikasnost. Gotovo da na ovim prostorima ne postoji oblast u kojoj je utjecaj politike tako očit i tako dubok kao što je oblast zaštite kulturno-historijskog naslijeđa.

Navela bih nekoliko manje-više znanih primjera politike koja je bitno utjecala na oblast zaštite naslijeđa BiH.

Poznato je da su čitave grupe dobara kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine ostale nedovoljno valorizirane ili su potpuno zanemarene, pored ostalog i stoga što BiH nikada nije imala dovoljno vlastitih stručnjaka u oblasti historije umjetnosti, etnologije, pa i arheologije i dr. Usto, stručnjaci školovani u drugim sredinama izučavali su, naprimjer, Bibliju - neiscrpno vrelo za razumijevanje određenih pravaca umjetnosti i za razumijevanje običaja i kulture određenih zajednica. Međutim, za razumijevanje Bosne, za izučavanje njene kulturno-historijske baštine, nužno je ne samo znanje Biblije već i izučavanje osnovnih postavki islamske misli... Pošto toga nema, nema ni adekvatne pažnje koja bi se poklonila istraživanju i, naročito, valoriziranju i prezentaciji određenih vrijednosti od značaja za Bosnu.

Navedeno je rezultat politike u oblasti obrazovanja, što je uz neke druge karakteristike školskog sistema na ovim prostorima (slučaj prijema prekobrojnih učitelja iz susjedne republike, uz paralelno zatvaranje vlastitih škola, naprimjer...) očigledno rezultat politike na planu eks-Jugoslavije.

Kada se analizira sistem organizacije raznih službi zaštite i njihova praktična nepovezanost, kako po vertikali tako i po horizontali, potpuni manjak ulaganja u razvoj ovih službi, zatim stalni nedostatak finansijskih sredstava namijenjenih održavanju dobara - čak i u periodu najvećih ulaganja u monumentalna spomen-obilježja, u izgradnji novih sakralnih objekata (bez stvarnog plana i stručnog odabira prioriteta), manjak ulaganja u stvaranje dobrih dokumentacionih osnova i sl., onda se može govoriti o politici na nivou BiH, politici čiji su se rezultati u ovom ratu pokazali višestruko katastrofalnim.

Negativnih primjera politike na lokalnom nivou ima bezbroj: od nepotrebnog rušenja objekata do nepotrebne ili neadekvatne izgradnje... Ovi slučajevi su posljedica politike na višem nivou, ali nerijetko i neznanja i ishitrenih lokalnih odluka.

* "Ne svjedoči li najbolje o snazi civilizacijskog značenja osmanskih vremena činjenica da je u našim krajevima islamski pečat mnogo dublje i trajnije utisnut u, uslovno rečeno, kulturnom nego u isključivo konfesionalnom smislu..." Darko Tanasković i Nijaz Dizdarević, *Svijet Islama, Predgovor*, Izdanje V. Karadžić 1979.

Što je najgore, bojati se da se negativna politika na lokalnom nivou ne nastavi i u narednom periodu, bez obzira na (eventualno) ispravljanje grešaka u globalu...

Analizom pravne zaštite, očuvanja i devastacije kulturno-historijskog naslijeđa Sarajeva, čime se posredno daje slika ove oblasti u čitavoj Bosni i Hercegovini, jasno se vidi šta znači politika u oblasti kreiranja zakona, a šta u oblasti njihova provođenja; šta znači kada se svjesno uvažavaju, pa i glorificiraju neke pravne norme, a druge ne samo prepuštaju zaboravu već i krivo interpretiraju; šta znači uopće definicija, a potom valoriziranje, kategoriziranje i mjere zaštite naslijeđa u globalu, odnosno šta to znači u pojedinim grupama dobara, šta znače finansijska sredstva za ovu oblast i sl.

Ipak, nije nam namjera analizirati politiku u oblasti zaštite kulturno-historijskog naslijeđa u globalu, premda će biti posebno riječi o kulturnoj politici kako je definira međunarodna zajednica, jer je kulturna politika, definirana međunarodnim aktima, realizirana na ovim prostorima mnogo ranije i mnogo efikasnije nego što je realizira (posebno u ovom trenutku) ta ista međunarodna zajednica. Pri tome, takva kulturna politika smatrana je normalnom, bila je rezultat svakodnevnog ponašanja, pa se o njoj nije posebno ni govorilo. Naredne stranice analiziraju pravnu normu u ovoj oblasti te, ukoliko je to moguće, historijat njenog razvoja i njene primjene (ili grubog kršenja) na ovom relativno malom prostoru.

Činjenica je da zakoni koji reguliraju materiju zaštite naslijeđa, ni u kulturno-historijskoj, a naročito u pravnoj literaturi, nisu dovoljno razmatrani. Nisu dovoljno analizirani problemi koji proistječu iz samog Zakona o zaštiti..., iz njegove primjene, kao ni problemi koji nastaju kao rezultat interakcije dvaju ili više različitih zakona, često suprotnog ili različitog ishodišta. Čak ni u sudskoj praksi nije dovoljno razmatrana ova norma, naročito ako se imaju u vidu brojni slučajevi njenog kršenja kroz slučajeve oštećenja i uništenja dobara, njihovog otuđenja, načini izvođenja radova na dobru ili u blizini zaštićenog dobra itd.

Na ovom mjestu dat je prikaz razvoja sistema zaštite, prije svega nepokretnog kulturno-historijskog naslijeđa Sarajeva. Stoga što se nepokretnosti nalaze u vremenu i prostoru, njihov razvoj (nastanak i opstanak) kao i destrukciju moguće je pratiti sa aspekta sasvim konkretnih zakona.

Kada je riječ o pokretnostima, nužan je nešto drugačiji pristup ovom pitanju. Prije svega je potrebno detaljnije istraživanje, i to kroz timski rad, ne samo pravnika i pravnih historičara već i arheologa, historičara umjetnosti, etnologa, ekonomista i niza drugih stručnjaka. Usto, za razumijevanje uzroka i posljedica stvaranja, priliva i čuvanja, ali i ogromnog odliva i uništenja, sistema valoriziranja, kategoriziranja i formalno-pravne zaštite svih vrsta pokretnosti, nužno je detaljnije osvjetljavanje ukupnih historijskih kretanja na ovim prostorima, detaljnije elaboriranje političkih sistema i prilika u Bosni u dužem vremenskom periodu; analiza mentaliteta ljudi, načina razmišljanja, filozofskih pogleda na svijet, međusobnih odnosa niza činilaca i slično, a ne samo zakona, kojih nije malo, a tiču se raznih oblasti kulturnog i ukupnog političkog, privrednog i javnog života. (Radi se o zakonima iz oblasti arhivistike, muzeologije, bibliotekarstva, galerijske djelatnosti, zakona o zaštiti, o nasljeđivanju, o organizaciji vjerskih zajednica, o organizaciji uprave i brojnih drugih.) Uostalom, treba ne samo utvrditi i naučno eleborirati već i (argumentovano) pretpostaviti gdje se nalazi krana jednog čuvenog bosanskog kralja i pod kojim okolnostima je otuđena iz jednog samostana; pod kojim okolnostima je iznesena Štrosmajerova zbirka i zašto istoimena galerija odbija čak i razgovor o povratku ove zbirke; nužno je obraditi strukturu, okolnosti i način

funkcioniranja Zemaljskog muzeja da bi se osvijetlile sve okolnosti privremenog gubitka, tačnije zaturanje grobnih nalaza kralja Tvrtka; objasniti kako su italijanski vojnici pobacali u rijeku čitavu kolekciju knjiga i rukopisa jedne čuvene muslimanske porodice u Trebinju(!) i zašto je i čime sve bila istovremeno zatrpana Bregava u Stocu; treba istražiti okolnosti komadanja i raznošenja velikog ćilima iz Aladža džamije u Foči i, na kraju, krenuti tragom zahtjeva za povrat opljačkanog za vrijeme Drugog svjetskog rata, jer oni nikada nisu dovedeni do kraja...

Nužno je detaljno osvijetliti sistem (jer formalno-pravnih osnova nema) u kojem su neke čuvene sarajevske porodice (i ne samo sarajevske) vlastima navodno dobrovoljno poklanjale porodične trofeje i raritete da bi isti bili darivani visokim političkim i vojnim rukovodiocima države u kojoj je Bosna, kada je riječ o njenoj kulturnoj historiji, identitetu i njenoj baštini, bila na margini.

Trebalo bi se osvrnuti na sistem kontinuiteta i kontinuitet sistema promjena naziva svega i svačega, sagledati zbog čega sami vlasnici nisu čuvali vlastite pokretnosti, naročito knjige i rukopise... Trebalo bi vidjeti šta je sa filmom i filmskom gradom, jer i to je kulturno-historijsko naslijeđe, šta je sa spomenicima tehnika - po čemu je Bosna bila znana itd. Navedene su samo neke, manje-više općepoznate činjenice, i naznačene samo radi ilustracije složenosti problematike koju je, stoga, nužno odvojeno tretirati, pa je pitanju zaštite pokretnosti data pažnja samo do nivoa koji je od značaja za nepokretno naslijeđe.

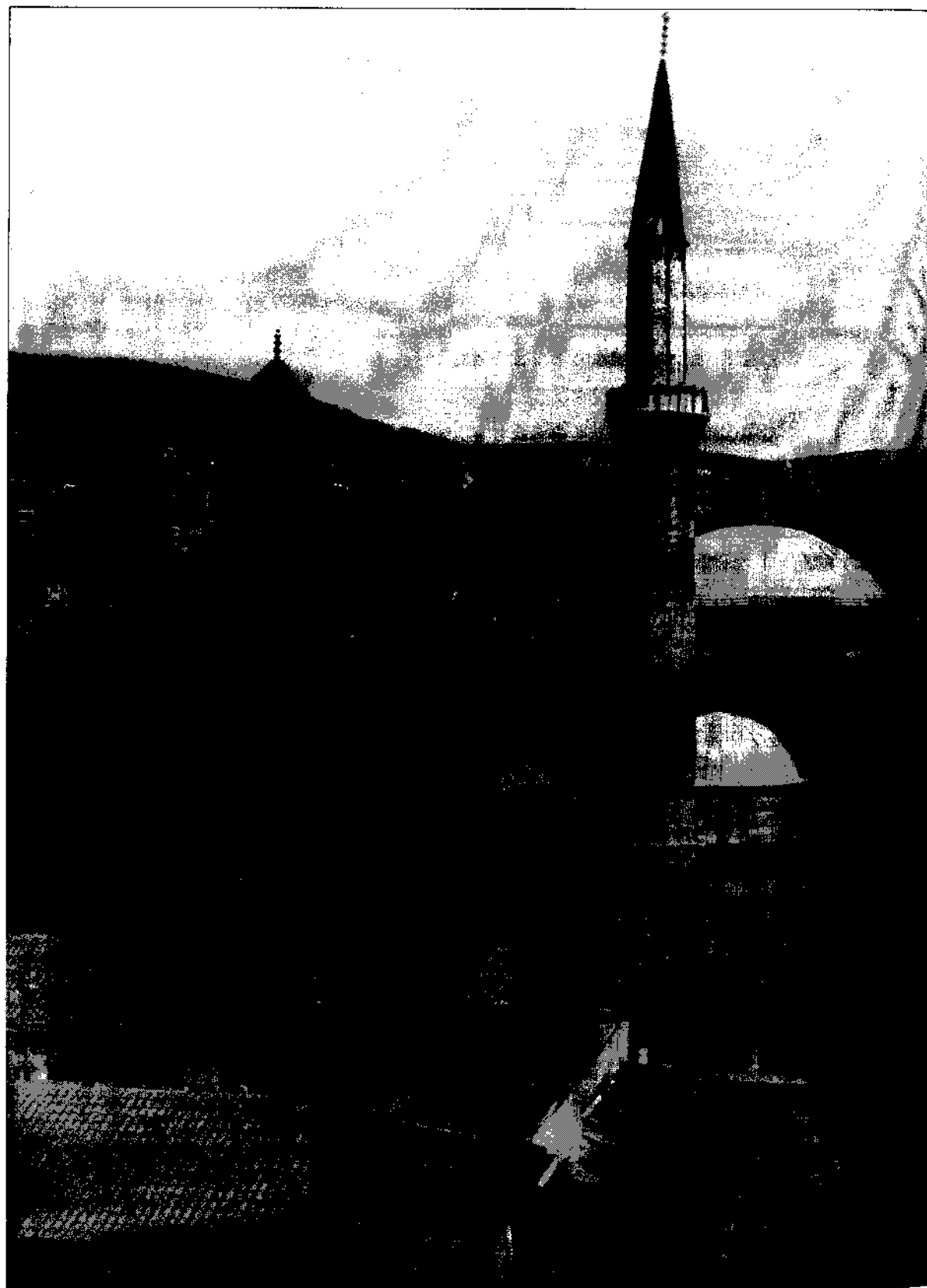
Međutim, stradanje dobara naslijeđa u ratu, 1992. i dalje, takvog je obima i intenziteta (načini devastacije su brižljivo sročeni i realiziran plan), a posljedice tako katastrofalne da je ostavljanje pitanja pokretnosti za neku drugu priliku nedopustivo.

Stoga je na ovom mjestu dat prikaz aktivnosti svih vrsta (naročito u domenu informiranja i praktične preventivne zaštite) vezanih za pokušaj spašavanja sveukupnog kulturno-historijskog naslijeđa grada, ali i svega ostalog na prostoru Bosne i Hercegovine, jer su sve ove aktivnosti, praktično, išle iz Sarajeva.

Devastaciji bibliotečkih, muzejskih i drugih fondova poklonjena je određena pažnja, iako u stvari samo do nivoa informacije. Nisu obrađena sva pitanja odliva privatnosti, zatim krađe iz institucija za koje, eventualno, mogu postojati određene indicije, kao ni uništavanja pojedinih privatnih zbirki ili dijelova zbirki predmeta koji nisu dobra naslijeđa u formalnom smislu, ali to u nekom općekulturološkom, svakako, jesu. Razlog je to što su slučajevi u postupku kod nadležnih organa, te njihova dokumentacija još nije dostupna.

Takoder, da bi se ukazalo na sve okolnosti očuvanja i uništenja, bilo je nužno osvrnuti se na primjenu zakonskih normi na širim prostorima Bosne i Hercegovine i u tom smislu pokušati dati ilustraciju konkretnih, u ovom trenutku dostupnih slučajeva. Ovo je naročito potrebno kada se radi o elaboraciji načina ponašanja okupatorskih vlasti i međunarodne zajednice, tačnije primjene odgovarajućih normi u ovoj oblasti.

Koliko se u tome uspjelo, ostaje čitaocu da ocijeni.

Begova džamija i Sahat-kula u Sarajevu

Pretpostavke pravnog osnova razvoja područja Sarajeva do dolaska Turaka

Područje Sarajeva nastanjeno je još od kraja neolita, u vrijeme rimskog perioda, do kraja srednjeg vijeka i dalje, te u tom smislu spada među naselja sa najdužim kontinuitetom razvoja na ovim prostorima.

Ilidža je u rimsko doba bila autonomna gradska općina (Res publica Aquae S - banja S)¹, što je stanovnicima obezbjeđivalo status rimskih građana.²

S obzirom na blizinu lokaliteta Stara Varoš i pretpostavku da je na tom području bosanski biskup imao svoje sjedište³, opravdano je smatrati da je ovo područje moralo biti sastavni dio područja ilidžanske kolonije ili municipija. Povlastice u sklopu jedne Res publicae u rang u ili kolonije ili municipija (grada

sa gradskom upravom) morale su imati utjecaja na daljnji razvoj područja.

Kako su dubrovački trgovci na ovom prostoru imali svoju trgovačku koloniju, čini se vjerovatnim da je područje današnjeg Sarajeva spadalo u grupu naselja sa priznatim zaštićenim privilegijama.⁴

Imajući u vidu brojnost toponima koji i danas postoje, a govore o kraljevskim (srednjovjekovnim) posjedima, poput naziva Koševo, Radilovići, Brodac, Komatin, Toplik, Hrvatin, Budakovići⁵, očito je da je područje nekadašnje župe Vrhbosne, koje je 1463. postalo centralni vilajet Bosanskog sandžaka (a kome su 1463. priključena područja Visoko, Kreševo, Fojnica, Lepenica i Dubrovnik, što sve skupa čini Sarajevski kadiluk),⁶

1 Dimitrije Sergejevski, "Arheološki nalazi u Sarajevu i okolini", GZM 1947.

2 Uz Ilidžu, status kolonije dobila su još samo dva mjesta u BiH: Stara Naron i Gradina kod Sasa blizu Srebrenice - Desanka Kovačević-Kojić, "Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države", V. Masleša 1978.

3 Prof. Džemal Čelić, "Sarajevska čaršija - kompleksan urbanološki i kulturološki problem", referat na Savjetovanju "Urbano jezgro starog Sarajeva" (dokumentacija Zavoda RBiH)

4 Muhamed Hadžijahić u svom djelu "Pravni položaj Sarajeva u Otomanskoj carevini do 1850. god", pozivajući se na Mikličića i Taranovskog, smatra da se uporedbom sa pravnim položajem stalno nastanjenih Dubrovčana na području srednjovjekovne srpske države može očekivati njihov sličan položaj u Vrhbosni. U tom smislu upoređivanjem povlastica iz 1308., kojim se Dubrovčanima garantuje sloboda od vojske i "gradozidanija" i "gradobljudenija" i "da se konji pod režnicu ne uzimaju ni na koju rabotu", po mišljenju Muhameda Hadžijahića "frapantno je slično sa oslobađanjem od takalije urfije iz Fatihove sarajevske muafname: Muhamed Hadžijahić, "Pravni položaj Sarajeva u Otomanskoj carevini do 1850.", Gazi Husrev-begova biblioteka, rukopis

5 Alija Bejtić, "Ulice i trgovi" Sarajevo, 1971.

6 Hazim Šabanović, "Bosanski pašaluk - postanak, uprava i podjela", str. 146, Svjetlost, 1982.

uživalo sasvim određene povlastice i u srednjem vijeku (carina, rudarina, solane i sl.). To je moralo imati znatnog utjecaja na privredni, a time i na sveukupni razvoj ovog područja, tim više što je poznato da je srednjovjekovna Bosna često priznavala zatečene privilegije. Na kraju, ako se zna da uspostavljajući vlast Osmanska imperija nije naglo kidala zatečeno stanje, naročito u početku, nije naglo ukidala zatečene povlastice, već je, naprotiv, veoma često priznavala zatečena prava oslobađanja od određenih tereta (tekalifi), onda se može prihvatiti tvrdnja da Sarajevo spada u grupu gradova koji su uživali povlašteni položaj na bazi starog municipijalnog uređenja na-

slijedenog još iz srednjeg vijeka,⁷ kao i na bazi povlastica koje su uživale rudarske varoši.⁸ Navedeno je, pored važnog strateškog položaja Sarajeva, imalo utjecaja na njegov opći privredni razvoj i položaj centralnog vilajeta u Bosanskom sandžaku.

Međutim, pravni osnov razvoja Sarajeva ipak se prvenstveno bazira na muafnami i vakufnamama (naročito vakufnami Isa-bega Ishakovića i Gazi Husrev-bega), posebnim pravnim aktima zasnovanim na osmanskome pravnom sistemu, odnosno šerijatskom pravu, a datim kao pojedinačnim pravnim aktima samom Sarajevu.

Pravni osnov razvoja urbanog područja i formiranja starog urbanog jezgra grada Sarajeva

Glavni izvor turskog prava uopće bilo je šerijatsko pravo (ili islamsko pravo) zasnovano na Kur'anu, sunetu i hadisu, a koje je vremenom popunjavano bilo posebnim zakonima, (kanunima), bilo carskim naredbama (fermanima).

Kako islam, a time i islamsko pravo, regulira sveukupni život i djelatnost određene grupacije ili određenog područja, to je, nesumnjivo, morao imati ogromnog utjecaja i na način formiranja i razvoja naselja onih područja na kojima je, duže ili kraće, bio regulator odnosa među stanovništvom. U tom smislu šerijatsko pravo je moralo imati određenog utjecaja na način formiranja naselja, kako samih centara, tako i mahala, na način formiranja i izgled stambene arhitekture i u enterijeru i u eksterijeru itd. Šerijatski propisi u oblasti sahranjivanja, te izričita zabrana skrnavljenja grobalja⁹, uvjetovali su specifičnosti kako u lokaciji, tako i ukupnom izgledu muslimanskih grobalja, s jedne strane, kao i očuvanje raznih

vrsta nadgrobnika ranijih epoha, sa druge strane, što je karakteristika bosanskohercegovačkih prostora.

Kao dokaz iznesenoj tvrdnji može poslužiti i poznati slučaj pravnog tumačenja načina korišćenja tekuće, ranije nekorišćene vode, za potrebe vjerskog pranja (uzimanja abdesta), koje je dao poznati pravnik Ebu Hanife, a što je direktno imalo za posljedicu izgradnju posebnog sistema vodovoda sa tekućom vodom uz svaku džamiju, kao i unutar porodičnih kuća.¹⁰ Ovo je karakteristika i javne i stambene arhitekture na čitavom prostoru Osmanske imperije, područja Bosne i Hercegovine i, naravno, Sarajeva.

Nažalost, utjecaj islamskog pravnog sistema na formiranje, razvoj i sveukupni izgled naselja u našim krajevima nije ni istražen ni valoriziran. Ovaj sistem nije valoriziran ni u oblasti utjecaja na formiranje načina ponašanja pojedinca u odnosu na kulturno-historijsko naslijeđe (vlastito i ono drugo) svih vrsta.

7 M. Hadžijahić, "Pravni položaj Sarajeva u Otomanskoj carevini do 1850.", Gazi Husrev-begova biblioteka, rukopis

8 Mnogi bosanski gradovi, poput Kreševa, Olova, Srebrenice i sl., i prije dolaska Osmanlija uživali su određene povlastice na bazi posebnih propisa zvanih "Zakon", koje su se ogledale u posebnom statusu rudara, oslobađanju plaćanja određenih carina i dr. Takav propis za Srebrenicu spominje se već 1424. godine - Ibidem, Tihomir Vukanović "Srebrenica u srednjem veku", GZM 1946.

9 Mehmed Begović, "Vakufi u Jugoslaviji" - SANU, 1963. str. 41

10 Pravno tumačenje načina korišćenja vode za uzimanje abdesta dao je Ebu Hanifa, osnivač tzv. hanefijske škole (699.-767. g.n.e.), što ima za posljedicu razvoj specifičnog sistema snabdijevanja vodom kao i da se česma u arapskom književnom jeziku naziva hanefijjah - Dr. Ibrahim Džananović, Muallim br. 1/1990. str. 10

Zapravo se sve do 1992. godine smatralo (s obzirom da islamsko pravo više od 100 god. formalno nije postojalo na ovim prostorima) da šerijat nema nikakvog utjecaja na način ponašanja pojedinca, što se, kada je riječ o naslijeđu, pokazalo kao potpuno nepoznavanje suštinskih sistema vrijednosti građana Sarajeva (i šire). Određeni načini ponašanja, utemeljeni šerijatom, duboko su ukorijenjeni na ovim prostorima, naročito u oblasti prometa nekretninama i u oblasti poštivanja tuđih kulturno-historijskih vrijednosti i sl. Poznata je praksa ponovne kupovine nacionaliziranog zemljišta od bivšeg vlasnika, naročito kada se radilo o izgradnji porodične kuće, bez obzira što je to isto zemljište punovažno dodijeljeno novom vlasniku i što stari vlasnik nema pravnog osnova za potraživanje. Osnov ovakvog ponašanja leži u islamskom pravu koje je ukorijenjeno u svijesti pojedinca... Navedeno je tek jedan ilustrativan primjer.

Također nije dovoljno istražen ni utjecaj običajnog prava na lokacijsko određenje i koncipiranje izgleda pojedinih objekata ili vrsta građevina. Kao primjer za ovu tvrdnju može poslužiti mišljenje da se, usljed vjerovanja da kućna okapnica donosi zlo onome koji stoji na njenom mjestu, razvio običaj da se kod gradnje kuća na starim temeljima ne grade kuće većih dimenzija kako okapnica ne bi došla u prostor u kojem se kreću stanari.¹¹ Uostalom, i danas se može vidjeti kako majke upozoravaju djecu da ne stoje ispod okapnice. Na upit zašto to čine, u pravilu ne znaju odgovor, osim da "ne valja tu stajati", što

govori o dubini (i utjecaju) nekadašnjeg vjerovanja i potvrđuje valjanost navedene tvrdnje.

* * *

Već je rečeno da su dvije institucije osmanskog pravnog sistema bitno utjecale na razvoj urbanih i ruralnih cjelina u izgradnji objekata i područja koji se danas smatraju spomenicima kulture i spomeničkim cjelinama. To su muafnama - oprosna povelja i vakuf - zadužbina.

Za razvoj Sarajeva (i drugih značajnih gradova), u punom smislu riječi, također je veoma važna institucija esnafa, čiji je način organiziranja i koncipiranja rada bitno utjecao ne samo na ukupan izgled Bašćaršije već i na ukupan razvoj grada u materijalnom i duhovnom smislu.

Stoga je nužno u najkraćem dati nekoliko osnovnih napomena o muafnama, vakufima i esnafima (za potpunije elaboriranje ovih materija postoji dovoljno dostupne literature).

Muafnama

Muafnama je carsko pismo o oslobađanju poreza (tzv. oprosna povelja), a davala se u osmanskoj državi određenom gradu kao nadoknada za obavljanje određenih općekorisnih funkcija.¹²

Prvobitnu muafnamu dao je sultan Mehmed el-Fatih Sarajlijama godine 1464. kao nagradu za zalaganje prilikom osvajanja jedne utvrde.¹³ Tekst ove muafname nije sačuvan, ali je ona obnav-

ljana u nekoliko navrata kao potvrda ranije stečenog prava.¹⁴

S obzirom da je muafnama data u formi fermama, ona je akt najviše vlasti (zakonodavca) u najjačoj imperiji tog vremena, kojom se naređuje da se obnove postojeće privilegije. S tog aspekta dodjelu muafname Sarajevu, s obzirom na njegov strateški položaj u vrijeme prve dodjele, a i kasnije (kraina-serhat), kao i njegov položaj sa aspekta ekonomskih odnosa na ovom prostoru (raskrsnica puteva, značajan trgovački i finansijski centar evropskog dijela Osmanske imperije), treba posmatrati u mnogo širem kontekstu nego što je neposredni povod njenoj dodjeli.

Muafnama se odnosila na muslimansko stanovništvo¹⁵ (godine 1788. u Sarajevu je živjelo ukupno 625 punoljetnih osoba kršćana, nastanjenih u 12 mahala i tri hana¹⁶), ali od polovine XVI st. i na jevrejsko, a vjerovatno i na kršćansko stanovništvo¹⁷, naravno pod uvjetom da se izvršavaju određene obaveze. Ova obaveza prvobitno je bila vojna, stavljanje na raspolaganje izvjesnom broju boraca (konjanika), lično ili putem novčane zamjene, što je naročito karakteristično za nemuslimane i bogatije muslimane.

Pošto je posjedovalo muafnamu, Sarajevo se tretiralo kao zaštićeni grad Mahrus, što je, pored nekih prava u pogledu učešća građana u gradskoj upravi, davalo pravo na oslobađanje od teških i

uobičajenih nameta (tekalifi, urfije i šaka), prvenstveno poreza od davanja radne snage, ali i novčanih davanja. To je znatno doprinijelo bržem razvoju zanatstva i trgovine, odnosno bržem razvoju grada u cjelini. Kao primjer može se navesti pravo na oslobađanje plaćanja inače obaveznog poreza od mlinova (resmi asiab) na području Sarajeva (sve po osnovu muafname), što znatno povećava prihode od mlinarske djelatnosti i utječe na njen brži razvoj.¹⁸

Imajući u vidu da su se povlastice po osnovu muafname odnosile na čitav sarajevski kadiluk (ima indicija o postojanju muafnama za područje Ilidže i Pala), uz činjenicu da se u izuzetno razvijenu esnafsku organizaciju uključuju svi, bez obzira na konfesionalnu pripadnost, muafnama, odnosno povlastice koje su iz nje proistjecale, morala je imati ogroman utjecaj na brži razvoj čitavog područja, a posebno same sarajevske Čaršije i okolnih mahala, njenog gravitirajućeg dijela. Sarajevo je, s obzirom na zaista široke povlastice, spadalo u rang gradova-republika unutar Osmanske imperije, kako to tvrdi poznati turski historičar Halid Inaldžek.¹⁹

Vakufi

Vakufi su sastavni dio pravnog sistema osmanske države, a značajni su naročito kada se ima u vidu činjenica

11 Alija Bejtić, "Spomenici osmanske arhitekture u BiH", Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vlašću III-IV/1952-53 str. 277, Orijentalni institut Sarajevo.

12 Postoji više vrsta carskih pisama, među kojima su značajni (poznatiji) ahdnama - ugovor o vjernosti, fethnama - poslanica o pobjedi, sulhnama - mirovni ugovor.

13 M. Hadžijahić smatra vjerovatnim da se radi o obrani tvrđave Zvornik 1464., kada su Sarajlije poslale 500 vojnika pod zapovjedništvom Skender-bega Mihail-oghla protiv brojnije ugarske vojske - "Pravni položaj Sarajeva u Osmanskoj carevini do 1850" GZH biblioteka - rukopis

14 Muafnama je obnavljana najmanje tri ili četiri puta, i to: 1572., 1692./3. 1701. i 1748. godine - Ibidem

15 Stanovništvo u župi Vrhbosni je i prije osvajanja Bosne od strane sultana Fatiha bilo većinom muslimansko, smatra M. Hadžijahić, bazirajući svoj stav na činjenici da su Turci osvojili Vrhbosnu sa tvrđavom Hodidjedom prije sultana Fatiha, odnosno najkasnije do 1443. godine, te na vakufnami Isa-bega Ishakovića iz 1462., koja spominje muslimanska groblja - Ibidem.

16 Hamdija Kreševljaković, "Čefilema sarajevskih krišćana iz 1788. godine" - Prilozi za orijentalnu filologiju... br. III-IV (1952/53.) str. 202, Orijentalni institut, Sarajevo 1953.

17 Avdo Sućeska, "Da li su sarajevski Jevreji bili mu'af?" - Godišnjak Pravnog fakulteta br. XXIII 1975. poseban otisak.

18 M. Hadžijahić pozivajući se na Vejsila Čurčića, u "Pravni položaj Sarajeva u Otomanskoj carevini do 1850. godine" GZ biblioteka - rukopis.

19 Halid Inaldžek, "Osmansko carstvo", Beograd 1974., str. 229.

da je faktično postojala podjela nadležnosti između države i vakufa: država je brinula o izdržavanju vojske, uprave i sudstva, a vakufi o vjerskim, prosvjetnim, kulturno-obrazovnim, socijalnim, zdravstvenim i humanitarnim institucijama.²⁰

Prema uobičajenoj definiciji, uvakufljenje je izjava volje poslovno sposobnog lica kojom otuđuje vlastitu imovinu u korist općeg dobra, s tim da ta imovina trajno služi islamskim vjerskim, kulturno-prosvjetnim i socijalno-humanitarnim ciljevima. U tom smislu vakufi ne mogu biti osnovani protivno islamskim normama, niti se njihova imovina može koristiti suprotno tim istim normama.

Nemuslimani također mogu osnivati zadužbine, pod uvjetom da je njihov cilj u skladu sa gledištima religije zavjestioca, premda ima primjera da su nemuslimani zavještali svoju imovinu pred kadijom i po propisima šerijata.²¹

Uvakufiti se može nepokretnost, pokretna stvar vezana za nepokretnost i novac za podizanje i izadržavanje određenih institucija, te su u tom smislu vakufi općenito, pa i u našim krajevima, nosioci svih kulturnih, obrazovnih, humanitarnih i socijalnih potreba određenog kruga stanovništva, kao i privrednog i ekonomskog razvoja određenog područja.

Vakufnamom se može utvrditi i kreditiranje, što znatno utječe na povećanje prometa.

Vakufi imaju svojstvo pravnog lica, pa, prema tome, mogu biti nosioci prava i obaveza. Njima upravlja mutevelija (upravnik) u skladu sa zadužbinskom poveljom (vakufnamom), koja je obavezno sačinjena i ovjerena od ovlaštenog lica (kadije).

U pravilu, uvakufjuje se privatno zemljište, tzv. pravi, evkafi vakufi, u kom slučaju nema ograničenja prava raspolaganja, osim ograničenja koje se odnosi na pravo preče kupnje, tzv. šufa pravo. Međutim, najčešće se uvakufjuje državno - mirija zemljište,²² za šta je nužno pribaviti posebnu dozvolu (temliknamu), s obzirom da pravo državne svojine ne prestaje.

Zemljište u Osmanskoj carevini je bilo većinom državno i na njemu je držalac imao samo pravo plodouživanja (tesaruf), dok je gola svojina (nuda proprijeta) pripadala državi. Temliknamom ovakav držalac stječe pravo da zemlju uvakufi, s tim da se sav prihod, pa i porez koje se i dalje ubire, uplaćuje u korist vakufa, odnosno općekorisne funkcije.

Koliki je značaj vakufa za bosansko-hercegovački prostor govori činjenica da su vakufi kao institucije tretirani i u okviru međunarodnopravnih akata.²³ Tako je Berlinskim ugovorom (1878.), kojim je Austro-Ugarska dobila pravo da okupira BiH, utvrđena obaveza da se u oblasti vakufa održi utvrđeno stanje (čl.25), a Sen Žermenskim ugovorom, zaključenim između Austro-Ugarske i države SHS, predviđena je obaveza brige

i stvaranja uvjeta za opstanak i razvoj vakufa.

Za Sarajevo su najvažniji vakufi Isabega Ishakovića i Gazi Husrev-bega, iako postoje i brojni drugi koji su više ili manje doprinijeli izgradnji i uobličenju grada. Do 1540. godine u Sarajevu je bilo 44, a početkom XVII stoljeća preko 100 vakufa.²⁴

Isa-beg je posebnom vakufnamom od II 1462. god. uvakufio vlastito (mulk) zemljište, karavan saraj, vodovod, kao i veliki dio zemlje namijenjene za izdržavanje vakufa. Gazi Husrev-beg je također posebnom vakufnamom iz 1531., odnosno 1537., osnovao džamiju, mekteb (osnovnu školu), medresu (srednju školu), hanikah - visoku školu (koja je prema mišljenju mnogih jezgro današnjeg Sarajevskog univerziteta), imaret, musafirhanu, bezistan, hamam, te "čitavu malu tvornicu mutapčijskih proizvoda".²⁵

Ove dvije zadužbine udarile su temelje razvoju grada: privrednom, kulturno-obrazovnom, socijalnom, zdravstvenom i sl.

Kao ilustracija razvoja grada upravo na temelju vakufa, odnosno privatne inicijative, neka posluži prikaz Hamdije Kreševljakovića. "U daljoj izgradnji Sarajeva prednjačili su sandžakbezi gradnjom džamija i drugih javnih zgrada, kao i koristonosnih objekata (dućana, mlinova itd.) za njihovo uzdržavanje. Za sandžakbezima su se povodili i drugi imućniji ljudi (trgovci i obrtnici). Ajasbega je slijedio Skenderbeg koji je nešto podalje od dosadašnjih građevina podigao jednu tekiju na lijevoj obali Miljacke, zatim most preko Miljacke nazvan Skenđerija, a na njenoj desnoj obali karavan-saraj, više dućana na prostoru gdje je

danas park pred zgradom GNO (danas je to zgrada Skupštine grada Sarajeva i SO Centar) i više mlinova na Koševu. On je proveo preko Vratnika jedan rukav Moščanice, i na njemu podigao više mlinova. Sljedeći sandžakbeg, Jahjabeg, sagradio je na zaravanku iznad Gornje varoši jednu džamiju, a jedan od njegovih nasljednika, Jakub-paša, džamiju u Magudi; dio prostora u području Ali-fakovca sa današnjim ulicama Kosovka, Vladimira Gaćinovića i Stevana Sinđelića.

Firuzbeg je sagradio medresu u kraju koji se danas zove Medreset, a na Baščaršiji je 1509. podigao jednu banju i oko nje više dućana. Oko 1515. osnovao je sandžakbeg Junuzaga prvu apoteku u Sarajevu koja je bila začetak esnafa atara ili drogerista.

Uz Skenderpašinu tekiju sagradio je 1517. Mustafa-beg Skenderpašić prvu, kupolama presvedenu džamiju, a devet godina kasnije (1526.) Muslihudin Čekrekčija drugu takvu zgradu na Baščaršiji i u sarajevskoj čaršiji uvakufio 45 dućana, od kojih su neki bili kraj Firuzbegove banje, a drugi u Sabljarskoj čaršiji (danas dio ulice Branilaca grada od "Hotel-Centrala" prema istoku, op.a.).

Zakladnica Ajasbega od 1477., napisana arapskim jezikom, najstarija je isprava u kojoj se naš grad naziva Sarajevo, a jedno pismo Firuzbegovo Dubrovčanima od 7. ožujka 1507. najstarija je, opet, isprava na našem jeziku u kojoj se naš grad naziva Sarajevo.

Obzirom na razvijenost vakufske institucije kao takve i brojnost vakufa u Sarajevu, postoje slučajevi osnivanja nemuslimanskih zadužbina na muslimanskoj zemlji, tj. stvaranje nemusliman-

20 Vakufima se osnivaju džamije, musale, i tekije kao čisto vjerski objekti ili prostori, zatim mektebi i medrese kao obrazovni objekti, biblioteke kao kulturno-obrazovni, muvekitane utilitarni, zatim se ostavljaju zemljišta za groblja, grade mostovi, sahat-kule i hamami kao javni, imareti također kao utilitarni objekti, hanovi itd.

21 Iz prepisa dokumenta iz 1539./40. vidi se da je uvakufjeno zemljište u Sarajevu u svrhu stanovanja svećenika, a u cilju "da u Jevandelju poučava djecu nevjernika" - Mehmed Begović, "Vakufi u Jugoslaviji", SANU, posebno izdanje knjiga CCLXI, str. 88, Beograd 1963.

22 Zemljište se dijeli u pet grupa: privatno - mulk, državno - mirije, crkveno - zakladno/vakufsko-mevkufe, zemljište u općoj upotrebi - metruke i pusta zemlja - nesvak. Grantovni zakon iz 1858./7. Ramazan 1274.

23 Fikret Karačić, "Međunarodno pravo regulisanje vakufskih pitanja u jugoslavenskim zemljama", Anali GH biblioteke knj. IX-X.

24 Dr. Behija Zlatar, "Popis vakufa u Bosni u XVI st." - Prilozi za orijentalnu filologiju...XX-XXI...i prema istraživanju istog autora.

25 F. Alija Bejtović, "Stara sarajevska čaršija, jučer, danas, sutra", Sarajevo, 1968.

skih vakufa na muslimanskim, i to kod sve tri religije. U tom slučaju je vakufsko zemljište uzeto u nasljedni zakup (najpoznatiji slučaj je izgradnja jevrejskog hrama i groblja na vakufskom zemljištu). Postojanje vakufa zabilježeno je kako kod kršćana tako i kod Jevreja.²⁶

Isto važi i za mnoge druge urbane cjeline koje danas predstavljaju značajna dobra naslijeđa.

"Mostar je centar Hercegovine i mjesto u kome je osnovano najviše vakufa... Ovdje je do konca prošlog stoljeća sagrađeno, što se pouzdano zna, 37 džamija, 3 tekije, 23 mekteba, 10 medresa, nekoliko biblioteka i više humanitarno-socijalnih ustanova za čije su održavanje zavještali velike vakufe..."²⁷

U Mostaru je, prema H. Hasandediću, zabilježeno preko 109 vakufa koji su svoje prihode crpili iz širih područja ove općine, Stolac i njegova okolina imali su preko 50 vakufa itd., što govori o snazi ove institucije, naročito kada se ima u vidu činjenica da su podaci o brojnim vakufima potpuno nestali.

Radi ilustracije navodimo slijedeće:

"Vakuf Čejvan Čehajin"

Čejvan Čehaja, sin Abdurahmanov živio je u Mostaru u 16-om stoljeću i bio je oprošten rob hercegovačkog namjesnika Sinan-paše.... Vakif je 1552. god. sagrađio u Mostaru džamiju i uz nju mekteb, medresu i biblioteku. Zatim, podigao je mali kameni most na Radobolji poznat pod imenom Kriva ćuprija, a odredio je da se kaldrmišu važnije mostarske ulice. Osim ovih zadužbina on je još sagrađio po jednu džamiju u Blagaju i Gabeli, zatim po jednu čatrnju u Čitluku i

Rečicama, te odredio da se iz sredstava njegova vakufa popravljaju most na Bunici. Iz sredstava ovog vakufa podignut je kasnije hamam u Priječkoj čaršiji i šadrvan i muvekit pred džamijom. Vakif je odredio da se održava vrelo Halebinac, nedaleko od Starog mosta i da se svake godine na Kurban-bajram zakolje po deset dobrih ovnova i meso podijeli sirotinji.

Za održavanje navedenih zadužbina, zavještao je preko 100 dućana i više pekara u mostarskoj čaršiji, 22 dućana u Gabeli, više mlinica na rijeci Jesenici i Studencima, te 150.000 dirhema u gotovom. Godine 1889. ovaj vakuf je imao u svom posjedu 15 dućana, dvije kuće i zemlju na Mostarskom blatu. Ovaj legator je najviše doprinio privrednom uzdizanju Mostara u prvim decenijama njegovog razvitka..."²⁸

U mnogim mjestima je zabilježeno postojanje tzv. česmanskih vakufa, čiji je isključivi zadatak bio opravka vodovodne mreže.

Vakufsko zemljište i nekretnine davana su u zakup. Visina zakupnine (mukata) je trajna i ne može se mijenjati. U početku zakup je bio na rok u trajanju od jedne godine, da bi se od XV stoljeća pretvorio u nasljedni zakup. "Od brojnih požara stradali su objekti raznih vakufa, pa kako ih ovi često i po više godina ne bijahu kadri obnoviti i popraviti, a vakufski se imetak ne može prodati, to su mutevelije, da osiguraju bar neki dohodak vakufu, dopuštali uz pismeni ugovor (mukata-teskera) privatnicima da na praznim zemljištima prave dućane ili druge zgrade, a vakufu, kao vlasniku zemljišta, da plaćaju godišnje izvjesnu

svotu kao odštetu. U tom slučaju vakuf je vlasnik zemljišta, a privatnik je vlasnik zgrade. Privatnik je mogao s dopuštenjem mutevelije dotičnog vakufa svoju zgradu prodati, pokloniti, uvakufiti, založiti i svakoj alternaciji podvrći, ali je i novi vlasnik morao plaćati ugovorenu odštetu (mukata). Mukata znači isto što i porez (kat'=rezati), dakle neku odrezanu svotu koja se ima davati vlasniku za uživanje njegova vlasništva.

Najveći dio stare čaršije je pod mukatom raznih vakufa, ali se sada ne plaća, jer su to tako malene svote da se ne isplati ni pobirati ih. Do toga je dovela devalvacija akće, jer je mukata određivana uvijek u akćama, a ugovori su ostali na snazi i nakon uvođenja groša i drugih valuta. O ovakvom vlasništvu vodi brigu jedina gruntovnica, koja ovo pravo uvijek bilježi pri svakoj kupoprodaji."²⁹

Nije nevažno istaći da se paralelno sa mukatom razvija i drugi način naplate novca, također na osnovu šerijata.

Naime, šerijat traži da se vakufske nekretnine, date pod kiriju, moraju svake godine izdavati putem dražbe, što stvara veliku nesigurnost kod ulaganja kapitala i razvoja djelatnosti. Iz ovih razloga, počev od 1613., uvodi se praksa, naravno na temelju tumačenja pravnih normi, da se vakufski dućani daju u dvostruki najam.

Dvostrukim najmom, tzv. idžareteinom, zakupac stiče nasljedno pravo, a nakon što je sklapanjem ugovora dao posebnu, unaprijed utvrđenu svotu (mudželu), koja ne predstavlja naknadu za kupovinu, već neku vrstu pristojbe.

"Na osnovu hudžeta, fetve i naloga spomenutog valije dao je mutevelija Me-

hmed ef. braći Mehmedagi i Ahmedbaši spomenuto gradilište da na njemu sagrađuje svojim novcem zgradu, da vakufu plate 100 esedi groša u ime mudžele i mjesečno 80 akči idžarei mudžele. Usto je ugovoreno da, ako Bog da, kad god vakuf mogne podignuti imaret, a han bude potreban vakufu, da ga uzme sebi, a zgradu (valjda odštetu za zgradu) i mudželu njima povрати. U posjedu braću neka niko ne smeta dokle budu u redu plaćali onih 80 akči mjesečno."³⁰

Navedeni odnosi unutar sistema vakufa znatno su kočili privredni razvoj područja starog urbanog jezgra pred dolazak i u prvim godinama austro-ugarske vladavine.

Način formiranja vakufske imovine, koja se ni na koji način ne može otuđiti, visina mukate koja je fiksna, a to znači da se realno vremenom smanjuje, kao i neki drugi razlozi u sferi organizacije institucije vakufa, doveli su do toga da je vakufska imovina ekonomski konstantno slabila. Kolika je realno bila mukata govori podatak da je npr. Gazi Husrev-begov vakuf za 1933. godinu na ime mukate za 179 objekata u gradu primao godišnje samo 1.200 din.³¹

Da bi omogućila slobodan promet nekretnina, Zemaljska vlada BiH 1912. godine ukinula je odredbe Zemljišnog zakona iz 1886. godine (austrijski Zakon o zemljišnim knjigama od 13.10.1886. preuzeo je odredbe Gruntovnog zakona iz 1858. u pogledu vakufa), kojim se ograničava promet državnog zemljišta (mirija zemljište), pa je držalac ovakvog zemljišta postao i njen vlasnik, dok je vakuf postao vjerovnik sa pravom pribavljanja mukate.

26 H. Kreševljaković, Izabrana djela, knjiga II, str. 9 i 10.

27 Hivzija Hasandedić, "Hercegovački vakufi i vakifi", Posebni otisak iz Anala GH biblioteke - knjiga IX-X, Sarajevo, 1983., str. 30-31.

28 Ibidem

29 H. Kreševljaković, Izabrana djela, II knjiga, str. 39.

30 H. Kreševljaković, Izabrana djela, II knjiga, str. 40.

31 Abduselam Bašagić, "Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših Muslimana", Beograd, 1933. g., str. 18.

Onog momenta kada je držalac mirija nekretnine postao i njen stvarni vlasnik, stvoreni su uvjeti da se i zakupac vakufskog zemljišta upiše u zemljišne knjige kao njen vlasnik, što je dovelo do strahovitog daljnjeg osiromašenja vakufa i, u krajnjoj liniji, do zloupotrebe ove institucije. Tako je npr. Brusa-bezistan u Sarajevu u gruntovnici upisan kao vlasništvo više privatnih suvlasnika sa idealnim dijelovima, iako je sam bezistan zadužbina velikog vezira Rustem-paše.

Slijedeće veće otuđenje zadužbinske imovine desilo se poslije Prvog svjetskog rata, kada su određena vakufska zemljišta obuhvaćena agrarnom reformom.

Konačno, Zakon o nacionalizaciji iz 1946. i njegove izmjene i dopune iz 1948. godine, i naročito Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta od 13.12.1958. g., doveli su do toga da su vakufi toliko osiromašili da su prestali biti činilac razvoja, čak i u minimalnom obimu.

Vakufi su omogućili izgradnju objekata i područja koji su sada spomenici kulture i spomeničke cjeline. Ali, ma kako paradoksalno zvučalo, osiromašenje vakufa u periodu od dolaska Austro-Ugarske pa sve do Drugog svjetskog rata, u izvjesnom smislu, uvjetovalo je fizičko očuvanje brojnih spomenika kulture u Sarajevu.

Naime, praktično sva dobra graditeljskog naslijeđa grada jesu i danas, ili su po svom porijeklu, vlasništvo vakufa. (Zapravo, sva zaštićena dobra BiH i inače, osim odbrambenih i djelomično stambenih, te čisto vjerskih objekata

drugih konfesija, pripadaju ili su pripadala vakufima.)³²

Usljed konstantnog osiromašenja, vakufi nisu imali ekonomske moći da održavaju i saniraju vlastite nepokretnosti, te da krenu u modernizaciju koja bi nesumnjivo, s obzirom da je svijest o vrijednosti arhitektonskog naslijeđa starog urbanog jezgra Sarajeva u tom periodu (ali i sve do šezdesetih godina ovog stoljeća) bila nerazvijena, dovela do još veće devastacije starog Sarajeva. Uostalom, samo nedostatak finansijskih sredstava GH vakufa (kao i nastupanje Drugog svjetskog rata) spriječio je potpuno rušenje Gazi Husrev-begova bezistana u cilju podizanja novog, modernog objekta na istom mjestu.³³

Esnafi

Neosporno je da su esnafi i esnafska organizacija također imali značajnog udjela u razvoju grada, a time i izgradnji određenih objekata i područja - danas spomenika kulture i dijelova urbane zone.

Uostalom, samo ime Tabački mesdžid govori o objektu koji je namijenjen određenoj grupi zanatlija. Slično govore nazivi ulica i kvartova: Kovači, Kazandžiluk, Mudželiti, Sarači itd.

Prema istraživanju Nedima Filipovića, već 1489. godine u Sarajevu ima 17 vrsta zanata, a 1528.-1536. čak 35, što govori o brzom razvoju kako zanata tako i samog grada. "Zna se da su obrtnici imali svoje bajrake (zastave) još 1658. Do u naše dane očuvalo se pet esnafskih

bajraka, i to: kazaski, tabački, sarački, krojački i zlatarski. Kazaski se bajrak čuva sada u Gazi Husrefbegovoj biblioteci; dug je 3,5 a širok 2 m; od svile je, zelenkaste boje sa deset krasno izrađenih kita, koje su kazazi izradili, kako se ono kaže, kao sebi. U Zemaljskom muzeju u Sarajevu imaju još dva esnafska bajraka slične veličine; jedan je tabački, a drugi sarački.

Tabački se bajrak čuvao do zadnjih godina u staroj tabačkoj porodici Hadžialajbegović, iz koje je bio i posljednji čehaja. Nekih desetak godina iza okupacije oduzet je taj bajrak zajedno s tabačkim arhivom od Salihage Hadžialajbegovića silom i pohranjen u Zemaljski muzej."³⁴

Esnafi su organizirani po principu grupiranja istih ili sličnih obrta sa strogo razgraničenim djelokrugom rada. Ova ograničenja idu dotle da se, npr., čizmar ne smije baviti izradom papuča, premda se u oba zanata koriste isti materijali i isti alat...

Pošto je zanatstvo u Sarajevu bilo veoma razvijeno, esnafska organizacija, u pravilu mješovitog religijskog sastava,

imala je izuzetan utjecaj kod sticanja prava na rad doseljenika zanatlija i trgovaca, a time i na sticanje prava građanstva (i to nakon 15, odnosno 10 godina od nastanjivanja), kod otvaranja i zatvaranja dućana, izbora kalfe u majstore i sl. Esnafska samostalnost u Sarajevu i Mostaru je izraz specifičnosti bosanskih prilika, smatra M. Hadžijahić.

Esnafska organizacija je tako jaka i u ekonomskom i u političkom pogledu da je u stanju utjecati čak i na proglašenje npr. carskog fermama, organizirajući kolektivno zatvaranje dućana; modernim jezikom rečeno, organiziranjem kolektivnog protesta obustavom rada, o čemu detaljnije piše H. Kreševljaković. Iz ovog slijedi nesumnjivi utjecaj esnafa ne samo na privredni život grada već i na njegovu privrednu izgradnju, zonsku podjelu i dr.

O stvarnom statusu esnafa najbolje govori poznati slučaj spora o protokolu kod dočeka velikodostojnika, kojom prilikom se decidno utvrđuje redoslijed i po zanimanju i unutar esnafske organizacije, kao i mjesto dočeka.³⁵

32 Među prvih 70 rješenja o zaštiti ukupno 78 objekata svih vrsta i svih konfesionalnih i nacionalnih grupa, 39 - dakle više od 50% pripada ili je pripadalo nekom vakufu. Tu spadaju ne samo čisto vjerski objekti već i objekti utilitarnog karaktera poput muvektihana - stanica za mjerenje vremena, javni objekti, obrazovni... Dokumentacija Zavoda BiH.

33 Detaljnije o vakufima u Sarajevu vidjeti u najnovijem radu inž. N. Koštovića "Sarajevo između dobrote i zla", 1995. izdavači Rijaset i M.D. Preporod

34 H. Kreševljaković, Izabrana djela, II knjiga, str. 49

35 O esnafskoj organizaciji detaljnije vidjeti u knjizi H. Kreševljakovića, Izabrana djela, knjiga II

AHDNAMA

Njegovo veličanstvo osvojitelj sultan Mehmed, kad je bosansku provinciju okupirao i osvojio, u toj provinciji stanujućim katoličkim svećenicima dao je ovaj tekst uzvišene povelje. Carskog uzvišenog plemenitog znaka i grba, (ture) veličanstva hvale svijeta naređenje je:

Ja sam sultan Mehmed han, neka je poznato svima uopće od prostog puka kao i odličnijima ova moja vlastodržačka previšnja povelja, kojom bosanskim svećenicima ukazujem veliku pažnju, te zapovjedam: spomenutim i njihovim bogomoljama ne smije biti smetnje ni pritiska, neka se smjeste u svojim bogomoljama te kako od uzvišene moje strane tako od mojih vezira, niti od mojih podčinjenih (robova), niti od mojih podanika raje niti od svega stanovništva cjelokupne moje države spomenutim nitko se ne smije miješati u njihove stvari niti ih napadati ni vrijeđati ni njih ni njihov život, njihov imetak (imovinu) ni njihove bogomolje.

Također iz tuđine osobito u moju državu dovođiti ljude dozvoljava im se. Stoga spomenutim izdajem moju uzvišenu zapovjed, u kojoj im posvećujem svoju brigu i pažnju, te se kunem teškom zakletvom: Stvoriteljem i gospodarom zemlje i nebesa, sa sedam musafa sa velikim Božjim vjesnikom (Muhamedom) i sa 124.000 peygambera i sa sabljom koju pašem da ovom što je napisano nikoje lice ne smije se suprostaviti dok god ovi (Franjevci) služe meni i mojoj zapovjesti budu pokorni.

Pisano 28 maja 1463
Na granici Milodraža

* Kasim Gujić: "Osvajač Bosne Sultan Mehmed II i Bosanski Franjevci" Zagreb, 1935., str. 10-11

Osnove zaštite graditeljskog naslijeđa

U principu smatra se da je zaštita naslijeđa tekovina druge polovine XIX i početka XX stoljeća, iako njeni korijeni sežu u rimsko doba. Kao primjer spominje se edikt iz 458. godine (III st.), kojim se u Rimu zabranjuje rušenje starinskih javnih građevina, bilo hramova bilo drugih objekata,³⁶ dok bula pape Pavla II iz 1462. godine govori o zabrani rušenja antičkih gradova, pa se smatra prvim aktom "smišljenog čuvanja starina".³⁷

Slijedi niz odluka i naredbi, poput odluke iz 1515. kojom se naređuje da se prijavi svaki stari kamen (ovo prilikom gradnje Crkve sv. Petra); zatim zabrana podizanja novih objekata uz antičke zgrade ili na njihovim temeljima, iz 1624.; naredba o prijavi nalaza skulptura, radova u mozaiku i sl., iz 1704.

Konačno, 7.4.1820. godine objavljen je edikt zvani Lex Pacca, "prvi potpuni zakon kojim se detaljno uređuje i organizuje zaštita starina u Crkvenoj državi, sa tendencijom da njegove odredbe budu poštovane i van zidina Rima. U tom Zakonu nalaze se propisi o iskopavanju i čuvanju, kao i o zabrani oštećenja,

otuđenja, izvoza, opravljanja i obnavljanja bez dozvole ..."³⁸

Iz navedenog se jasno vidi da se radi o procesu razvijanja pravne misli vezano za zaštitu vlastite crkve i crkvene imovine na prostoru gdje crkva ima vlast.

Ako se imaju u vidu i razni propisi vezani za očuvanje crkvenih pokretnosti, onda postaje jasno gdje su korijeni crkve kao najstarije i najbolje organizirane, uvjetno rečeno, službe zaštite, ako ne na globalnom planu, a ono svakako na prostorima Bosne i Hercegovine.

Kada je riječ o šerijatskom pravu, a ovaj pravni sistem je važio u Bosni i Hercegovini i napose na području grada Sarajeva od njegova osnivanja, koje, kao što je već rečeno, sa aspekta zaštite naslijeđa nije dovoljno valorizirano, može se kao prvi pravni akt spomenuti deklaracija Muhameda a.s. iz 623./4. godine (II godina po Hidžri) upućena Manastiru sv. Katarine na Sinaju. U njoj se garantira očuvanje crkava i crkvene imovine.³⁹

Na osnovu Kur'ana, te navedene i sličnih deklaracija, šerijatsko pravo je zauzelo stanovište o očuvanju i oprav-

36 Dr. Stevan Tomić, "Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji", Beograd 1958. str. 7.

37 Ibidem

38 Ibidem

39 Mehmed Begović, "Vakufi u Jugoslaviji", SANU 1963., str. 84

ljanju starih (i podizanju novih) bogomolja.⁴⁰

Naravno, i tursko zakonodavstvo prihvatilo je navedeno stanovište, što je rezultiralo, pored ostalog, ahdnamom Mehmeda II bosanskim franjevcima od 28.5.1463., kojom se zabranjuje ugrožavanje crkve.⁴¹ Ovdje se radi o stavu u pogledu očuvanja vjerskih objekata u vlasništvu onih koji spadaju u red priznatih religija, a ne o očuvanju vlastitih dobara. U navedenom nalazimo korijene nastanka i opstanka potpuno različitih spomenika kulture, praktično na istom prostoru Bosne i Hercegovine, što ovaj prostor čini posebnim. (Naravno, određene institucije islamskog pravnog sistema, poput vakufa koji ima obavezu očuvanja vakufske imovine, dakle i spomenika kulture, imaju važnu ulogu, ali o tome je bilo riječi naprijed.)

Koliko je poznato, prva je Kraljevina Švedska, još 1630. godine, osnovala državno nadležstvo zaduženo za brigu o spomenicima kulture, uključujući i evidenciju i održavanje. Ovim je ne samo osnovana prva institucija već je utvrđen i interes države a ne samo crkve da se brine o vlastitom kulturno-historijskom naslijeđu. Slično je postupila Francuska 1793. pristupivši inventarizaciji starina.⁴²

Međutim, sve do druge polovine XIX stoljeća ne može se govoriti o aktivnostima u oblasti zaštite naslijeđa u smislu sveobuhvatnog i sistematičnog odnosa spram vrijednosti određenih objekata. Propisi o zaštiti naslijeđa u Evropi uglavnom se donose u periodu od 1834. do 1859. godine i dalje. Zakon o ovoj

oblasti Francuska donosi 1834., Pruska 1848., Austrija 1873., a 1859. ove propise donosi Rusija.⁴³

Nastojeći da se približi evropskim kretnjima toga vremena u zaštiti naslijeđa, tursko Ministarstvo prosvjete izdalo je 23.7.1874. g. naredbu kojom se nalaže činovnicima da spriječe rušenje i raznošenje kamenja "iz zidova starinskih tvrđinja i drugih zgrada kao i ploče sa nadpisima..." i da se čuvaju svi spomenici "nalazeće se u starim i znatnim mjestima kao što su tvrđinje i druge zgrade..."⁴⁴

Koliko je stvarni utjecaj imala ova naredba nije poznato, jer je veoma brzo došlo do smjene vlasti na prostorima Bosne i Hercegovine.

Kada je riječ o prostoru Bosne i Hercegovine, već sredinom XIX stoljeća javljaju se ideje o potrebi očuvanja naslijeđa, poput "Molbe" za očuvanje pokretnih predmeta fra Jukića iz 1850. godine i zahtjeva za izgradnju novog u cilju očuvanja Starog mosta u Mostaru iz 1870. godine i sl.,⁴⁵ što govori o jačanju svijesti o vlastitim vrijednostima, pored ostalog.

Međutim, do uspostavljanja austro-ugarske vlasti praktično nema pravnih akata koji izričito govore o potrebi zaštite naslijeđa kao dijela ukupnog graditeljskog korpusa jednog područja ili određenog perioda gradnje, niti akata koji reguliraju načine ostvarivanja te zaštite.

Prvi takav akt je "Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 27.6. 1892. br. 50.243/1 o čuvanju historičkih

spomenika, zatim postupku sa starinama i drugim u historičkom i kulturno-historičkom pogledu znamenitih objekata."⁴⁶

Naredba utvrđuje šta se smatra pokretnim i nepokretnim dobrima kulturno-historijskog naslijeđa (koje naziva pokretnim stvarima), koji reprezentiraju historijsku, kulturno-historijsku ili umjetničku vrijednost a u svrhu njihove "naučne vrijednosti za povijest uopće".

Važno je istaći da ova naredba utvrđuje obavezu pribavljanja dozvole za arheološka istraživanja (premda govori o prikupljanju i naučnom ispitivanju), dozvole za izvoz i, suvremenim jezikom rečeno, utvrđuje pravo preče kupnje u slučaju prodaje određenog dobra.

Bez obzira na činjenicu da je u ovom periodu (ali i prije donošenja naredbe) usljed pojačanog interesiranja za Bosnu i Hercegovinu i njene vrijednosti, sa jedne, i jakog investicionog priliva sredstava, sa druge strane, došlo do snažnog odliva pokretnog blaga te rušenja i devastacije nepokretnosti na ovim prostorima, naredba je imala određenog odjeka, kako na širim prostorima države, tako i u samom Sarajevu. U tom smislu treba spomenuti mišljenje uprave Zemaljskog muzeja o potrebi očuvanja dijelova gradskih zidina Sarajevske tvrđave i Tabije III, zbog izuzetne historijske, ali i estetske vrijednosti.⁴⁷ Mišljenje je dato na osnovu zvaničnog zahtjeva organa vlasti, iako nije nužno moralo biti rezultat same naredbe, već

i akata koji slijede nakon njenog donošenja.

Stvaranje Muzejskog društva 1884., i naročito Zemaljskog muzeja 1888. godine, koji je, pored ostalog, 1879. i 1901. uputio raspise širom zemlje u cilju prikupljanja određenih podataka, omogućilo je formiranje osnovne evidencije o dobrima kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine, koja je baza svim daljnim aktivnostima u ovoj oblasti na širem planu.⁴⁸

Austro-Ugarska je u početku priznavala tursko zakonodavstvo u oblasti gradnje. Međutim, brojni građevinski zahvati su veoma brzo, već 1880. godine, doveli do usvajanja tzv. Građevnog reda, kojim se regulira način gradnje, spratnost, upotreba materijala i dr.

Ovom prilikom je prvi put utvrđena obaveza pribavljanja projekta kao osnova za izdavanje građevinske dozvole. Navedeno je imalo odraza ne samo na reguliranje gradnje već i na razvoj novih (i stagnaciju starih), veoma raznolikih privrednih grana u gradu.⁴⁹

Nakon toga slijedi "Građevinski pravilnik za Zemaljski glavni grad Sarajevo" iz 1893. godine. Ovaj pravilnik kao i Zaključci gradskog vijeća Sarajeva iz 1903.⁵⁰ mogu se smatrati prvim pravnim aktima koji se tiču zaštite graditeljskog naslijeđa Sarajeva.

Zaključci utvrđuju spratnost gradnje na području Baščaršije do P+1, s tim da se oko spomenika kulture Begove dža-

40 Ibidem

41 Prepis ove deklaracije čuva se pored ostalog i u samostanu Fojnica.

42 Dr. Stevan Tomić, "Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji", Beograd 1958.

43 Derviš Tafro, "Iz istorije zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini do oslobođenja 1945.", Naše starine, br. III/56, str. 5

44 Pismo velikog vezira od 23.7.1874./1291.

45 Ibidem

46 Zbirka zakona i naredbi za BiH god. 1892., Sarajevo, 1892., str. 392. Mr. Branka Dimitrijević, "Prilozi o zaštiti graditeljskog naslijeđa u BiH i valorizaciji Baščaršije u Sarajevu u Austro-Ugarskom periodu", referat na savjetovanju "Urbano jezgro Starog Sarajeva", Sarajevo 1988. - dok. Zavoda RBiH

47 Derviš Tafro, "Iz istorije zaštite spomenika kulture u BiH do oslobođenja 1945. godine", Naše starine br. III/56

48 Ibidem

49 Dr. Nedžad Kurto, "Zaštita i valorizacija Austro-Ugarskog naslijeđa Baščaršije", referat na savjetovanju "Urbano jezgro starog Sarajeva", Sarajevo 1988. - dokumentacija Zavoda RBiH

50 Mr. Branka Dimitrijević, "Prilozi o zaštiti graditeljskog naslijeđa u BiH i valorizaciji Baščaršije u Sarajevu u Austro-Ugarskom periodu", referat na savjetovanju "Urbano jezgro starog Sarajeva", Sarajevo, 1988. - dokumentacija Zavoda RBiH

mije mogu graditi samo prizemni objekti, u cilju očuvanja ambijentalnih vrijednosti tog dijela grada.

Na inicijativu arhitekta Josipa Vancasa, koji je nezaobilazna ličnost u kreaciji izgleda Sarajeva na početku XX st., 1911. god. usvojena je Rezolucija o zaštiti spomenika kulture, kojom se zahtijeva da vlada organizira popis "javnih i privatnih starijih bosanskih građevina i spomenika, da se oni zakonom zaštite", da se izradi odgovarajuća fototehnička dokumentacija, te da se ustanovi obaveza pribavljanja saglasnosti za radove na ovakvim objektima, a za gradnju novih objekata u tzv. "bosanskom slogu" da se uvedu poreske olakšice.⁵¹

Stavovi Rezolucije su sasvim moderni i aktuelni, te odgovaraju današnjem shvatanju zaštite i načina valoriziranja dobara.

Rezolucija, zaključci i druge aktivnosti u domenu izgradnje i reguliranja prostora na području grada ukazuju na činjenicu da područje zaštite prati suvremena kretanja u toj oblasti na širem planu, kako u zemljama Jugoslavije tako i u Evropi.

Srbija tako svoje aktivnosti na donošenju propisa o zaštiti otpočinje 1889. godine, kada je SANU usvojila zaključak o potrebi izrade "Nacrta zakona o čuvanju spomenika i starina", koji nije donesen do početka rata, odnosno usvajanjem raspisa Ministarstva građenja, unutrašnjih poslova i prosvjete iz 1890., 1902. i 1909. godine o čuvanju starina.

Slovenija i Dalmacija, djelujući u okviru Austro-Ugarske, svoju samostalnu djelatnost otpočinju 1911., nakon reorganiziranja Centralne komisije za istra-

živanje i održavanje umjetničkih i historijskih spomenika, koju je Austro-Ugarska osnovala 1853.

U Hrvatskoj, aktivnosti na zaštiti otpočinju 1910. osnivanjem "Zemaljskog povjereništva za čuvanje umjetnih i historijskih spomenika...", dok se u Vojvodini primjenjuje mađarski Zakon o zaštiti spomenika kulture, iz 1881. godine. Makedonija i Crna Gora nemaju nikakvih pravnih akata iz ove oblasti.⁵²

S tog aspekta Bosna i Hercegovina i naročito Sarajevo mogu se smatrati područjem koje u formalno-pravnom smislu ne zaostaje za Evropom, a sigurno prednjači među zemljama bivše Jugoslavije.

Navedeno ipak ne znači da se staro urbano jezgro Sarajeva čuvalo u današnjem smislu valoriziranja ovog područja. Na primjeru izgradnje Vijećnice i rušenja mlinova tim povodom, odnosno reguliranja rijeke Miljacke, rušenja Sebilja i Careve čuprije te dograđivanja nekih drugih objekata,⁵³ može se uočiti kakav je, praktično, bio odnos spram graditeljstva ranijeg perioda, odnosno spram ukupnog izgleda ovog područja, neovisno o tome što je Vijećnica kasnije postala simbol i sastavni dio grada, a mnogi novoizgrađeni objekti vrijedni spomenici kulture. Pri tome ne treba zanemariti činjenicu da su brojne aktivnosti na rušenju (i gradnji) bile uvjetovane objektivno lošim stanjem pojedinih građevina ili cijelih kompleksa, što je bilo rezultat privrednog propadanja Sarajeva u prethodnom periodu.

Ipak, generalno uzevši, prilikom gradnje vodilo se računa o ukupnom izgledu, vizurama, kao i vrijednostima pojedinih

značajnih objekata. Čak je za potrebe Prezidijuma Zemaljske vlade rađena i studija "O održanju karakteristika Alfakovca i Bistrika, kao i pogleda na Trebević..."⁵⁴

Nažalost, iako su postojale veoma ozbiljne aktivnosti, nije došlo do izrade regulacionog plana Bašćaršije niti do usvajanja zakona o zaštiti prirode i zavijača, koji je trebao biti koncipiran na suvremenim evropskim shvatanjima u ovoj oblasti. U kom pravcu je trebao ovaj zakon ići, najbolje govori činjenica da je nacrtom ovog zakona bila predviđena briga ne samo o zaštićenim dobrima već i o njihovoj neposrednoj okolini, kroz obavezu izrade projektne dokumentacije i pribavljanja suglasnosti organa nadležnog za ovu vrstu djelatnosti.⁵⁵

Period između dva rata karakterizira relativno ubrzano propadanje starog urbanog jezgra.

Godine 1921. donesene su pokrajinske uredbe o zaštiti starina za Ljubljanu i Split, jedine uredbe u ovoj oblasti na području bivše Jugoslavije, a 1923. godine je osnovana posebna Komisija za održavanje i restauraciju crkvenih i manastirskih građevina pri Ministarstvu vera, a sa zadatkom proučavanja, zaštite, održavanja i obnavljanja pravoslavnih manastira i crkava, što su jedine aktivnosti u ovoj oblasti na prostorima bivše Jugoslavije.⁵⁶

Stoga se period između dva rata ne može smatrati plodnim periodom sa stanovišta zaštite naslijeđa.

Istina, Zakon o šumama iz 1929. godine predviđa obavezu očuvanja predmeta kulturno-historijskog i umjetničkog značaja ili prirodnih rijetkosti koje se nalaze u šumi.

Građevinski zakon iz 1931. godine predviđa obavezu utvrđivanja dijelova grada od historijskog ili umjetničkog značaja, u kom slučaju regulacioni plan takvog grada odobrava Ministarstvo građevina u sporazumu sa Ministarstvom prosvjete.⁵⁷

Međutim, ove odredbe zakona nemaju praktičnog i pozitivnog odraza na status i stanje očuvanosti naslijeđa grada Sarajeva, tačnije njegovog najvrednijeg dijela - Bašćaršije.

Naime, Građevinski zakon u vrijednim dijelovima grada utvrđuje obavezu redovnog održavanja i obavezu pribavljanja odobrenja "nadležne vlasti za očuvanje starina". Kako se staro urbano jezgro ne smatra vrijednim ansamblom određenih specifičnih karakteristika i spomeničkih vrijednosti, navedene se odredbe zakona praktično ne odnose na ovo područje, pa je u ovom periodu došlo do gradnje (adaptacije) dviju većih zgrada na području Čaršije, mimo uvjeta utvrđenih Građevinskim zakonom, s obzirom da njihov izgled i naročito spratnost ne doprinose očuvanju vizure grada, odnosno ne doprinose očuvanju spomeničkih svojstava kompleksa. Ostalo je priječila besparica, prije svega Gazi Husrev-begova vakufa.

Veoma je važno ukazati na činjenicu da staro urbano jezgro Sarajeva, kao i sveukupno graditeljsko naslijeđe, nije

⁵¹ Ibidem

⁵² Dr. Stevan Tomić, "Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji", Beograd 1958., gl. LV, V str. 63-82.

⁵³ Derviš Tafro, "Iz istorije zaštite spomenika kulture u BiH do oslobođenja 1945." Naše starine III/1956.

⁵⁴ Prof. Džemal Čelić, "Sarajevska čaršija - kompleksan urbanološki i kulturološki problem" - uvodni referat na savjetovanju "Urbano jezgro starog Sarajeva", Sarajevo, 1988. dokumentacija Zavoda R BiH

⁵⁵ Derviš Tafro, "Iz istorije zaštite spomenika kulture u BiH do oslobođenja 1945.", Naše starine III/1956.

⁵⁶ Uredba o uređenju Ministarstva prosvjete iz 1919. utvrđuje da u poslove Odjeljenja za umjetnost spada i "nadzor nad književnim i umjetničkim starinama", ali, koliko je poznato, Odjeljenje nije nikada organiziralo ovu službu. Dr. Stevan Tomić, "Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji", Beograd, 1958., str. 77.

⁵⁷ Ibidem

bilo van interesiranja stručne i naučne javnosti tog vremena. "...U uvjerenju da narod počinje da živi vlastitim životom tek kada ima svoje kulturno i političko ja, smatrali smo da jedini put u kreativnu suvremenu bosansku arhitekturu vodi preko naslijeđa. Stoga smo se dali na otkrivanje arhitektonskih i urbanističkih zakonitosti Bosne... Sa sakupljanjem materijala započeli smo već prije rata..." piše Juraj Najdhart, uz Dušana Gabrijana najzaslužniji za valoriziranje graditeljskog naslijeđa u Bosni i Hercegovini između dva rata.⁵⁸

Gabrijan i Najdhart su se bavili sasvim konkretnim pitanjima valoriziranja i revitaliziranja i Bašćaršije i njoj gravitirajućih dijelova - mahala. Bez obzira na moguće primjedbe na date ideje, ovo

govori da je postojala spoznaja o vrijednostima graditeljske baštine područja Sarajeva. Stoga bi razloge propadanja Čaršije između ratova, ali i drugih vrijednih spomenika, trebalo tražiti prije svega u ekonomskim i političkim razlozima, koji su u nešto modificiranom obliku eskalirali nakon završetka Drugog svjetskog rata. Uostalom, jedna od rijetkih zabilježenih aktivnosti na praktičnoj zaštiti naslijeđa grada su jedini opetovani i, nažalost, bezuspješni zahtjevi za sanaciju starih muslimanskih nadgrobnih spomenika, upućeni Gradskom poglavarstvu 1926. i 1927., što nije realizirano zbog prezauzetosti muzejskih stručnjaka tekućim poslovima.⁵⁹

⁵⁸ Jelica Karlić-Kapetanović, "Juraj Najdhart", bibl. Kulturno naslijeđe 1990., str. 11.

⁵⁹ Derviš Tafro, "Iz istorije zaštite spomenika kulture u BiH do oslobođenja 1945." Naše starine III/1956.

Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 27. Juna 1892., br. 50.243/I.

O čuvanju historičkih spomenika, zatim postupku sa starinama i drugim u istoričkom ili kulturno-historičkom pogledu znamenitim objektima.
(Odobreno Provišnjom odlukom od 22. maja 1892).

Sarajevo, 1900. - U vlastitoj naknadi Zemaljskog muzeja. - Štamparija "Bosansko Pošto".

U namjeri, da se objekti, koji imaju naučnu vrijednost za povjest uopće, a za povjest Bosne i Hercegovine napose, nadalje svi oni predmeti, koji u umjetničkom ili kulturno-historičkom pogledu imaju kakvu vrijednost, održe u zemlji u svrhu naučnog i umjetničkog izučavanja i ispitivanja, i da se očuvaju od kvarenja, razbijanja i raznašanja, nalazi Zemaljska vlada odrediti sto slijedi:

Svi oni objekti, koji reprezentiraju kakvu historičku, kulturno-historičku ili umjetničku vrijednost, stoje, ma da su i u privatnom posjedu, u toliko pod nadzorom Zemaljske vlade, u koliko to ova naredba izrečeno ustanovljuje.

Takvi su objekti pokretne i nepokretne stvari; ovamo se broje:

Predmeti drveni, kameni, kosstani, željezni, bronzani, zlatni, srebrni, laneni, svileni itd., nadalje crkve, džamije, građine i njihove razvaline, bunari, mostovi, sarkofazi, nadgrobni i drugi kameni spomenici ispisani i neispisani, stupovi itd.

Nepokretni predmeti gornje kategorije, nadalje nadgrobno kamenje i kamenje s natpisima, bunarske ogrtice, stupovi, slikarije svake ruke, zidovi, temeljni kamenovi, grobovi itd. stoje pod neposrednim nadzorom političkih vlasti. Njih nipošto nije slobodno odnasti, razvaljivati ili preinačivati, niti se smiju prenositi na drugo mjesto.

Ako to iziskuje naročiti obzir, može politička vlast u gornjem pogledu dati iznimnu dozvolu; ili samovoljno raspolaganje rečenim predmetima potpada kazni, ako se time bitno ošteti rečeni objekat.

Za naučno izučavanje i ispitivanje zgrada i drugih nekretnina, grobova, gromila, pećina itd., isto tako za prekopavanje ma koje ruke, može samo Zemaljska vlada dati naročitu dozvolu.

Kada se daje dozvola za takvo ispitivanje i prekopavanje, onda se vlasnik dotičnog objekta takvim radnjama ne smije opirati; nasuprot pripada mu naknada štete, ako takva za njega otuda nastane.

Izvažanje pokretnih predmeta rečene kategorije iz Bosne i Hercegovine nije slobodno, privatno-pravno preprodavanje pak u zemlji dopušteno je s tom stegom, da Zemaljskoj vladi pripada kupovno prvenstvo, koje je dolje pobiže precizirano.

Zemaljska vlada može izuzetno dopustiti izvoz takih objekata izdavanjem posebnih izvoznih certifikata.

U koga ima kakav objekat rečene vrste, ili ko takav objekat nađe, dužan je to javiti političkoj vlasti i na njezino ga zahtijevanje pokazati.

Ova je dužna o tome izvijestiti Zemaljsku vladu.

Ako ko hoće da prodaje takve objekte, ima to također prijaviti političkoj vlasti uz naznaku prodajne cijene.

Zemaljska vlada na to odlučuje, da li je pripravnica zahtijevanu cijenu platiti ili ne. Ako se s vlasnikom toga objekta ne postigne pogodba, onda je potomjemu slobodno, da taj predmet proda drugomu komu, ali samo u Bosni i Hercegovini; ali Zemaljska vlada u svako doba ima pravo, da taj objekat kupi za onu cijenu, za koju se dokaže, da bi je drugi kupac bio pripravan platiti.

Ko nađe osobito znamenite i zanimljive starine bilo koje vrste, dobiva od zemaljske vlade nagradu u novcu, ime se među lijem ne alterira pravo vlasništva na dotični objekat. Zemaljska vlada u svakoj pojedinoj prigodi samostalno odlučuje, da li se ima dopitati nagrada i eventualno kolika ima da bude.

Prijestupi ovih ustanova, naročito onih, kojima sa zabranjuje izvoz; kazniće se globama od 5 do 500 forinti.

O tome raspravljaju i sude političke vlasti prve molbe: a protiv presude pripada okrivljeniku pravo utoka na okružnu vlast za 14 dana i pravo pritužbe na Zemaljsku vladu.

Političke su vlasti dužne, da nalaženju, održavanju i čuvanju gore označenih objekata obrate svu pažnju, da zemaljskoj vladi odmah prijave, kad se što znamenito opazi a naročito kad se nađu dosada nepoznati takvi objekti; da s vlasnicima raspravljaju, da pokazane im malene objekte i takve, koji se lako otpremaju, zemaljskoj vladi šalju na ogled, i da u poslovanju o tome s vlasnicima i onima, koji takve predmete nađu, sve upotrijebe, kako oni zbog toga neće gubiti vremena niti inače kakvu štetu trpjeti, pak da se pouzdanje u vlast i volja za traženje takvih predmeta i raspitivanje o njima budi i unapređuje.

Nišani na mezarima uz džamiju na Bakšaišu - Bihać

Pokretno naslijeđe

Pokretnim kulturno-historijskim naslijeđem smatraju se ona dobra koja su po svojoj prirodi - pokretna. Tu spadaju djela iz oblasti likovnih i primijenjenih umjetnosti, zanatstva i tehnike, muzejski materijal, arhivska građa, "vrijedne biblioteke, stare i rijetke knjige", film i filmski materijal.⁶⁰ Naravno, radi se o potpuno suvremenoj definiciji pokretnog naslijeđa koja je istovremeno i - nepotpuna. Izostavljeni su rukopisi, ukoliko nisu uvršteni pod pojam arhivske građe, pojedinačni predmeti iz oblasti numizmatike npr., ako nisu uvršteni u muzejski materijal i sl.

U najranijem periodu briga je poklanjana prvenstveno djelima iz oblasti likovnih i primijenjenih umjetnosti, te knjigama i rukopisima. Ediktom iz 1624., a to je prvi pravni akt u ovoj oblasti (koliko je poznato), zabranjuje se iznošenje "statua, figura, starina, ornamenata, arheoloških radova" iz crkve, bez odobrenja. Ediktom iz 1819. zabranjuje se prodaja i izvoz starih knjiga i rukopisa. Kao i kod nepokretnosti, radi se o brizi o vlastitoj imovini, a ne o očuvanju dobara kao takvih. Ipak, ovakav stav crkve morao je utjecati na formiranje veoma dobrih crkvenih arhiva, biblioteka i zbirki umjetnina svih vrsta, sa jedne, i na odnos šire zajednice prema ovoj vrsti naslijeđa,

tamo gdje je crkva imala utjecaja, sa druge strane.

Prvi zvaničan dekret o zaštiti umjetničkih djela i drugih pokretnih predmeta na državnom nivou usvojen je 1792. u Francuskoj.⁶¹

Kada je riječ o područjima na kojima je važio Šerijat, pitanje zaštite pokretnosti treba posmatrati u kontekstu zaštite knjiga i rukopisa, sa jedne, i u kontekstu preferiranja obrazovanja i nauke u najširem smislu, sa druge strane. Ovaj stav na našim prostorima uvjetovao je razvoj svih vrsta zanata vezanih za izradu knjige i potrepština za pisanje, njenu reparaciju i sl., tako da na Bašćaršiji postoje i ulice pod nazivom Veliki i Mali mudželiti.

U isto vrijeme, kult knjige je bio toliko razvijen da postoje podaci iz kojih se vidi da je nerijetko vrijednost ostavinske imovine sasvim običnih ljudi bila veća u knjigama nego u ostalom što je bilo osnov egzistencije umrlog.

Gotovo svaka porodica je imala bar po jednu knjigu (Kur'an) koja je čuvana na određeni način, a brojne porodice su bile vlasnici čitavih rukopisnih zbirki i biblioteka. Sam Gazi Husrev-beg prilikom osnivanja Medrese i Hanikaha os-

⁶⁰ Član 2. Zakona o zaštiti i korištenju kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa (SL SR BiH, br. 20/85)

⁶¹ Dr. Stevan Tomić, "Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji", Beograd, 1958.

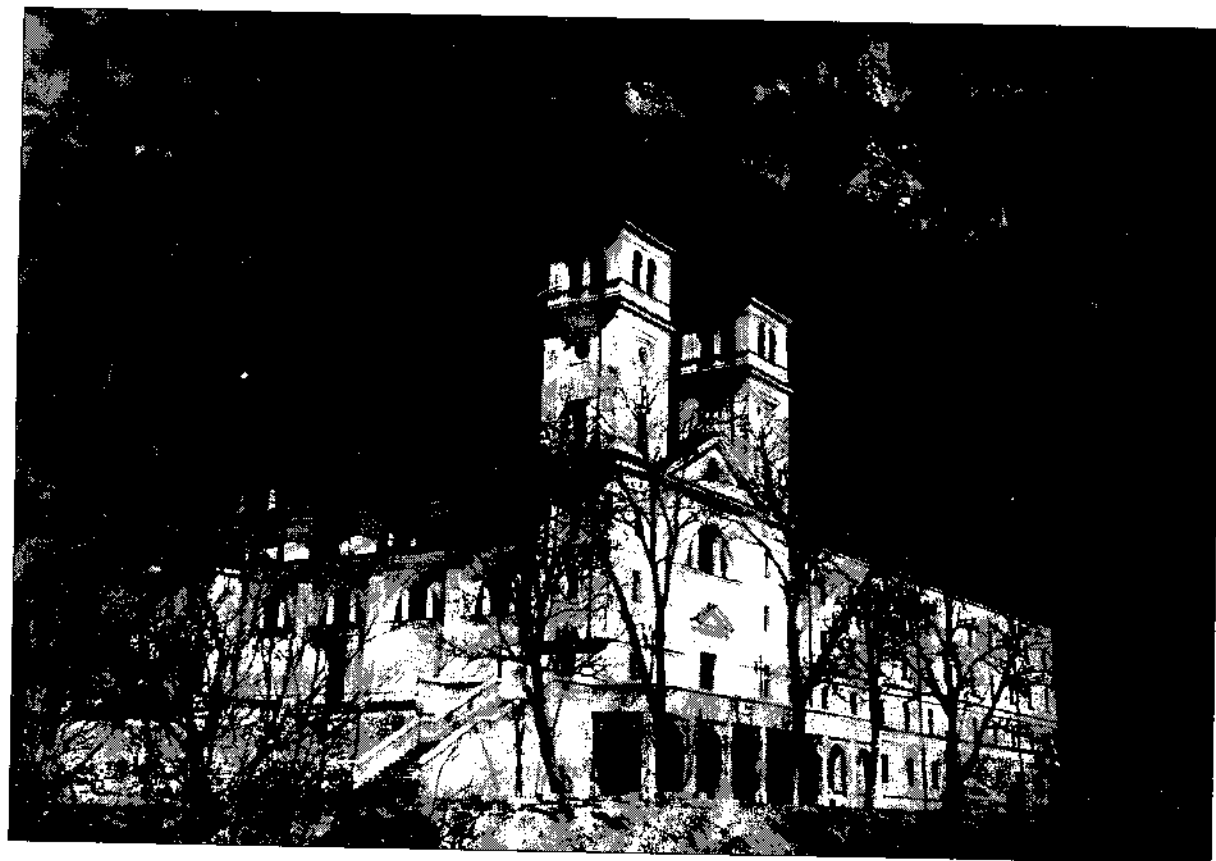
novao je danas čuvenu Gazi Husrev-begovu biblioteku (1531. i 1537.).

Pored toga, veoma jaka esnafska organizacija sa brojnim zanatima uvjetovala je razvoj određenih zanata čiji proizvodi spadaju u najvrednija dobra primijenjene umjetnosti, kao i njihovo očuvanje kroz njegovanje tradicionalnih oblika rada i međusobnog organiziranja. Primjer za to su ne samo ulice Bašaršije, koje govore o vrstama zanata, već i naprijed pominjani bajraci i dr.

Međutim, organizirana briga o pokretnostima faktički počinje formiranjem Zemaljskog muzeja, o čemu je naprijed bilo riječi. Ostale specijalizirane organi-

zacije (razni instituti, arhivi, galerije, muzeji i muzejske zbirke) formiraju se poslije Drugog svjetskog rata.

U ovom periodu, relativno rano je uočeno da je za efikasnu zaštitu pokretnosti neophodno obezbijediti njihov odgovarajući smještaj. To znači zaštititi objekat, zgradu u kojoj se pokretnosti nalaze. Od tada se, naprimjer, brojni samostani, sagrađeni uglavnom koncem XIX i početkom XX stoljeća, brojne arhitektonski neinteresantne zgrade biblioteke, muzeja i sl., tretiraju kao spomenici kulture - nepokretno naslijeđe, upravo iz razloga što u sebi sadrže vrijedne kolekcije pokretnosti raznih vrsta.

Franjevački samostan - Kraljeva Sutjeska

Valoriziranje i pravna zaštita starog urbanog jezgra i drugih dobara naslijeđa Sarajeva

Praktično sa završetkom Drugog svjetskog rata otpočinju aktivnosti na pravnom uređenju materije zaštite naslijeđa na nivou bivše Jugoslavije i Bosne i Hercegovine, prekinute ratom ili zamrle u predratnom periodu. (Odluka NKO Jugoslavije o zaštiti i čuvanju spomenika kulture i starina /SLDFJ 10/45/, Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnjačkih rijetkosti /SLDFJ 88/45/, Opšti zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnjačkih rijetkosti /SL NRBiH 19/47/, Zakon o zaštiti spomenika kulture /SL NRBiH 16/60, SL SR BiH 16/65 i 31/65/). Prvi put se osnivaju posebne službe sa zadatkom evidencije, valoriziranja i pravne zaštite nepokretnog naslijeđa, te njegovog saniranja, restauriranja i revitaliziranja. (Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti BiH osnovan 1945., iste godine kada i zavodi u Ljubljani i Splitu, dok su ostali republički zavodi osnovani u periodu 1946.-47., a Savezni zavod Jugoslavije i pokrajinski zavodi u periodu 1950.-54. god.)

U početku, zakonska regulativa, iako utvrđuje potrebu zaštite naslijeđa, ne daje njegovu potpunu definiciju.

"Spomenicima kulture smatraju se nepokretne i pokretne stvari i grupe stvari koje su zbog svoje *naučne, tehničke*

i druge vrijednosti, kao i kulturna dobra, od posebnog značaja za društvenu zajednicu.

Spomenicima kulture ... smatraju se i spomen *obilježja istaknutih ličnosti i događaja iz revolucije i radničkog pokreta...*", utvrđuje čl. 1 Zakona o zaštiti spomenika kulture iz 1965. godine.

Očito je da se uzima u obzir samo naučna i tehnička vrijednost, dok se historijska, dokumentarna ili estetska imaju svrstati pod pojam "druge vrijednosti".

Zakon ne poznaje spomeničke cjeline ili arheološke lokalitete koji se kasnije javljaju kao ravnopravni, uz spomenike kulture, dijelovi nepokretnog kulturno-historijskog naslijeđa. Međutim, ovaj nedostatak ne znači da se u periodu važenja Zakona ne štite ta dobra. Data definicija daje službi zaštite slobodu da pod ovaj pojam uvrsti sve ono što smatra vrijednim pažnje. Stoga se, pored spomenika kulture - pojedinačnih arhitektonskih objekata formalno-pravno štite i arheološki lokaliteti, dok se spomeničke cjeline, zbog propisane procedure, faktički tretiraju kao skup pojedinačnih objekata, pa je njihova zaštita zaista mukotrpan posao.

Objektivno, nedostatak potpune definicije ima prije svega odraza u oblasti primjene krivičnih sankcija. Međutim, kada je riječ o naslijeđu Sarajeva, daleko je značajnije što se ovaj nedostatak u izvjesnom smislu, uz ostale iz sfere naučnih i stručnih saznanja, naročito politike u najširem smislu, odrazio na stanje očuvanosti pojedinih područja ili pojedinih grupa dobara.

Naime, usljed negiranja ideje o vrijednosti starog urbanog jezgra, odnosno nedostatka potpune valorizacije pojedinih objekata starijeg, ali i relativno novijeg perioda; usljed određenih političkih kretanja koja su rezultirala, pored ostalog, uspostavljanja sasvim novog društvenog uređenja koje, negirajući privatnu svojinu i privatnu inicijativu, još više doprinosi osiromašivanju onih institucija i djelatnosti koje svoju egzistenciju baziraju na privatnoj svojini i privatnoj inicijativi, poput vakufa, trgovine i zanatstva, poduzetništva i sl.; uz nedostatak precizne zakonske definicije o estetskim, dokumentarnim, arhitektonskim, umjetničkim, obrazovnim i drugim vrijednostima određenih grupa ili vrsta dobara (odnosno spomenika, kako su dobra kulturno-historijskog naslijeđa jedinstveno definirana), dolazi do drastičnog propadanja Bašćaršije i pojedinih objekata sagrađenih u austrougarskom periodu.

Bez obzira što Bosna i Hercegovina spada u prve tri republike u bivšoj Jugoslaviji u kojima su još 1945. osnovane posebne službe zaštite naslijeđa, što je nesumnjivo izuzetno značajno, destrukcija ovog vrijednog područja je takvog intenziteta da je u petnaestak godina nakon rata srušeno preko 200 dućana⁶²

i brojni pojedinačni objekti, među kojima čak i Gazi Isa-begova musafirhana i tekija sa veoma starim muslimanskim grobljima na Bendbaši. Ako se zna da je to bio jedan od najstarijih objekata i ujedno prva i najstarija musafirhana u Bosni i Hercegovini, sagrađena 1462. godine, a aktivna od osnivanja pa sve do 1886. godine neprekidno,⁶³ onda se može uočiti pravac i intenzitet destrukcije.

Podatak da Isa-begova musafirhana i tekija u momentu rušenja uživa status zaštite, tj. bila je registrirani spomenik kulture, obrađena i valorizirana i u literaturi, a u čiju sanaciju su nešto ranije ulagana i određena društvena sredstva putem nadležne službe zaštite, govori o stvarnoj snazi i dometu kako tada važećeg Zakona o zaštiti, tako i postojeće službe zaštite.

Ipak, imajući u vidu da je u ovom periodu prvi put osnovana služba za zaštitu, da je izvršena evidencija, valoriziranje i formalno-pravna zaštita pojedinačnih spomenika grada Sarajeva, odnosno dobara naslijeđa širom BiH, te da se otpočelo sa ulaganjem društvenih (državnih) finansijskih sredstava na ime sanacije pojedinih najugroženijih objekata, ovaj period se može smatrati značajnim korakom naprijed u najširem smislu.

Zamah i aktivnosti službi zaštite su takvog intenziteta da je do početka 60-tih godina obavljena pravna zaštita najvećeg dijela nepokretnih (i pokretnih) dobara na području Bosne i Hercegovine.

Nažalost, iz razloga koji se nikako ne mogu ocijeniti isključivo stručnim, a uz zvanično obrazloženje da se kod predlaganja išlo previše "uširinu", inicirana je revizija zaštite, odnosno preispitavanje

ODLUKA O ZAŠTITI I ČUVANJU KULTURNIH SPOMENIKA I STARINA

Član 1.

Svi umetnički i naučni predmeti: zgrade od istorijskog i umetničkog značaja, javni spomenici, biste, slike, biblioteke i arhive državnih i bivših samoupravnih ustanova, naučne zbirke, muzeji i slično stavljaju se pod zaštitu države.

Predmeti od kulturno-istorijske važnosti koji su se, bilo na koji način stečeni, na dan obnarodovanja ove Odluke zatekli u privatnom vlasništvu ne mogu se izneti iz zemlje, niti prodajom ili zamjenom, niti poklonom ili zaveštanjem.

Upravu nad predmetima navedenim u stavu prvom ovog člana, preuzeće prosvetne vlasti pojedinih federalnih jedinica.

Član 2.

Vojni štabovi Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, odmah po ulasku u oslobođeno mesto, pružice punu zaštitu predmetima pomenutim u čl. 1 ove Odluke, a nadzor i rukovanje sa njima poverice se stručnim licima u sporazumu s nadležnim prosvetnim vlastima.

Član 3.

Zgrade u kojima se nalaze umetnički i naučni predmeti, starine, arhive, biblioteke, muzeji i drugi kulturni spomenici, ne mogu se upotrebiti ni u kakve druge svrhe.

Izuzetno u slučaju neodložne potrebe, ove zgrade mogu se uzeti za potrebe vojske. U tom slučaju vojne vlasti u sporazumu sa najbližim prosvetnim vlastima preduzeće sve potrebne mere da se predmeti koji se nalaze u zgradama potpuno obezbede.

Član 4.

Lica koja bi kvarila ili raznosila predmete pomenute u članu 1. ove Odluke, kazniće se po propisima predviđenim za uništavanje državne svojine.

Član 5.

Sprovođenje ove Odluke poverava se Povereništvu prosvete Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, koje će u sporazumu sa prosvetnim vlastima pojedinih federalnih jedinica propisati bliže odredbe za čuvanje i zaštitu kulturnih spomenika i starina.

Član 6.

Ova Odluka stupa na snagu danom obnarodovanja.

Odluku je donio Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije 20. februara 1945. a objavljena je u "Sl. listu DFJ" br. 10 od 6. marta 1945.

⁶² Prof. Džemal Čelić, "Sarajevska čaršija - kompleksan urbanološki i kulturološki problem", uvodni referat na savjetovanju "Urbano jezgro starog Sarajeva", Sarajevo, 1988. - dokumentacija Zavoda BiH

⁶³ Mehmed Mujezinović, "Musafirhana i tekija Isa bega Ishakovića u Sarajevu", Naše starine br. III/56., str. 245

statusa dotada zaštićenih dobara. Ova revizija izaziva prvi veliki zastoj i poremećaj u radu službe na širem planu. Tom prilikom status zaštićenih dobara gube brojni objekti, dolazi do strahovitog odliva, pa i gubitka dokumentacije i podataka, a čitava služba gubi na intenzitetu aktivnosti, od čega se, u izvjesnom smislu, nikada nije oporavila.⁶⁴

Indikativna je činjenica da u momentu otpočinjanja rada revizije komisije zaštićenih nepokretnosti i pokretnosti svih vrsta nije bilo više od 650, dok prema inventaru Zavoda RBiH, sačinjenom na bazi saznanja iz literature, u BiH ima ukupno do 6.000 objekata sa spomeničkim svojstvima, počev od prethistorije do kraja austrougarskog perioda. Pri tome su urbane i ruralne cjeline računane kao jedan objekt, iako se zna da npr. Bašćaršija ima oko 900 jedinica, Mostar oko 150 itd.

Formalno-pravni status dobara

Još od svog osnivanja, službe zaštite, jedinstveno nazvane zavodi za zaštitu spomenika kulture i prirode, a kasnije zavodi za zaštitu (i korišćenje) kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, vode upravni postupak i donose rješenja o zaštiti određenog nepokretnog i pokretnog dobra. Kako zakon ne poznaje spomeničke cjeline, to se sve nepokretnosti tretiraju kao skup pojedinačnih objekata, pa se (poput čitavih ulica na Bašćaršiji) štite "korak po korak", odnosno magaza po magaza, dućan po dućan... (Sva rješenja u poslovima zaštite donose

se na temelju Zakona o općem upravnom postupku - ZUP-a, što podrazumijeva određenu proceduru donošenja rješenja, njegovo dostavljanje zainteresiranim, rok za žalbu, rješenje po žalbi, pa tek po pravosnažnosti rješenja upis nastalih promjena u zemljišne knjige. Često je riječ o više vlasnika, gdje nije proveden ostavinski postupak, ili gdje se ne zna boravište, odnosno prebivalište nekog od zainteresiranih, što dodatno komplicira proceduru dostavljanja, odnosno donošenja pravosnažnog rješenja o zaštiti.).

Do 1965. godine na snazi su bili odvojeni zakoni o zaštiti prirode, o zaštiti spomenika i o urbanističkom planu, kada je izvršeno usaglašavanje zakona sa Ustavom.⁶⁵

Spomenici kulture su i spomen-obilježja istaknutih ličnosti iz perioda 1941.-1945. i eventualno nešto ranije i kasnije, ako se radi o radničkom pokretu. Slijedi da su izostavljeni objekti i predmeti od značaja za opću historiju BiH, za značajne događaje i značajne ličnosti. Stoga bi čak i Povelju Kulina bana trebalo temeljito obrazlagati i isticati njen naučni značaj, jer historijski, kulturni i dokumentarni ovaj zakon ne uzima u obzir, a Kulin ban očito nije značajna ličnost iz revolucije i radničkog pokreta(!).

Imajući u vidu da je zamah službe 60-tih godina presječen, uz relativno usku definiciju spomenika kulture i činjenicu da se tih godina naslijeđe i u svijetu tretira u užem smislu riječi, aktivnosti su usmjerene ka monumentalnim, rjeđim, starijim i vrednijim pojedinačnim objektima. Čak se i kompleks Begove džamije štiti kao skup pojedinačnih objekata.⁶⁶ Iz ovih razloga prak-

tično izostaje sistemska obrada i potpuna formalno-pravna zaštita starijih grobalja, ruralnih cjelina koje gravitiraju starom jezgru, a sastavni su dio grada u širem smislu, pa i pojedinačni objekti iz austrougarskog perioda. Što je najgore, izostaje formalno-pravna zaštita i valoriziranje mahala kao gravitacionog dijela starog jezgra. Umjesto toga štite se pojedinačni objekti unutar mahala, poput porodične kuće Šabanovića, Saburine kuće, Svrzine kuće i sl., a i to uglavnom bez- uspješno kada je riječ o okolišu objekta, jer nema pravne zaštite same mahale.

Neka dodatna obrazloženja Zakona iz 1965. i njegova primjena na širem prostoru BiH

Već je rečeno da Zakon o zaštiti spomenika kulture iz 1965. godine ne poznaje pojam naslijeđa. U svega dvadesetak članova regulira šta se sve smatra spomenikom kulture, koja je svrha zaštite i ko se bavi zaštitom spomenika. Pritom uzima u obzir samo naučne i tehničke vrijednosti spomenika, dok se dokumentarni značaj ne spominje, pa se sve ostalo ima podvesti pod pojam "i druge vrijednosti".

Svrha zaštite u smislu Zakona je očuvanje i obezbjeđenje uvjeta za pravilno i racionalno korišćenje objekata zaštite prema njihovoj namjeni, a u cilju zadovoljenja kulturnih (i materijalnih, kod prirode) potreba zajednice, te sprečavanje radnji koje bi, posredno ili neposredno, mogle promijeniti svojstva, oblik,

značaj ili izgled objekta, odnosno njegov prirodni razvoj.

Da bi se ova zaštita ostvarila, utvrđena je obaveza brižljivog čuvanja i predaje nalaza (postoji pravo na nagradu, uz određene uvjete), zabrana izvoza, te obaveze pribavljanja suglasnosti za svaku radnju koja "bi mogla prouzrokovati promjenu oblika ili izgleda spomenika kulture ili narušiti njegov integritet...", u šta naročito spadaju sve vrste građevinskih radova na zaštićenom objektu ili u njegovoj blizini.

Zavodi, kao nadležne službe zaštite, imaju pravo obustave radova u slučaju nepridržavanja datih uvjeta ili u slučaju opasnosti po arheološki ili drugi objekat zaštite.

Arheološka istraživanja i iskopavanja vrše se isključivo i jedino uz dozvolu Republičkog zavoda, kome se obavezno dostavlja izvještaj o obavljenim radovima (u roku od tri mjeseca) i dokumentacioni materijal potreban za evidenciju i registraciju (u roku od dvije godine). Republički sekretar za kulturu određuje kome se nađeni predmeti predaju na korišćenje, a ako se isti prenose na područje druge općine, obavezno se pribavlja mišljenje Republičkog zavoda.

Na ovaj način stvoreni su uvjeti za prikupljanje dokumentacije o svim arheološkim istraživanjima obavljenim na području Bosne i Hercegovine, što je naročito značajno s obzirom na specifičnost arheoloških iskopavanja, gdje se u određenim slučajevima uništavaju nalazi, a ta iskopavanja i istraživanja i imaju opravdanje i svrhu tek ako se dokumentacija o obavljenim radovima sačuva i učini dostupnom stručnoj javnosti.⁶⁷

⁶⁴ Revizionna komisija i njeni zapisnici uz dosje objekata - dokumentacija Zavoda BiH

⁶⁵ Zakon o zaštiti iz 1965. godine ne poznaje pojam "naslijeđa", već jedino spomenike kulture, te u dvadesetak članova regulira šta se sve smatra spomenikom kulture, koja je svrha i ko se bavi zaštitom.

⁶⁶ Kompleks Begove džamije zaštićen je posebnim rješenjem o zaštiti same džamije, zatim mezara, muvektihane, mekteba... - dokumentacija Zavoda BiH.

⁶⁷ U pravilu, arheološka istraživanja lokaliteta iz prethistorije pretpostavljaju uništavanje lokaliteta tokom procesa rada, osim, naravno, spašavanja pokretnih nalaza. Usto kod izvođenja velikih investicionih zahvata, poput izgradnje akumulacija, hidroenergetskih postrojenja, saobraćajnica i sl., arheološki lokaliteti se nerijetko "napuštaju" iz čisto ekonomskih razloga.

Zakon iz 1965. godine daje veoma dobru pravnu osnovu i uvjete za iscrpnu, sistematsku i racionalnu obradu podataka o brojnim ovakvim lokalitetima i arheološkim nalazima. Arheološkim istraživanjem obuhvaćeni su svi historijski periodi značajni za ova područja, osim osmanskog perioda koji se praktično arheološki ne istražuje, i u tom smislu nije valoriziran ni tada ni kasnije.

Kako je Zakonom utvrđena obaveza pribavljanja suglasnosti Zavoda pri izvođenju raznih, pa i građevinskih radova, te dato pravo ovoj službi na obustavu istih, a s obzirom da su šezdesete i sedamdesete godine, godine brojnih većih građevinskih zahvata, u ovom periodu se vrše značajna rekognosciranja terena na temelju kojih se utvrđuju uvjeti izdavanja suglasnosti, što istovremeno daje brojne nove podatke o stanju određenih objekata ili područja, utvrđuje nove arheološke lokalitete, nekropole i sl., pa se čak vrši i prijenos pojedinih objekata, naravno o trošku investitora, odnosno izvođača radova. Prenose se most na Žepi i Arslanagića most na Trebišnjici, te manastir Dobričevo, što je impresivno čak i za mnogo razvijenije službe i mnogo bogatije zemlje.

Valoriziranje i pravna zaštita nekropola

S obzirom na svoju specifičnost i činjenicu da na nastajanje, očuvanje i status nekropola utječe više zakona, pri čemu Zakon o zaštiti i korišćenju kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa ima najmanje mogućnosti utjecaja kroz čitavo vrijeme (periode) važenja, i naročito imajući u vidu sve okolnosti agresije na Bosnu i Hercegovinu od 1992. do 1995., gdje su na meti agresora bile upravo određene grupe ili određene vrste gro-

balja, tačnije stara muslimanska groblja, turbeta i pojedinačni nišani, nužno je, na ovom mjestu, nekropolama posvetiti posebnu pažnju.

Naravno, to ne znači da su nekropole same po sebi vrednija dobra naslijeđa od nekih drugih dobara, ali su, umnogome, karakteristika Bosne i Hercegovine.

Na području Bosne i Hercegovine nalaze se prahistorijske i antičke nekropole, nekropole stećaka, zatim groblja iz turskog perioda, u koja spadaju hrišćanska, muslimanska i jevrejska groblja, te groblja iz austrougarskog perioda i suvremena groblja sa pojedinačnim nadgrobnicima značajnih ličnosti, ili čiji su autori značajni umjetnici svoga vremena.

Nekropole različitih vrsta govore o različitim kulturama i civilizacijama koje su se prožimale na prostoru Bosne i Hercegovine od prahistorije do danas. Istovremeno, ove nekropole su fascinant primjer kulture ljudi ovih krajeva, koji su čuvali i poštivali stara groblja svih vrsta iz svih epoha, tako da ona danas zbog svojih historijskih, dokumentarnih, arhitektonskih, etnoloških i estetskih vrijednosti predstavljaju spomeničke cjeline sui generis. Osnov nastanka i naročito opstanka različitih nekropola jedne do druge leži u islamskom pravu koje, priznavajući druge mono-teističke religije, zabranjuje rušenje i devastaciju grobalja. Ovaj stav je duboko ukorijenjen u svijesti običnih ljudi, što je rezultiralo očuvanjem grobalja na najširem planu na prostorima gdje su navedena shvatanja ukorijenjena. (Navedena tvrdnja stoji i kada je riječ o katoličkom pučanstvu, a korijeni bi se mogli tražiti u izvanrednom organiziranju i utjecaju Crkve na područjima njenog djelovanja!)

Naročito je važno ukazati na fenomen koji je sam po sebi dovoljan da se starim

grobljima pokloni daleko veća pažnja. Naime, nije mali broj nekropola koje su nastajale i razvijale se dugi niz godina, te svojim postojanjem i kontinuitetom sahranjivanja na istom mjestu govore o slijedu različitih kultura. Kao primjer za ovo može poslužiti selo Krupac kod Sarajeva.

Za Sarajevo je naročito značajno da se tu nalaze neka od najljepših grobalja u ambijentalnom smislu, poput Alifakovca, zatim prva groblja rađena planski, iz austrougarskog perioda, prva spomen-groblja i spomen-obilježja iz istog i kasnijeg perioda⁶⁸ itd.

Već je naprijed naznačen pravni osnov očuvanja starih grobalja na prostorima gdje je važno šerijatsko pravo, kao i prva akcija u sanaciji muslimanskih grobalja na području Sarajeva, s tim da ova akcija nije vođena sa aspekta zaštite grobalja kao spomeničkog naslijeđa. Isti propisi uvjetovali su nastajanje niza relativno malih mezarluka po mahalama, u baščama, što je sve rezultiralo poznatim (prepoznatljivim) izgledom padinskih dijelova grada. Nažalost, o starim mezarlucima vođeno je računa jedino sa aspekta estetike prostora, pa ni to u dovoljnoj mjeri.

Usljed nedovoljne svijesti o izuzetnoj važnosti ove grupe dobara, kao i procedure zaštite, stara groblja se formalno-pravno štite u pravilu zajedno sa pojedinačnim objektom - spomenikom kulture oko kojeg su locirana, iz čega slijedi izostavljanje zaštite ostalih starih grobalja. Tako se štite pojedini mezarluci uz Begovu džamiju naprimjer, ali ne i isti objekti, odnosno nekropole, gdje nema "objekata - spomenika kulture na istom prostoru..." Slijedom toga, stara groblja

se tretiraju ili kao komunalni objekti ili kao parkovne površine.

Kad se staro groblje tretira kao komunalni objekat, vodi se računa o grobovima, ali ne i o nadgrobnicima. U tom slučaju često dolazi do devastacije ovih spomeničkih cjelina, prvenstveno postavljanjem novih neadekvatnih nadgrobnika, ili/i unošenjem novih, također neadekvatnih materijala. Tako su poznati slučajevi postavljanja crnog mermerske unutar mezarluka i bijelih nišana, postavljanje "novih" skulptura umjesto klasičnih oblika i sl.

Kad se staro groblje tretira kao parkovna površina, dolazi do drastičnog smanjenja područja nekropole, do strahovite devastacije nadgrobnika, pa i do unošenja potpuno nepriličnih sadržaja.

S obzirom da vjerske institucije kao građansko-pravna lica sve do kasnih osamdesetih mogu vršiti samo primarnu funkciju (obavljanje bogoslužjenja unutar sakralnog objekta i vjeronauke), a više nisu vlasnici nekropola - to same ne ulažu sredstva u njihovo održavanje.

Građani također nemaju svijesti o vrijednostima starih grobalja, naročito kada je riječ o mezarlucima i nekropolama sa stećcima, što dodatno utječe na njihovo loše stanje. Uostalom, zabilježen je slučaj da su mještani jednog sela formirali deponiju smeća na vlastitoj staroj nekropoli.⁶⁹

Tendencija "modernizacije" nadgrobnika je očigledna i karakteristika je širih prostora BiH.

Od nadležnih službi zaštite traže se mišljenja shodno Zakonu jedino u slučaju radova unutar zaštićene nekropole (a i to ne uvijek), dok se svi ostali prostori

68 Stanje grobalja u BiH i problemi vezani za njihovu zaštitu - informacija Zavoda RBiH februar 1987., upućena najširem krugu zainteresiranih (bez odziva) - dokumentacija Zavoda BiH.

69 Ibidem

prepušteni sebi tretiraju najčešće kao zelene, odnosno parkovne površine. A pošto su ove površine "prazne", najjeftinije su za gradnju.

Karakterističan primjer krajnje degradacije i potpunog izostajanja respekta spram ove vrste naslijeđa je postavljanje javnog klozeta unutar starog muslimanskog groblja - Veliki park u Sarajevu, koji je uklonjen tek nedavno. Međutim, formalno-pravno nije bilo smetnji za lokaciju ovog javnog objekta, jer Veliki park nije bio (i nije mogao biti) zaštićena spomenička cjelina, već kao što samo ime kaže - parkovna površina.

Ulaganja sredstava na ime sanacije i revitalizacije

Bez obzira na zakonsku regulativu u oblasti zaštite naslijeđa, praktično bez obezbjeđenja finansija, kulturno-historijsko naslijeđe generalno, a naročito spomenici kulture i urbani, odnosno ruralni centri, dugoročno ne mogu egzistirati na odgovarajući način, jer su sva dobra, a posebno nepokretnosti, izložena raznim utjecajima, kako prirodnog, tako, naročito, ljudskog faktora, što vremenom dovodi do njihovog propadanja na isti način kao što dovodi do propadanja svih ostalih nepokretnosti.

Imajući u vidu da su individualna ulaganja objektivno nedostatna i uvjetovana željom, potrebama i kulturno-obrazovnim nivoom vlasnika, korisnika, tačnije finansijera, i da slijedom toga ne moraju biti ni adekvatna niti odgovarati prioritetima službe zaštite, jasno je da je nužno sistem ulaganja osmisлити i njegov teret adekvatno rasporediti na sve zainteresirane. (Održavanje dobara sve do početka '92. finansira se putem odgovarajućih samoupravnih - interesnih zajednica kulture, nerijetko sredstva daju

i skupštine općina, te Islamska zajednica, crkva i pojedinac /rijeđe/ kroz vlastiti rad.).

U ovom periodu se začinje praksa zajedničkog ulaganja u održavanje pojedinih dobara, koja se, uz izmjenu nekih modaliteta, trajno zadržala. (Pošto nema izričitog propisa koji bi utvrdio način i obavezu ulaganja, ali ni propisa koji to zabranjuje, službe zaštite insistiraju na ulaganju najmanje 1:1, i to tako da se sredstva polažu na račune društvenih /državnih/ organa, a ne vlasnika objekta, što opet koči obim ulaganja. Kasnije, od 80-tih godina, ide se i na priznavanje participacije u materijalu i radnoj snazi, i na mogućnost polaganja sredstava na račun vlasnika dobra.)

Vlasnik (ili korisnik) i država (društvo), putem odgovarajućeg općinskog ili republičkog organa ili institucije, ulažu sredstva u najugroženije (i najvrednije) nepokretnosti prema kriterijima koje utvrđuje služba zaštite. Naravno, ovaj kriterij nije lišen i političkog utjecaja, jer vlast putem ulaganja, npr. u određene najvrednije sakralne objekte, ujedno rješava neka svoja politička pitanja. Međutim, ni ovakva, uvjetno rečeno politička ulaganja, nisu potpuno lišena kriterija stručnosti i ne mogu se smatrati presudnim ni bitnim za načine i kriterije ulaganja u globalu. U ovim slučajevima vodi se računa o paritetnom ulaganju u iste vrste objekata, vlasništvo sve tri ili četiri vjerske zajednice. Time najugroženija dobra jedne grupe ili jednog vlasnika mogu biti, donekle, depresirana s obzirom na brojnost, starost i stanje očuvanosti jedne grupe u odnosu na drugu grupu dobara.

Na osnovu mišljenja Saveznog sekretarijata bivše Jugoslavije za finansiranje iz 1965. godine reprodukcioni materijal za opravku zaštićenih dobara oslobođen je poreza na promet, pod uvjetom pru-

žanja dokaza da se radi o registrovanom spomeniku kulture.⁷⁰

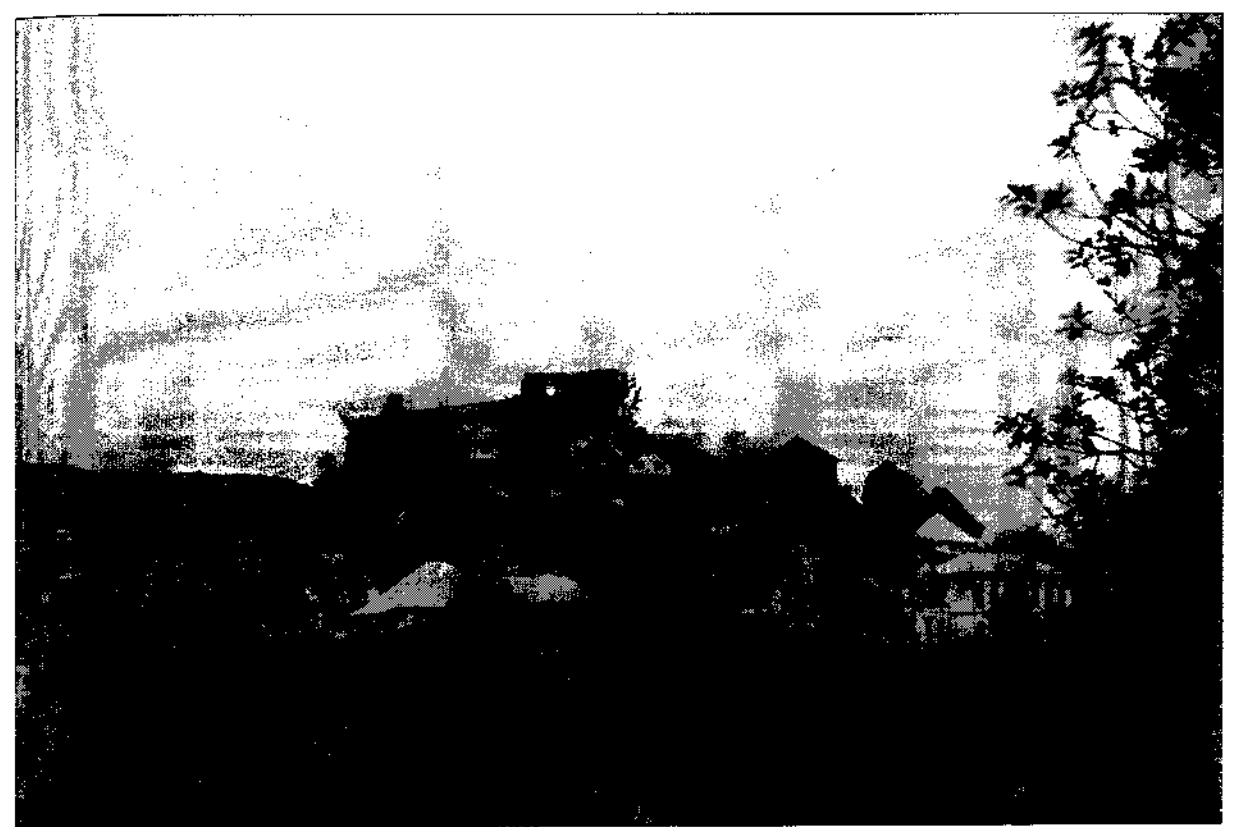
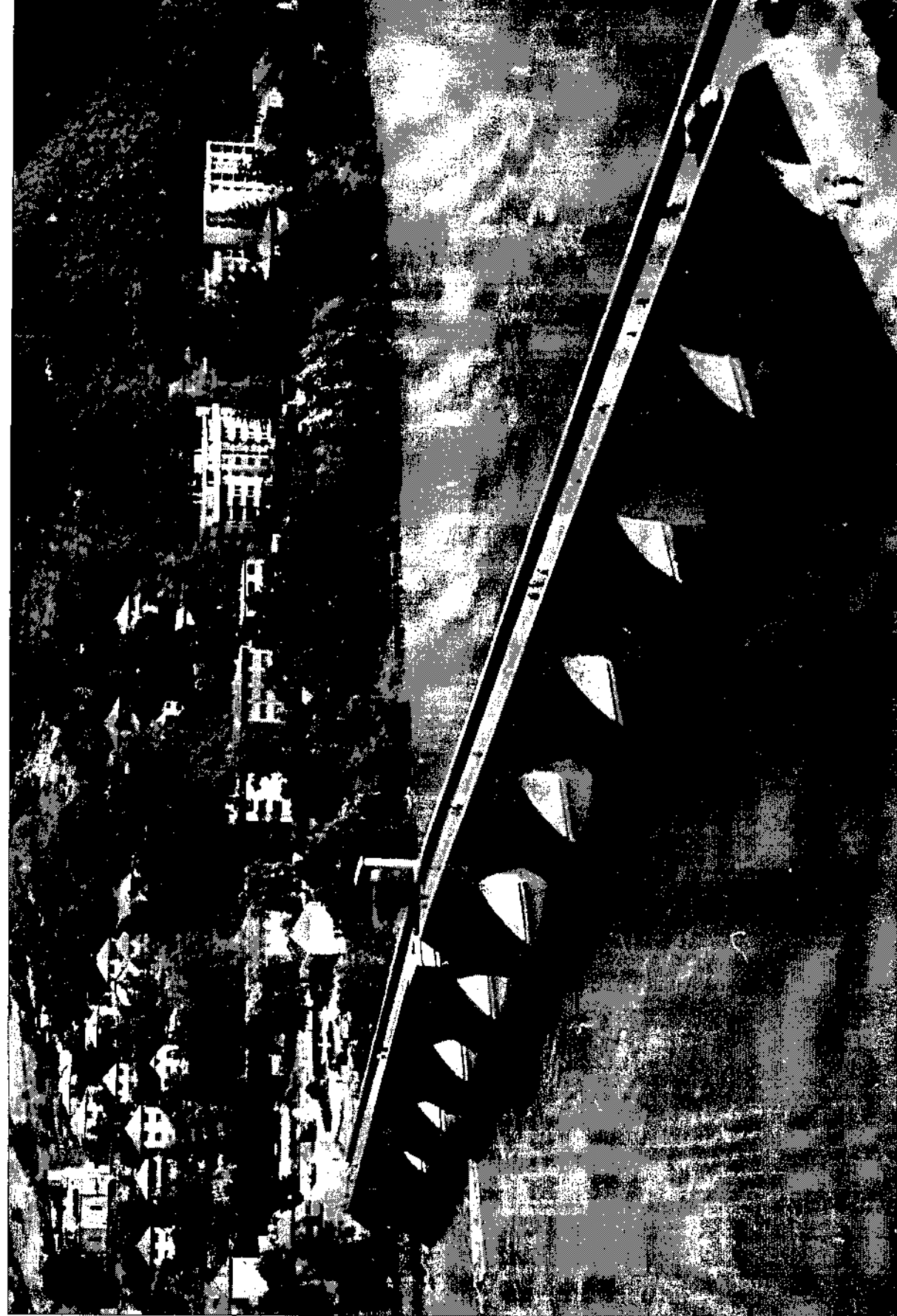
Ova pogodnost znatno usmjerava vlasnike i korisnike dobara na suradnju sa nadležnim službama zaštite i istovremeno ovoj službi daje veće mogućnosti u pravcu utjecaja na očuvanje određenog dobra. Nažalost, sa usvajanjem saveznog zakona bivše Jugoslavije o oporezivanju proizvoda i usluga u prometu, iz 1983. godine, navedeno mišljenje je stavljeno van snage, nakon čega je nastavljeno sa praksom oslobađanja poreza na promet od slučaja do slučaja. Uvedena je praksa da se izdaju potvrde o spomeničkom statusu određenog dobra, uz naznaku da tom dobru pripadaju prava u smislu zakona, a prodavač cijeni da li će ove izjave prihvatiti kao izjavu o oslobađanju poreza na promet, što je na zahtjev inspekcije, upravo u gradu Sarajevu, obustavljeno. Postoje indicije da se ovakve izjave u nekim krajevima van Bosne i Hercegovine smatraju validnim za oslobađanje poreza na promet.

Bez obzira na izneseno, obim ulaganja u zaštitu nepokretnosti je znatan. Stoga nije na odmet citirati jedan izvještaj Za-

voda RBiH o radovima na nepokretnim dobrima u periodu 1970.-1992. godine, iz kojeg je vidljiv ne samo obim radova već i pravci interesiranja ove službe na domaćem i međunarodnom planu, što su i inače prvi ovakvi iskoraci u BiH. Radi se o aktivnostima arhitektonskog ateljea Zavoda RBiH. Ostali zavodi nisu imali vlastiti arhitektonski atelje, ali su također obavljali brojne aktivnosti na zaštiti arhitektonskog (i drugog) naslijeđa, u pravilu na užem području. Tako je Zavod u Banjoj Luci obavljao mnoge radove na Kastelu, Gradski zavod u Sarajevu okrenut je sarajevskim objektima, tuzlanski - Tuzli, dok je Zavod u Mostaru obavljao brojne akcije u Hercegovini.

Ako se ima u vidu da se službe zaštite bave i pitanjima zaštite arheoloških lokaliteta, zidnog i monumentalnog slikarstva (u BiH i van nje) i naravno djela likovne umjetnosti, te rekonosciranje terena u cilju stvaranja dokumentacije o objektima ugroženim velikim javnim radovima, onda je jasno da se radi o velikim aktivnostima po raznim osnovama i ulaganju značajnih sredstava.

⁷⁰ Savezni sekretarijat za finansije akt br.1-12521/1 od 5.12.65. kojim pozivajući se na čl.9 Zakona o tarifi Saveznog poreza na promet SL SFRJ br.33/65 i 35/65 i Uredbu o vođenju evidencije o prometu SL SFRJ 39/65 i 42/65. utvrđuje da nema razlike između spomenika kulture i ostalih građevinskih objekata za koje se nabavlja reprodukcioni materijal bez plaćanja poreza na promet - dokumentacija Zavoda BiH.

Jajce

Vranduk

Zaštita starih urbanih centara

(Izveštaj o aktivnostima Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa - arhitektonski atelje u periodu 1970.-1992. godine)*

Regulacioni plan sanacije, konzervacije i revitalizacije sarajevske čaršije. Objavljeno kao publikacija u izdanju Skupštine grada Sarajeva 1975. godine.

Velika čaršija u Đakovici - Kosovo. Idejno arhitektonsko-urbanističko rješenje središnjeg dijela spomeničkog ansambla. Objavljeno kao autorski rad grupe u godišnjaku Zavoda Naše starine XVI-XVII, 1984. godine.

Velika čaršija u Đakovici - Kosovo. Glavni projekti za restauraciju i revitalizaciju dijela čaršije u Đakovici. Izrađeni 1980.-1982. godine za potrebe SO Đakovica.

Velika čaršija u Đakovici - Kosovo. Glavni projekti za restauraciju i revitalizaciju dijela čaršije u Đakovici. Izrađeni 1981.-1983. godine za potrebe SO Đakovica.

Stara čaršija u Tešnju. Idejno arhitektonsko-urbanističko rješenje uređenja čaršije, 1983.-1985. godine.

Programska osnova za zaštitu i revitalizaciju stare čaršije u Tuzli, 1980. godine.

Idejno arhitektonsko-urbanističko rješenje uređenja šireg kompleksa starog grada Zvornika, 1986. godine.

Idejno arhitektonsko-urbanističko rješenje kompleksa "Čardak" u Bosanskom Brodu. Objavljeno kao autorski rad u godišnjaku Zavoda Naše starine XIX-XX.

Dokumentaciona osnova za zaštitu i revitalizaciju stare varoši u Titogradu - Crna Gora. Izrađeno za Zavod za urbanizam SO Titograd.

Regulacioni plan sanacije, konzervacije i revitalizacije stare varoši u Titogradu. Izrađeno za Zavod za urbanizam SO Titograd.

Valorizacija urbanog naselja Stoca, 1990. godine.

Dokumentaciona osnova za zaštitu i revitalizaciju starog grada Kozarca, 1991. godine.

Program revitalizacije mahale Aladža u Foči, urbanističke analize postojećeg stanja 1989. godine.

* Dokumentacija Zavoda BiH - Autor F. Mulabegović

Istraživački, sanacioni, konzervatorski i restauratorski radovi na spomenicima:

- Kasnoantička bazilika u Žitomisliću, konzervatorski radovi 1969. godine.
- Kasnoantička bazilika u Brezi, konzervatorski radovi 1970. godine.
- Kasnoantička bazilika u Turbetu, konzervatorski radovi 1971. i 1972. godine.
- Kasnoantička bazilika na Vrbi - Glamoč, konzervatorski radovi 1979. i 1980. god.
- Rimski logor na Gračinama - Ljubuški, konzervatorski radovi 1980. i 1981. godine.
- Kasnoantička kompleks Mogorjelo - Čapljina, kontinuirani konzervatorski radovi 1984., 1985., 1986., 1987., 1988., 1989., i 1990. godine. Izrađena dokumentacija za svaku kampanju-godinu.
- Srednjovjekovna crkva u Arnautovićima - Visoko, konzervatorski radovi 1980. i 1981. godine.
- Srednjovjekovna crkva u Koluniću - Bosanski Petrovac, konzervatorski radovi 1977. i 1978. godine.
- Srednjovjekovna crkva u Srebrenici, konzervatorski radovi 1980. godine.
- Stari grad Bobovac, srednjovjekovna fortifikacija, XIV-XV stoljeće. Konzervatorski radovi 1968., 1969., 1970. godine. Izrađena dokumentacija za svaku kampanju-godinu. Objavljeno kao autorski rad u godišnjaku Zavoda Naše starine XI.
- Stari grad Hutovo, srednjovjekovna i osmanska fortifikacija. Konzervatorski radovi 1970. godine.
- Stari grad Vranduk, srednjovjekovna fortifikacija, XV stoljeće. Konzervatorski radovi 1972. godine.
- Stari grad Dobor, srednjovjekovna fortifikacija, XIV-XV stoljeće. Konzervatorski radovi 1968., 1969., 1970. i 1971. godine. Izrađena dokumentacija za svaku kampanju- godinu.
- Kastel Banja Luka, srednjovjekovna i osmanska fortifikacija, XV-XVII stoljeće. Sanacioni, konzervatorski i restauratorski radovi 1971., 1972., 1973. godine.
- Stari grad Tešanj, srednjovjekovna i osmanska fortifikacija, XV-XVIII stoljeće. Kontinuirani istraživački, sanacioni, konzervatorski i restauratorski radovi 1976., 1977., 1978., 1979., 1980., 1981., 1982., 1983., 1984., 1985., 1986., 1987., 1988., 1989., 1990. i 1991. godine. Izrađena dokumentacija za svaku kampanju-godinu.
- Stari grad Bosanska Krupa, srednjovjekovna i osmanska fortifikacija, XIV-XVII stoljeće. Kontinuirani konzervatorski i restauratorski radovi 1974., 1975., 1976., 1977., 1978. i 1979. godine. Izrađena dokumentacija za svaku kampanju-godinu.
- Stari grad Tešanj, srednjovjekovna i osmanska fortifikacija, XIII-XVII stoljeće. Kontinuirani istraživački, sanacioni, konzervatorski i restauratorski radovi 1975., 1976., 1977., 1978., 1979., 1980. i 1981. godine. Izrađena dokumentacija za svaku kampanju- godinu.
- Stari grad Jajce, srednjovjekovna fortifikacija, XV stoljeće. Konzervatorski radovi 1975. godine.
- Stari grad Srebrenik, srednjovjekovna i osmanska fortifikacija, XIV-XVII stoljeće. Kontinuirani istraživački, sanacioni, konzervatorski i restauratorski radovi 1978., 1979., 1980. i 1981. godine. Izrađena dokumentacija za svaku kampanju-godinu.
- Stari grad Bočac, srednjovjekovna i osmanska fortifikacija, XV-XVII stoljeće. Konzervatorski radovi 1980. i 1981. godine.
- Stari grad Dobo, srednjovjekovna i osmanska fortifikacija, XV-XVII stoljeće. Kontinuirani konzervatorski radovi 1980., 1981., 1982., 1983., 1984. i 1985. godine. Izrađena dokumentacija za svaku kampanju-godinu.

- Stari grad Cazin, srednjovjekovna i osmanska fortifikacija, XV-XVII stoljeće. Konzervatorski radovi 1979. godine.
- Stari grad Ključ, srednjovjekovna i osmanska fortifikacija, XV-XVII stoljeće. Kontinuirani konzervatorski radovi 1979., 1980., 1981., 1982. i 1983. godine. Izrađena dokumentacija za svaku kampanju-godinu.
- Stari grad Travnik, srednjovjekovna i osmanska fortifikacija, XV-XVII stoljeće. Kontinuirani istraživački, sanacioni, konzervatorski i restauratorski radovi 1985., 1986., 1987., 1988., 1989. i 1990. godine. Izrađena dokumentacija za svaku kampanju-godinu.
- Stari grad Ostrožac, srednjovjekovna, osmanska i austrougarska fortifikacija, XIII- XX stoljeće. Kontinuirani konzervatorski radovi 1984., 1985., 1986., 1987., 1988., 1989. i 1990. godine. Izrađena dokumentacija za svaku kampanju-godinu.
- Stari grad Gradačac, osmanska fortifikacija, XVIII stoljeće. Konzervatorski radovi 1984. godine.
- Stari grad Mičevac, srednjovjekovna fortifikacija, XV stoljeće. Arheološka konzervacija i zaštitni radovi 1985., 1986. i 1987. godine. Izrađena dokumentacija za svaku kampanju-godinu.
- Stari grad Višegrad, srednjovjekovna fortifikacija, XV stoljeće. Konzervatorski radovi 1988. godine.
- Stari grad Zvornik, srednjovjekovna i osmanska fortifikacija, XV-XVIII stoljeće. Kontinuirani istraživački, sanacioni, konzervatorski i restauratorski radovi 1980., 1981., 1982., 1983., 1984., 1985., 1986., 1987., 1988., 1989. i 1990. godine. Izrađena dokumentacija za svaku kampanju-godinu.
- Džamija i turbe u Prači, sanacioni i restauratorski radovi na džamiji i turbetu 1976. godine.
- Džamija u Knežini Sokolac, sanacioni i konzervatorski radovi 1975., 1976. i 1985. godine.
- Ferhadija džamija u Banjoj Luci, sanacioni i restauratorski radovi 1972.-1973. godine.
- Arnaudija džamija u Banjoj Luci, sanacioni radovi 1973. godine.
- Esme sultan džamija u Jajcu, sanacioni i restauratorski radovi 1974. godine.
- Kuršumlja džamija u Maglaju, sanacioni i restauratorski radovi 1972. i 1973. godine.
- Kzlar-agina džamija u Mrkonjić-gradu, sanacioni i restauratorski radovi 1984., 1985., 1986. i 1987. godine.
- Džindijska džamija u Tuzli, XVI stoljeće, izrađen glavni projekat za sanacione i restauratorske radove na objektu u zoni slijevanja Tuzle, 1980. godine. Konstruktivni elaborat dr. Branko Žeželj, Beograd. Realizirano 1981.-1982. putem Fonda za tonjenje u Tuzli.
- Sulejmanija džamija u Travniku, sanacioni i restauratorski radovi 1980., 1987., 1988., 1989. i 1990. godine. Realizirano putem Zavoda.
- Aladža džamija u Foči, konzervatorski i restauratorski radovi 1983., 1984., 1985., 1986. i 1987. godine.
- Džamija Mehmed-paše Kukavice u Foči, sanacioni radovi 1975. godine.
- Balaguša džamija u Livnu, konzervatorski i restauratorski radovi 1987. godine. Realizirano putem Zavoda.
- Konator džamija u Travniku, sanacioni i restauratorski radovi, uz izradu kompletnog projekta 1986. godine.
- Skenderbegova džamija u Skender-vakufu, sanacioni i restauratorski radovi, uz izradu kompletne arhitektonske dokumentacije 1987. godine.

Džamija u Čajniču, sanacioni i restauratorski radovi 1987. i 1988. godine; I faza, na osnovu glavnog projekta konstruktivne sanacije.

Namazdžah džamija u Ulcinju, XVII stoljeće, izrađen glavni projekat za sanacione i restauratorske radove na objektu nakon zemljotresa u Crnoj Gori, 1983. godine. Realizirano putem fonda za sanaciju objekata nakon zemljotresa u Crnoj Gori.

Toranj Sv. Luke u Jajcu, istražni, sanacioni i restauratorski radovi 1985., 1986. i 1987. godine na osnovu glavnog projekta.

Franjevački samostani u Kraljevoj Sutjesci i Tolisi, sanacioni i restauratorski radovi 1981., 1982., 1983. i 1984. godine.

Crkva Sv. Đorđa u Sopotnici, sanacioni i restauratorski radovi 1983. i 1984. godine.

Crkva Sv. Arhandela u Trebinju, sanacioni i restauratorski radovi 1987. godine.

Stara crkva u Čajniču, sanacioni i restauratorski radovi na osnovu glavnog projekta izrađenog 1986. i 1987. godine.

Stara crkva u Srđevićima - Gacko, sanacioni i restauratorski radovi 1988. godine.

Crkva manastira Rmanj u Martin Brodu, rekonstrukcija objekta na osnovu glavnog projekta 1978. godine.

Stara katolička crkva u Varešu, sanacioni i restauratorski radovi 1973., 1987. i 1988. godine.

Crkva u Vozući - Zavidovići, restauratorski radovi 1982. godine.

Crkva u Vlahovićima - Ljubinje, sanacioni i restauratorski radovi 1984. godine.

Crkva manastira Moštanice - Bosanska Dubica, sanacioni i restauratorski radovi 1978. godine.

Sahat-kula u Tešnju, sanacioni i restauratorski radovi na Sahat-kuli 1976. godine.

Sahat-kula u Gornjem Vakufu, sanacioni i restauratorski radovi na Sahat-kuli 1978. godine.

Sahat-kula u Nevesinju, sanacioni i restauratorski radovi na Sahat-kuli 1974. godine.

Sahat-kula u Foči, sanacioni i restauratorski radovi sa izradom dokumentacije 1989. godine.

Stambena kula u Bijeloj - Brčko, sanacioni i restauratorski radovi u 1972. i 1973. godine.

Hasan Kjačijina tekija, medresa i turbe u Pruscu, restauratorski radovi 1971. godine.

Most na Dumanu - Livno, sanacioni i restauratorski radovi 1970. godine.

Most u Starom Rudom, sanacioni i restauratorski radovi 1976. godine.

Most pred travničkim Gradom, sanacioni i restauratorski radovi 1977. godine.

Musala u Tešnju, konzervatorski radovi na musali 1980. godine.

Rimski most u Tešnju, konzervatorski radovi na mostu 1980. godine.

Kuća Mare Popović u Gračanici, sanacioni i restauratorski radovi, uz izradu kompletne arhitektonske dokumentacije, 1978., 1979. i 1980. godine.

Stambeni kompleks Begovina u Stocu, sanacioni i restauratorski radovi 1985., 1986., 1987., 1988. i 1989. godine.

Šarića kuća u Stocu, sanacioni i restauratorski radovi uz izradu kompletne arhitektonske dokumentacije, 1987. i 1988. godine.

Kuća Ive Duspore u Kraljevoj Sutjesci, sanacioni i restauratorski radovi uz izradu kompletne arhitektonske dokumentacije, 1989. godine.

Kuća Nurije Pozderca u Cazinu, sanacioni radovi uz izradu kompletne arhitektonske dokumentacije, 1988. godine.

Pašića kula na Bivoljem Brdu - Čapljina, sanacioni i restauratorski radovi 1986. godine.

Stambeni kompleks Velagićevina u Blagaju, sanacioni i restauratorski radovi 1990. godine.

Kompleks mlinica na Plivi, glavni projekti rekonstrukcije 1987. godine.

Dokumentacija, studije i projekti

Stari gradovi u BiH, prikupljena topografska, arhitektonska i fotodokumentacija o starim gradovima u BiH (1975.-1990.), te izvršena preliminarna kategorizacija 240 starih gradova u okviru rada Republičke komisije za kategorizaciju 1990. godine.

Zaštita tradicionalne berberske arhitekture Alžira, izrađena metodologija za zaštitu tradicionalne berberske arhitekture u Alžiru za potrebe Ministarstva kulture Alžira 1986. godine.

Svrzina kuća u Sarajevu, izrađen program za sanacione i restauratorske radove na kompleksu Svrzine kuće u Sarajevu kao osnove za izradu sanacionih projekata, 1980. godine. Izrađeno za potrebe Gradskog zavoda za zaštitu spomenika grada Sarajeva.

Stari grad Ključ-tabori, studija rekonstrukcije i revitalizacije starog grada za turističke potrebe, 1980. godine.

Stari grad Srebrenik, idejni projekt restauracije i revitalizacije starog grada za potrebe Galerije portreta u Tuzli, 1982. godine.

Stari grad Dobor, viševarijantne studije za rekonstrukciju i revitalizaciju starog grada u periodu 1980.-1985. godine.

Stari grad Travnik, idejni projekt rekonstrukcije i revitalizacije starog grada za turističke potrebe, 1984. godine.

Kompleks mlinica na Uni - Bosanska Krupa, glavni projekti rekonstrukcije i revitalizacije 1980. godine.

Delibegov han u Maglaju, glavni projekti sanacije i restauracije 1980. godine.

Eminagića kuća u Tešnju, glavni projekt restauracije i revitalizacije objekta za depadans hotela u Tešnju, 1988. godine.

Musafirhana u Fojnici, arhitektonska dokumentacija postojećeg stanja 1991. godine.

Džamija u Novoj Kasabi - Vlasenica, glavni projekt sanacije i restauracije 1991. godine.

Džamija Ismail-kapetana Šarića u Stocu, izrada arhitektonske dokumentacije, glavnog projekta mimbera i glavnog projekta konstruktivne sanacije 1990. godine.

Džamija Ali-paše Rizvanbegovića u Stocu, izrada kompletne arhitektonske dokumentacije 1990. godine.

Džamija Hadži-Alije Hadžisalihovića, izrada kompletne arhitektonske dokumentacije 1990. godine.

Husejnina džamija u Gradačcu, izrada kompletne arhitektonske dokumentacije 1988. godine.

Crkva brvnara u Plačkovcu, izrada kompletne arhitektonske dokumentacije 1986. godine.

Crkva brvnara u Javoranima - Banja Luka, izrada kompletne arhitektonske dokumentacije 1986. godine.

Stara pravoslavna crkva u Sarajevu, idejni projekt za izradu depoa u kompleksu crkvenih daira 1986. i 1987. godine.

Stara pravoslavna crkva u Zavali - Trebinje, glavni projekt sanacije 1989. godine.

Stambena kula u Odžaku - Bugojno, izrada glavnog projekta rekonstrukcije 1986. godine.

Tešanjaska čaršija, u okviru projekta revitalizacije tešanjске čaršije realizirano nekoliko poslovnih objekata.

Spomen-biblioteka prof. M. Begiću u Koraju, idejni i glavni projekt 1990. godine.

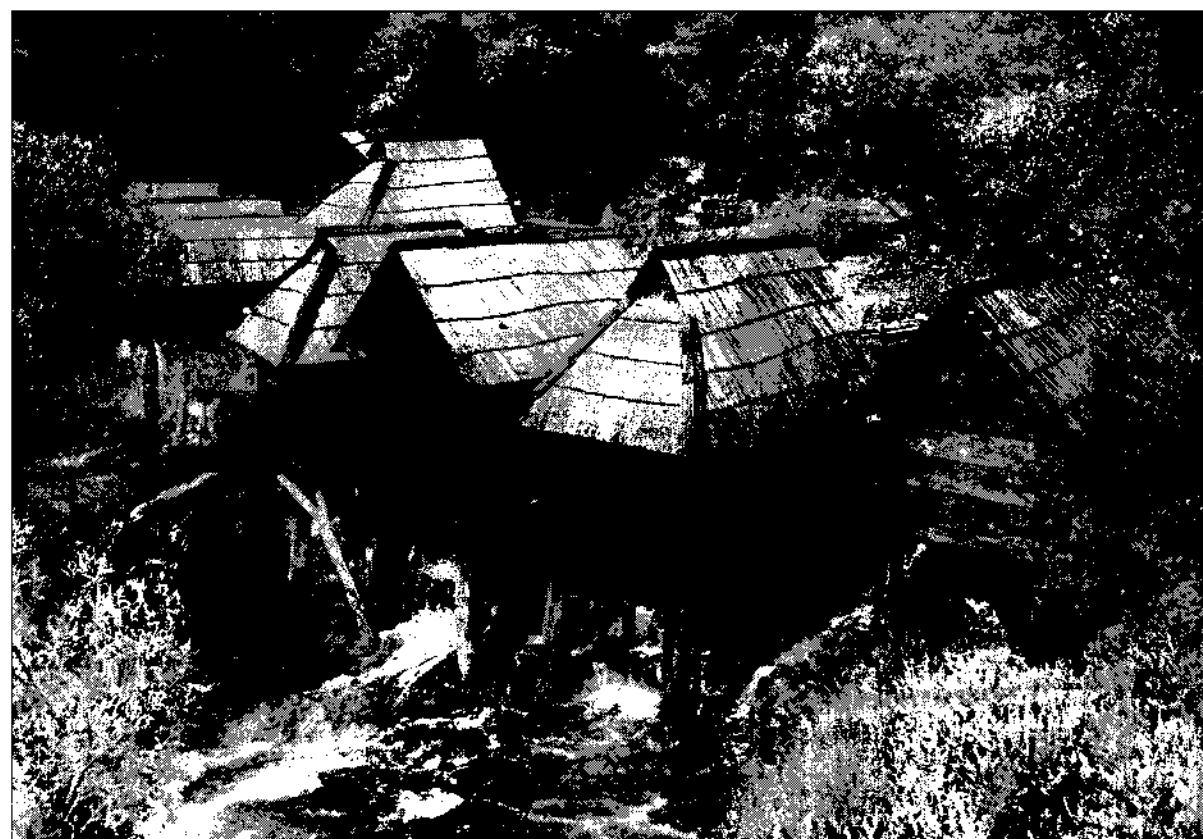
Spomen-park u Donjem Vakufu, idejni i glavni projekt i realizacija 1979. godine.

Spomen-park u Žepču, idejni i glavni projekt i realizacija 1980. godine.

Spomen-obilježje borcima NOR-a u Kraljevoj Sutjesci, idejni i glavni projekt i realizacija 1987. godine.

Spomen-park u Gradačcu, idejni i glavni projekt i realizacija 1990. godine.

Partizansko groblje u Tuzli, idejni projekt rekonstrukcija 1989. godine. Pozivni konkursni rad.

Mlinice kod Jajca

Prostorno planiranje

Historijat planiranja prostora Sarajeva

Sarajevo je, očigledno, formirano planski, i to kako u odabiranju lokacija na širem planu (područje raskrsnica saobraćajnica, postojanje ranijih naselja, osnovni prirodni uvjeti za razvoj...), tako i u neposrednom odabiranju i organizaciji naselja u smislu urbanističkog planiranja.

Poznato je da je osnivač Gazi Isa-beg Ishaković izvršio zamjenu zemljišta sa stanovnicima sela Brodac,⁷¹ što je prvi formalno-pravni, odnosno upravni akt vezan za osnivanje grada.

Sarajevo je građeno planski, ali osnov planiranja nije bio posebni zakon iz oblasti urbanizma, već sistem organizacije esnafske (zanatske) djelatnosti, koja je po uzoru na turski (odnosno bizantijski) sistem⁷² bila organizirana po principu jedna ulica - jedna djelatnost, sa pratećim javnim i sakralnim objektima. U skladu sa filozofijom življenja i načinima odvijanja porodičnog života, zasnovanim na šerijatskim propisima, formirane su mahale po sistemu: sakralni objekt, oko njega stanovanje sa maksimalnim komforom za ono vrijeme

(avlija, bašča, tekuća voda po mogućnosti), uz to javna česma, osnovna škola, saobraćajnica, snabdijevanje, često i groblje i sl.

Već je rečeno da je Austro-Ugarska priznavala turski Zakon o gradnji i drumovima iz 1863./1280. godine, koji je, za to vrijeme, bio sasvim moderan i prihvatljiv zakon, i koji je regulirao neka pitanja od izuzetne važnosti za staro urbano jezgro (pitanja zaštite od požara, uređenje fasada, spratnost, te širinu ulica i sl.), a da je 1880. godine usvojen Građevni red obavezan izričito za Sarajevo.

Nakon požara 1879. godine, novoformirani Građevni odbor radi na planiranju rekonstrukcije požarom uništenog dijela grada na temelju navedenog zakona. Primjenom Građevnog reda, i s tim u vezi izrade projektne dokumentacije, modeliranjem ulica u skladu sa normama Zakona, novim načinima gradnje u materijalu i gabaritima, dolazi do manjih izmjena u planskoj osnovi Čaršije.

Novi Građevni red, iz 1893. godine, predvidio je donošenje regulacionog plana na kome je rađeno počev od 1912. godine, ali, nažalost, on nije nikada donesen.

⁷¹ Alija Bejtić, "Stara sarajevska čaršija, jučer, danas i sutra", Sarajevo, 1968, str. 15-23.

⁷² Ibidem

Može se konstatirati da se u periodu Austro-Ugarske vodilo računa o očuvanju osnovnih karakteristika prostora, vizura grada i osnovnih zatečenih urbanističkih smjernica grada. O tome najbolje govore obaveze zadržavanja postojeće spratnosti oko monumentalnog objekta - Begove džamije, razmatanja potrebe očuvanja vizura prema Trebeviću, ali i veoma pažljivo biranje lokacije novih objekata, kao što je slučaj sa bolnicom u Koševu i sl.

U svakom slučaju, zakonske regulative u području urbanističkog planiranja u današnjem smislu riječi nema sve do kraja 50-tih godina ovog stoljeća, kada se donose prvi zakoni iz ove oblasti: Zakon o urbanističkom planu (SR NRBiH br. 41/59), Zakon o urbanizmu (SL SRBiH br. 41/64), Zakon o urbanističkom planu (SL SRBiH br. 4/65). Međutim, tada ovi planovi, u pravilu, ne razmatraju pitanja iz domena zaštite naslijeđa, jer se regulirajući načine izgradnje i uređenja naselja i pojedinih područja ne dotiču oni koji imaju određene kulturne ili historijske značajke, što je sasvim u skladu sa tadašnjim prihvaćenim pojmom dobra, izraženim kao spomenik kulture - pojedinačni objekt.⁷³ Vrijedno je napomenuti da ove planove usvaja nadležna društveno-politička zajednica, bez obaveze pribavljanja mišljenja odgovarajuće službe zaštite.

Na kraju, nije naodmet navesti jedno mišljenje iz 1970. godine koje najbolje ilustrira stanje u oblasti prostornog planiranja urbanih centara spomeničkog značaja do tada:

73 "Naselje... smatra se jedno ili više naseljenih mjesta ili njihovih dijelova koji čine urbanu cjelinu. Područjem... smatra se određeni prostor koji se nalazi van urbane cjeline naselja, a namijenjen je za rekreaciju, turizam, fizičku kulturu, zaštitu zdravlja, izgradnju naselja, industrijskih objekata, objekata specijalne namjene i sl." Član 1. Zakona o urbanističkom planu iz 1965. godine.

74 Husref Redžić: - diskusija na Međunarodnom simpoziju "Problemi i tehnika zaštite historijskih gradskih centara", str. 274, Split 1970. Stalna konferencija gradova Jugoslavije.

75 SL SRBiH br. 13/74 i 9/87.

"Realizaciji mjera revitalizacije koja uključuje niz individualnih, konzervatorskih i restauratorskih mjera i postupaka, osim drugih stoje na putu i razni atavizmi koje je teško ukloniti jer se ne manifestiraju u svom pravom obliku. Čuvanje historijskih gradskih centara kod nas znači i afirmaciju nacionalnog i kulturnog individualiteta i kontinuiteta što nijedan stručnjak koji radi na zaštiti tih centara ne smije izgubiti iz vida.

U Bosni i Hercegovini ne znam nijedan primjer dobre suradnje na izradi urbanističkog plana nekog historijskog grada između glavnih stručnjaka koji sudjeluju u njegovom stvaranju, u prvom redu između planera-urbaniste i historičara-konzervatora. U našoj praksi o sudbini historijskih gradova odluke donose političar i planer-urbanista zajedno. Historičar-konzervator bude u najboljem slučaju saslušan i to nekada prije početka izrade novog urbanističkog plana, a češće kada je plan već gotov i kad se po zakonskoj obavezi daje na javnu diskusiju.⁷⁴

Zakon o prostornom uređenju iz 1974. godine

Želeći da regulira planiranje i uređenje prostora kroz "cjelovito staranje o prirodnoj i izgrađenoj cjelini", novi Zakon o prostornom uređenju iz 1974. godine⁷⁵ preuzima reguliranje zaštite graditeljskog naslijeđa kao dijela određenog prostora, odnosno dijela urbane cjeline, ostavljajući posebnom zakonu reguli-

ranje pitanja zaštite spomenika kulture - pojedinačnih objekata. Pri tome faktično preuzima zaštitu spomenika kulture u dijelu u kome su to nepokretnosti određenih "kulturno-naučnih, arhitektonskih, umjetničkih i etnoloških vrijednosti".

U okviru poglavlja "Zaštita i unapređenje čovjekove sredine" utvrđuje se zaštita historijskog područja i graditeljskog naslijeđa, te prirodnih područja i prirodnih vrijednosti. Historijsko područje i graditeljsko naslijeđe obuhvata: arheološka nalazišta, historijske gradske cjeline (jezgra gradova, dijelovi gradova, naselja i sl.), historijske seoske cjeline, historijske ansamble (grupe građevina, veće građevine sa okolinom, gradine, utvrde, nekropole i sl.), memorijalne cjeline i spomen-obilježja i spomenike graditeljskog naslijeđa (spomenike arhitekture, mostove i sl.) - čl. 55 Zakona o prostornom uređenju, a to su dobra definirana Zakonom o zaštiti..., čime se ova dva zakona sukobljavaju i prepliću, što ima sasvim određene posljedice, pored ostalog i po staro urbano jezgro Sarajeva.

Prihvata se ideja da se zaštita i unapređenje čovjekove sredine, u okviru koje se nalazi i naslijeđe kao njegov važan segment, ostvaruje, prije svega, planiranjem, adekvatnim upravljanjem, posebnom zaštitom i sprečavanjem radnji koje bi mogle ugroziti vrijednosti "sredine nastale prirodnim razvojem i djelovanjem čovjeka..."

Planiranjem prostora, odnosno naselja, utvrđuje se politika i mjere uređenja prostora i izgradnje naselja. Zakon utvrđuje obavezu nosioca pripreme plana da obezbijedi suradnju i usaglasi stavove,

pored ostalih i sa službom zaštite, radi obezbjeđenja uvjeta adekvatnog upravljanja. U tom cilju predviđena je i obaveza valoriziranja naslijeđa, izrada programa revitalizacije, te izvođenje radova na konzervaciji, restauraciji i revitalizaciji zaštićenih područja i cjelina; obaveza pregleda idejnih projekata saobraćajnica, a u svrhu očuvanja i valoriziranja prirodnih i urbanih vrijednosti koje ovakvom izgradnjom mogu biti ugrožene; obaveza pribavljanja suglasnosti za radove na zaštićenim područjima, ako usvojeni plan tog područja ne sadrži mjere zaštite.

Nažalost, u praksi se ne provode odredbe zakona na način kako to sam zakon traži. Tako u periodu od 1974. do 1987. godine služba zaštite nije "niti u jednom slučaju izrade urbanističkih planova pozvana na saradnju, odnosno nije došlo do usaglašavanja stavova urbanističkih službi i službi zaštite..."⁷⁶, što dovodi do brojnih neodgovarajućih rješenja, odnosno zahvata. Naravno ne i u slučajevima kada ova služba sama izrađuje dokumentaciju i izvodi radove, kao što je slučaj sa nekim mikrolokacijama (Banja Luka) i urbanim cjelinama tipa Sarajevo, Mostar, Počitelj, Jajce itd.

Također, kada se radi o, uvjetno rečeno, adekvatnom planiranju, realiziranje nije uvijek zadovoljavajuće zbog "nedosljednog provođenja zacrtanih principa od strane lokalnih urbanističkih organa koji dozvoljavaju realizaciju neodgovarajućih projekata".⁷⁷ Neplanska izgradnja također ima ogromnog negativnog utjecaja.

Iz svega proizlazi da se, zapravo, postepeno napušta ideja o zaštiti pojedinačnih objekata kao primarna u korist

76 Aleksandar Ninković, "Neka iskustva u revitalizaciji starih gradskih jezgara u BiH", Zbornik zaštite spomenika kulture, Savez društava konzervatora Jugoslavije, Beograd, 1978., str. 11.

77 Ibidem

ideje o potrebi zaštite cjelina, bilo urbanih bilo ruralnih, odnosno prostora na kojima egzistiraju i graditeljsko i prirodno naslijeđe, u skladu sa tendencijama i praksom u Evropi.

Ova činjenica, uz određena (u nekim segmentima negativna) kretanja u sferi zakona iz oblasti koja se tradicionalno i dalje naziva zaštitarskom, ima sasvim određenog odraza na stanje očuvanosti brojnih područja.

Regulacioni plan Bašćaršije

Pod snažnim utjecajem kretanja na međunarodnom planu, gdje su stručni saradnici službi zaštite Bosne i Hercegovine bili naročito aktivni,⁷⁸ a kao rezultat rada ovih službi kroz dugi niz godina, 1975. godine usvojen je Regulacioni plan sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske Čaršije, prvi takav plan u Jugoslaviji. Podloga ovom planu bila je opsežna studija Alije Bejtića "Sarajevska čaršija jučer, danas i sutra - osnovi i smjernice za regeneraciju", a što je naročito važno, Plan je rađen u Zavodu za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH, dakle u okviru službe zaštite koja je maksimalno vodila računa o svim aspektima vrijednosti ovog urbanog jezgra.

Plan je rađen u periodu 1972.-1975., gotovo paralelno sa usvajanjem Konvencije o zaštiti svjetske baštine UNESCO-a i svega desetak godina nakon Venecijanske povelje ICOMOS-a.

Treba napomenuti da je već 1965. godine Generalni urbanistički plan grada na poseban način tretirao Čaršiju, određujući da ona bude središte "društveno-političkog i snabdjevačkog centra trostrukog ranga..."⁷⁹

Vodeći računa o historijskim i arhitektonskim vrijednostima Čaršije, privrednim djelatnostima i terenu, utvrđena je zona obuhvata Regulacionog plana Bašćaršije, s tim da je zauzet stav da se "pri rješavanju i uređenju Čaršije neće postaviti bedem oko Čaršije kao aktuelnog regulacionog područja...", već će se zone koje čine njeno zaleđe tretirati tako da se poštuje načelo međusobne harmonizacije, s obzirom da se historijska gradnja spomeničke i ambijentalne vrijednosti proteže od Čaršije do periferije starog urbanog jezgra.

Jedan od razloga za zoniranje Regulacionog plana u onom okviru u kojem je rađen (rijeka Miljacka, plato Kovači, Hrgićeva ulica, Mustaj-pašin mejdan, bašća hotela Evropa, džamija Ferhadija) je "postojanje mjesnih zajednica na tom istom području, pa bi bilo također i izvještačeno i nesvršishodno utvrđivanje prateće spomeničke zone Čaršije, čije bi granice cijepale postojeće mjesne zajednice na čijem području postoje..."⁸⁰

Dakle, administrativno-upravni razlozi, lokacija ranije utvrđenih mjesnih zajednica kao mikroćelija društva, uvjetovali su proglašenje drugom spomeničkom zonom područja onog starog dijela grada koje nije obuhvaćeno Regulacionim planom ("područje MZ Bašćaršije, Logavina, Kovači, Vratnik, Medrese, Bistrik i Babića bašće"⁸¹), što je

imalo sasvim određenog negativnog odraza u sferi intenzivnih (i često bespravnih i neadekvatnih) radova na ovom području i naročito planiranje i djelomično realiziranje saobraćajnice, o čemu će posebno biti riječi.

Regulacioni plan nakon javne rasprave usvojila je Skupština grada Sarajeva kao svoj dugoročni instrument u sanaciji, konzervaciji, restauraciji i revitalizaciji područja na koje se odnosi.

Kako je još 1963. godine osnovan Fond za zaštitu Bašćaršije, isti je zadužen za konkretnu realizaciju plana, finansiranu iz sredstava Grada, SO Stari Grad, Republike i privatnih izvora.

Radeći Analizu provođenja Regulacionog plana sarajevske čaršije u periodu od deset godina, utvrđena je apsolutno pozitivna uloga plana "u razvoju i revitalizaciji centra Bašćaršije kao žive spomeničke cjeline", s tim što neke postavke plana nisu realizirane: saobraćajna rješenja (obilazna saobraćajnica i tunel na Kovačima i sl.), rušenje nekih objekata iz austrougarskog perioda (svi objekti

izgrađeni nakon 1878., osim Vijećnice i hotela Stari grad), veće interpolacije (kolektivna garaža i terminal), uklanjanje stanovanja, osim po obodima i sl.⁸² Analizu je radila grupa stručnih saradnika Zavoda BiH za potrebe Fonda za zaštitu Bašćaršije 1986. godine, a 1988. godine organizirano je međunarodno savjetovanje povodom rasprave o provođenju plana, u čijem radu su učestvovali predstavnici ICCROM-a i ICOMOS-a.

Koliko je za staro urbano jezgro ovo djelomično odstupanje od realiziranja plana dobro, kao i druga odstupanja u detaljima, treba da ocijene odgovarajući stručnjaci. Tek neke (nerealizirane) postavke plana imaju bitnog odraza na status starog dijela Sarajeva.

Nažalost, kasnih osamdesetih pojava se praksa izvođenja radova mimo plana, odnosno mimo njegovih osnovnih intencija, naročito kada je riječ o upotrebi materijala, gabaritu objekata, stilskim detaljima i namjeni... Iz više razloga intervencije su manje-više bezuspješne.

78 Predstavnik bivše Jugoslavije u pripremi Konvencije o zaštiti svjetske baštine UNESCO-a bio je prof. Džemal Čelić, jedan od autora Regulacionog plana i direktor ovog projekta, odnosno direktor Zavoda BiH.

79 Alija Bejtić, "Sarajevska čaršija i njen put u budućnost - idejne postavke regulacije i revitalizacije ambijenata i historijskog gradskog jezgra", Zbornik zaštite spomenika kulture str. 31 - Savez društva Jugoslavije, Beograd, 1978.

80 Ibidem

81 Ibidem

82 Analiza... zbornik radova - Fond za zaštitu Bašćaršije.

Jakir mezar kod Glamoča

Zaštita kulturno-historijskog naslijeđa do 1992. godine (zakon o zaštiti naslijeđa)

Organiziranje službi zaštite do 1978. godine

Službu zaštite na temelju Zakona o zaštiti spomenika kulture obavljaju općinski, sreski i republički zavod, a djelatnost se odnosi na praćenje i istraživanje u ovoj oblasti, preduzimanje odgovarajućih mjera zaštite, vođenje registara, pružanje stručne pomoći, vršenje stručnog nadzora nad izvođenjem konzervatorsko-restauratorskih radova, izdavanje suglasnosti, te vršenje i drugih stručnih i upravnih poslova u ovoj oblasti.

Republički zavod vrši nadzor nad radom sreskog, a ovaj nad radom općinskog zavoda (kojih na području djelovanja sreskog zavoda ni nema), a po istom principu utvrđena je i teritorijalna nadležnost u pogledu vršenja poslova zaštite.

Sve do 1976. godine na području SR BiH djeluju samo tri zavoda: zavod u Mostaru, osnovan kao sreski, zavod u Sarajevu, osnovan kao gradski, i Republički zavod (također u Sarajevu), nakon čega je osnovan zavod u Banjoj Luci i potom u Tuzli, oba za područja gradova.

Zavod u Mostaru osnovan je 1960. godine kao sreski zavod. Nakon ukidanja srezova, s obzirom da je prava i dužnosti srezova preuzela Republika, zavod u Mo-

staru je pripojen Republičkom zavodu u Sarajevu, kao njegovo istureno odjeljenje, 1970. godine. Ovom pripajanju protiv se zaposleni u obje institucije, pa nadležni republički organi vrše snažan pritisak, prije svega kroz finansiranje ličnih dohodaka kako bi došlo do integracije. Nakon usvajanja Amandmana XIX na Ustav SR BiH, ovo odjeljenje se konstituira kao OOUR (1972. godine) bez svojstva pravnog lica (na osnovu mišljenja Republičkog sekretarijata za obrazovanje i kulturu br. 02-633/35 od 2.9. 1972.), a nakon usvajanja Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada (SL SFRJ br. 22/73) kao OOUR sa svojstvom pravnog lica.

1972. godine u okviru Republičkog zavoda formiraju se tri OOUR-a, i to:

- Republički centar za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu;
- Republički centar za zaštitu prirode u Sarajevu;
- Regionalni centar za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru.

U momentu podnošenja zahtjeva za registraciju kod nadležnog suda prvi OOUR imao je ukupno 22 člana kolektiva, drugi pet, a treći sedam članova.

U ovom slučaju pokrenut je spor, ali je tužba iz političkih razloga povučena

1979. godine. Uskoro, Regionalni centar u Mostaru donosi odluku o izdvajanju, a kako preostali OOUR-i nisu uložili prigovor, niti je u tom smislu dato kakvo uputstvo ili mišljenje Republičkog komiteta za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu kao organa koji vrši nadzor nad zakonitošću rada Republičkog zavoda (sada Zavoda BiH), to ova odluka postaje pravosnažna. Formira se Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru kao samostalna radna organizacija, a preostale osnovne organizacije se ukidaju i formira se Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode BiH u Sarajevu, 1980. godine. Nije jasno ko je osnivač zavoda u Mostaru, s obzirom na navedenu proceduru izdvajanja.

Ovaj proces dezintegracije i samoupravljanja, potpuno neprimjeren u upravi i u institucijama čiji rad nije moguće egzaktno ekonomski valorizirati, bitno utječe na opadanje kvaliteta i efikasnost rada. OOUR-i se zatvaraju u informativnom i komunikacionom smislu. Sredstva, koja su i inače veoma skromna, troše se unutar OOUR-a nenamjenski, što dovodi do daljnjeg smanjenja zaposlenih stručnih saradnika i povećanja broja radnika u administraciji (svaki OOUR ima svoje računovodstvo, opću službu, djelomično dokumentaciju i dr.)

Nadzor nad zakonitošću rada zavoda vrše općinski, odnosno sreski organi uprave nadležni za poslove kulture, a nad radom Republičkog zavoda nadzor vrši Republički sekretarijat za kulturu. Međutim, kako se radi o periodu samoupravljanja, na temelju iznimno favoriziranog Zakona o udruženom radu, gdje je proces tzv. "ourizacije" postavljen kao politički proces, nadzor u ovoj oblasti praktično se ne vrši.

"Proučavanjem" i održavanjem spomenika kulture bave se i posebne us-

tanove (muzeji, galerije i sl.), a inventarizirani muzejski materijal smatra se predmetima koji imaju svojstva spomenika kulture, dok ova svojstva imaju samo određene vrste arhivskog i bibliotečnog materijala.

Ovakve određene vrste, odnosno inventarizirani materijal, potpadaju, kada je riječ o zaštiti i čuvanju, pod odredbe Zakona o zaštiti spomenika kulture i, naravno, pod odredbe odgovarajućeg zakona iz te oblasti. Zavodi samostalno ili na prijedlog drugih zainteresiranih u upravnom postupku donose rješenja o zaštiti određenih objekata ili predmeta, te vrše upis u odgovarajuće registre.

U periodu od 1965. do 1978. godine Republički zavod je donio rješenje o zaštiti ukupno 1230 objekata, predmeta i lokaliteta, i to 924 u oblasti zaštite kulturno-historijskog naslijeđa.

Zaštita i korišćenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa - u periodu 1978.-1985. godine

Usvajanje Zakona o prostornom uređenju (SL SRBiH br. 13/74), a prije svega usvajanje Zakona o udruženom radu (SL SFRJ br. 53/76) koji je na nov način regulirao pitanja organizacije rada općenito, a s tim u vezi i rada, i posebno nadležnosti društveno-političkih zajednica, dovelo je do ukidanja već zastarjelih zakona iz 1965. godine.

Istovremeno, nova saznanja, rezultat, pored ostalog, i djelovanja zakona iz 1965. godine, ali i kretanja u ovoj oblasti na širem planu, dala su osnov za drugačiju i sveobuhvatniju definiciju naslijeđa.

Zakonom o zaštiti i korišćenju kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa prvi put je kod nas, na jedinstven način, regulirana materija i kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, čemu je ostao dosljedan i novi važeći istoimeni zakon iz 1985. godine.⁸³

Definicija kulturno-historijskog naslijeđa u zakonima iz 1978. i 1985. godine gotovo je identična, te obuhvata ne samo spomenike kulture (građevinsko-arhitektonske, fortifikacione i druge objekte i dijelove objekta) već i spomeničke cjeline (naselja, dijelove naselja, grupe građevina i nekropole), arheološke lokalitete i spomen-obilježja. Pored navedenih, koji se u pravilu tretiraju kao nepokretna dobra, ovo naslijeđe obuhvata i pokretnosti, o čemu je naprijed bilo riječi. Godine 1986. usvojene su Izmjene i dopune Zakona o prostornom uređenju, čime je izvršeno njegovo usaglašavanje sa Zakonom o zaštiti... iz 1985. godine.

Premda je predviđena zaštita naziva mjesta, ulica, trgova i drugih obilježja, Zakon o zaštiti... se bavi prvenstveno reguliranjem zaštite i uvjeta korišćenja materijalnog dijela naslijeđa, sa akcentom na nepokretnom dijelu dobara, što je i logično s obzirom da je zaštita i prezentacija pokretnih dobara regulirana i drugim zakonima. Pitanje zaštite predajnih dobara (pjesma, ples, priča, običaj i sl.) nije ovim zakonom regulirano i u tom smislu njegov naziv je neadekvatan.

Stručnim službama se ostavlja pravo da vrše evidenciju, valoriziranje i predlaganje zaštite i kategorije ("novih" i ranije zaštićenih) dobara, dok će odluku o zaštiti, tj. o sticanju svojstva zaštićenog dobra kulturno-historijskog naslijeđa, donijeti nadležna društveno-politička

zajednica: Skupština SR BiH, kada se radi o dobrima prve ili druge kategorije u prvobitnom, odnosno kada se radi o dobrima "od izuzetnog značaja" u danas važećem zakonu, a u ostalim slučajevima društveno-politička zajednica na čijoj se teritoriji dobro nalazi. (Kada je o pokretnostima riječ, postupak je isti, s tim što rješenje o zaštiti donosi izvršni organ odgovarajuće društveno-političke zajednice. Nije, međutim, jasno pitanje nadležnosti ovog organa s obzirom da se radi o pokretnosti, gdje vlasnici, korisnici, posjednici mogu imati različita mjesta boravka...)

Rješenja o ranije zaštićenim dobrima ostaju na snazi dok se, u zakonom predviđenim rokovima, ne utvrdi njihova kategorija prema prijedlogu nadležne službe, a po odluci nadležne društveno-političke zajednice.

Zakon ne utvrđuje obavezu zajednice da prihvati dati prijedlog kategorije, niti predviđa rokove za razmatranje prijedloga, iz čega neminovno slijedi zaključak da stvarna kategorija i naročito status zaštićenog dobra ne ovisi toliko o struci, koliko o interesima, potrebama i mogućnostima određene društveno-političke zajednice. Na ovaj način došlo je, konačno, do potpunog uplitanja politike u struku.

Služba zaštite je izgubila ne samo pravo donošenja rješenja o zaštiti već i to da u upravnom postupku mjerodavno odlučuje o uvjetima i mogućnosti izvođenja radova na zaštićenim dobrima (jedinu izuzetak postoji kod arheoloških istraživanja, gdje u prvom stepenu odlučuje Zavod BiH, a po žalbi Republički komitet za obrazovanje).

Istina, i dalje je za radove na nepokretnim zaštićenim dobrima, kao i dobri-

⁸³ Zakon o zaštiti kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa - SL SRBiH br. 3/78 - ukinuo je zakone iz 1965. godine, s tim da su pojedine odredbe Zakona o zaštiti prirode još ranije ukinute Zakonom o prostornom uređenju.

ma koja uživaju prethodnu zaštitu, te u njihovoj bližoj okolini, a kojim bi se mogao mijenjati njihov izgled, svojstvo, autentičnost ili izvornost, potrebno pribaviti suglasnost nadležnog zavoda ili Zavoda BiH, ali ne u smislu i na temelju ZUP-a. Ako se radi o građevinskim radovima u smislu Zakona o prostornom uređenju, ova suglasnost je jedna u nizu drugih koje prethode građevinskoj dozvoli ili urbanističkoj suglasnosti, koje na temelju ZUP-a izdaju urbanističke službe.

Međutim, nisu svi radovi na objektu zaštite građevinski u smislu ZUP-a, niti se radovi izvode samo na nepokretnim dobrima.

Usto, Zakon predviđa obavezu pribavljanja suglasnosti za radove na nepokretnim dobrima, iako iz čitavog teksta proizlazi i briga o pokretnim dobrima naslijeđa.

Praktična posljedica nedorečenosti Zakona u naprijed navedenom smislu, kao i stavljanja akcenta na graditeljsko naslijeđe, je da služba zaštite relativno bezuspješno intervenira kada se izvode neadekvatni radovi u enterijeru, na pokretnim predmetima, nekropoloma, ali i nekim građevinskim objektima, s tim da je u potonjim slučajevima prvenstveno uzrok organizacija urbanističkih službi

i planiranje, a manje navedena nedorečenost za-kona.

Treba ukazati na to da su navedene urbanističke službe vezane određenom procedurom, da su obavezne tražiti "preispitivanje datih rješenja" od iste službe koja je odobrila određene radove koji se smatraju nedopuštenim u smislu Zakona o zaštiti... A ko će poništiti vlastito rješenje ako iza toga stoje sredstva koja treba nadoknaditi, a i mnogi drugi problemi?⁸⁴

Prethodna zaštita

Pojam zaštite obuhvata i tzv. prethodnu zaštitu, što je veoma značajna novina u zakonu.

Prethodna zaštita je ona zaštita koja prethodi punoj formalno-pravnoj, a podrazumijeva ne samo evidenciju već i sve ostale radnje koje imaju za cilj očuvanje objekta ili područja za koje se pretpostavlja da može imati svojstvo kulturno-historijskog prirodnog naslijeđa.⁸⁵

Data formulacija prethodne zaštite⁸⁶ omogućuje daleko efikasniji rad i spašavanje brojnih dobara, naročito stećaka, starijih grobalja, pokretnih predmeta i sl., koji su, iako relativno brojni

- ili upravo zato što su relativno brojni, manjim dijelom formalno-pravno zaštićeni.

Da bi prethodna zaštita imala svoga efekta, utvrđena je obaveza zavoda i organizacija za zaštitu da o prethodnoj zaštiti obavijeste društveno-pravna, građansko-pravna i fizička lica koja su u posjedu ovakvih predmeta ili objekata, kao i nadležni općinski organ uprave.

Istovremeno, da bi se spriječilo neargumentirano ili neopravdano korišćenje ovim instrumentom, zakonodavac je predvidio prekršajnu sankciju zavoda u slučaju nepreduzimanja mjera zaštite na dobrima koja uživaju prethodnu zaštitu.

Na ovaj način stručnjaci zavoda nastoje, s jedne strane, prethodnom zaštitom obuhvatiti što veći broj objekata, odnosno područja, a s druge strane, moraju imati realne i argumentirane kriterije, jer neopravdano povećanje broja objekata koji uživaju prethodnu zaštitu onemogućuje efikasnost u radu i dovodi službu pod udar prekršajnih sankcija.

Tad se nameću praktična pitanja kao naprimjer:

- u kom momentu i koji objekti npr. etnološkog naslijeđa uživaju prethodnu zaštitu i koga sve obavijestiti?

- da li određeni objekt ili predmet uživa status prethodne zaštite ako nadležni organ odbije prijedlog za proglašenje dobra zaštićenim, što je sasvim realno s obzirom da se odluka o proglašenju dobra zaštićenim bazira, prije svega, na političkoj volji i, eventualno, ekonomskim uvjetima i mogućnostima odgovarajućeg nadležnog organa.

Prvo je prije svega pitanje uže struke i stanja na terenu. U drugom slučaju trebalo bi zauzeti pozitivan stav, čime bi se utjecaj politike sveo na minimum.

Problem statusa dobara pod tzv. prethodnom zaštitom postaje naročito aktuelan kada je riječ o pokretnostima i u uvjetima posljedica pljačke, uništenja i devastacije, kao posljedice zbivanja od 1992. godine. Naime, iz više razloga, a prvenstveno zbog nedostatka sredstava, nedostatka adekvatnih planskih aktivnosti, saznanja i stručnjaka za navedene oblasti, praktično nije vršeno valoriziranje brojnih predmeta, tako da nije utvrđen ni status prethodne zaštite.

To znači da će biti izuzetno teško postaviti argumentirane zahtjeve za povrat opljačkanog, zbog teškoća u pribavljanju dokaza, a još teže postaviti zahtjev za naknadu štete, zbog nedostatka adekvatne dokumentacije u koju spada i utvrđeni status prethodne zaštite ako već nema rješenja (ili odluke) o statusu predmeta. Ovo se sve usložnjava kada je riječ o privatnim kolekcijama.

Kategorizacija dobara

Sa Zakonom iz '78. javlja se prvi put kategorizacija dobara. Prvu kategoriju činili su objekti od univerzalnog ili izuzetnog značaja, drugu objekti od naročitog značaja za historiju i kulturu naroda i narodnosti SFRJ, odnosno SRBiH, a treću ostali objekti naslijeđa. Svojstva objekata prve i druge kategorije utvrđivao je Zavod BiH, a odluku o stavljanju pod zaštitu trebalo je da donosi Skupština SRBiH ili organ koji ona ovlasti i da, ujedno, odredi kome se tako zaštićeni objekt povjerava na čuvanje. Treću kategoriju utvrđivao je nadležni zavod, odnosno skupština općine. Isto važi za pokretno naslijeđe, osim što je bio nadležan izvršni organ skupštine, odnosno Izvršno vijeće SRBiH.

Bliži kriteriji za kategorizaciju po vrstama dobara i postupak trebalo je da

84 1.10.1982. zatraženo je da urbanističko-građevinska inspekcija SO Srebrenik obustavi radove na izgradnji platoa u blizini Starog Grada i naredi uspostavljanje predašnjeg stanja s obzirom da objekt svojim izgledom mijenja izgled, svojstvo i autentičnost zaštićenog spomenika kulture, a radovi se izvode bez suglasnosti službe zaštite. Predmet je dospio pred drugostepeni organ - Republički komitet za urbanizam, stambene i komunalne poslove, koji je uputio opštinskog građevinskog inspektora da od Komisije za urbanizam, imovinsko-pravne i geodetske poslove SO Srebrenik zatraži stručno mišljenje za naknadno odobrenje za gradnju, "kako bi se utvrdila mogućnost zadržavanja predmetnog objekta" (iz izvještaja Općinskog sekretarijata za inspeksijske poslove Srebrenik broj 04-362-1/83). Prema objašnjenju istog komiteta, tek "kada dobije negativno mišljenje onda inspektor donosi rješenje o rušenju". O rezultatu čitavog spora na vlastiti zahtjev Zavod BiH obaviješten je tek 1985., kada mu je vraćena i originalna prepiska, što dovoljno govori samo za sebe - Referat na savjetovanju u Banjoj Luci "Osam godina zaštite naslijeđa" - Zbornik rezimea, 1986.

85 Istina, služba zaštite i ranije je bezbroj puta intervenirala i spašavala određene objekte koji su tek kasnije zaštićeni, ali je uvijek postojala mogućnost odbijanja zahtjeva, odnosno mišljenja stručnjaka, upravo iz formalno-pravnih razloga. (Klasičan primjer ovakve situacije je rušenje stare tekije na Bendbaši u Sarajevu pedesetih godina) Intervencije u tom smislu obuhvatile su različiti obim objekata, čiji se raster mijenjao ovisno o situaciji na terenu, saznanjima, pa i politici službe zaštite, što znači da ovakve intervencije nisu obavezno morale biti sistematične i mogle su podrazumijevati i propuste u spašavanju onih dobara (naročito pokretnih) o čijem stanju na terenu ili o čijoj vrijednosti nije postojalo dovoljno saznanja.

86 "Pod prethodnom zaštitom podrazumijeva se evidentiranje i preduzimanje svih radnji i mjera koje imaju za cilj očuvanje u postojećem stanju nekretnina, pokretnih stvari i dijelova prirode za koje se pretpostavlja da mogu imati svojstva dobara kulturno-historijskog ili prirodnog naslijeđa, kao i sprečavanje svake radnje kojom bi se te nekretnine, pokretne stvari ili dijelovi prirode uništili, oštetili ili otuđili." - čl. 30 Zakona iz 1985.

se utvrde društvenim dogovorom, koji, međutim, nije nikada donesen. (Dogovor je trebalo da zaključe Skupština SRBiH, RKSSRN, Republički odbor SUBNOR-a, SIZ kulture i organizacije za zaštitu - čl. 10 Zakona iz '78. godine.)

Posljedice nedostatka zvaničnih kriterija za kategorizaciju su višestruke. U periodu 1978.-1985. nijedan novi objekt u BiH, bilo kulturno-historijskog bilo prirodnog naslijeđa, nije stavljen pod zakonsku zaštitu,⁸⁷ niti je sa nekog objekta zaštita skinuta (s obzirom da su postupak i nadležnost u ovakvim slučajevima identični).

Iz istih razloga služba zaštite nema uspjeha ni na sudu. Tako je Zavod BiH praktično izgubio spor o naknadi štete zbog oštećenja prahistorijske gradine Lib - SO Duvno, jer nije uspio dokazati da je gradina objekt I ili II kategorije, a time ni da je Zavod BiH aktivno legitiman za vođenje spora. (Gradina Lib u momentu oštećenja nije bila formalno-pravno zaštićena, ali prema podacima kojima Zavod BiH raspolaže, prema mišljenju Zemaljskog muzeja, i naročito prema mišljenju Akademije nauka i umjetnosti SRBiH datom upravo povodom nastalog spora, to je izuzetno vrijedan objekt. "...Radi se o jednom od rijetkih primjeraka razvijene prahistorijske aglomeracije sa utvrđenom nekropolom i širim naseljem oko njega jasno pokazuje da se ovdje radi o jednom od najrazvijenih naselja iz doba autohtonog razvoja ilirskog plemena Dalmata ... Da je ovo daleko najznačajnija gradina u okviru 110 istraženih lokaliteta. Prema tome ovaj objekat spada u I kategoriju te vrste spomenika...") Kako je na Gradini bespravno podignut TV pretvarač, Zavod BiH je tužio SO Duvno radi naknade štete,

a zbog oštećenja objekta. Sud je odbio zahtjev, uvažavajući prigovor da se ne radi o objektu one kategorije za koju je nadležan Zavod BiH.⁸⁸

Usljed nedostatka dogovora dolazi do sukoba nadležnosti i do stvaranja različitih kriterija u provođenju zaštite, jer službe zaštite iz raznih razloga (stručnih, ekonomskih, političkih...) različito kategoriziraju određeni spomenik.

Ako se sada vratimo na Zakon o prostornom uređenju, koji je preuzeo brigu o graditeljskom naslijeđu i prema kome građevinske dozvole i urbanističke suglasnosti za radove na zaštićenim objektima ili cjelinama ili u njihovoj blizini daju nadležni organi iz oblasti urbanizma, a da je suglasnost službe zaštite samo jedna od podloga za ovu dozvolu ili suglasnost, onda je sasvim logična posljedica (kada nema kriterija u kategoriziranju, a time ni nadležnosti) da se radovi izvode uz suglasnost one službe zaštite koja je "spremnija" dati pozitivno mišljenje, ili čak mimo pribavljene suglasnosti, odnosno protivno datim uvjetima.

Već je rečeno da u Bosni i Hercegovini djeluje pet zavoda za zaštitu naslijeđa, od kojih su dva na području Sarajeva: Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa BiH i Gradski zavod za zaštitu i korišćenje kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa, osnovan 1965., odnosno 1963. godine. (1963. godine osnovan je Fond za uređenje Bašćaršije, koji je ukinut nakon 2 godine, kada je osnovan Gradski zavod.)

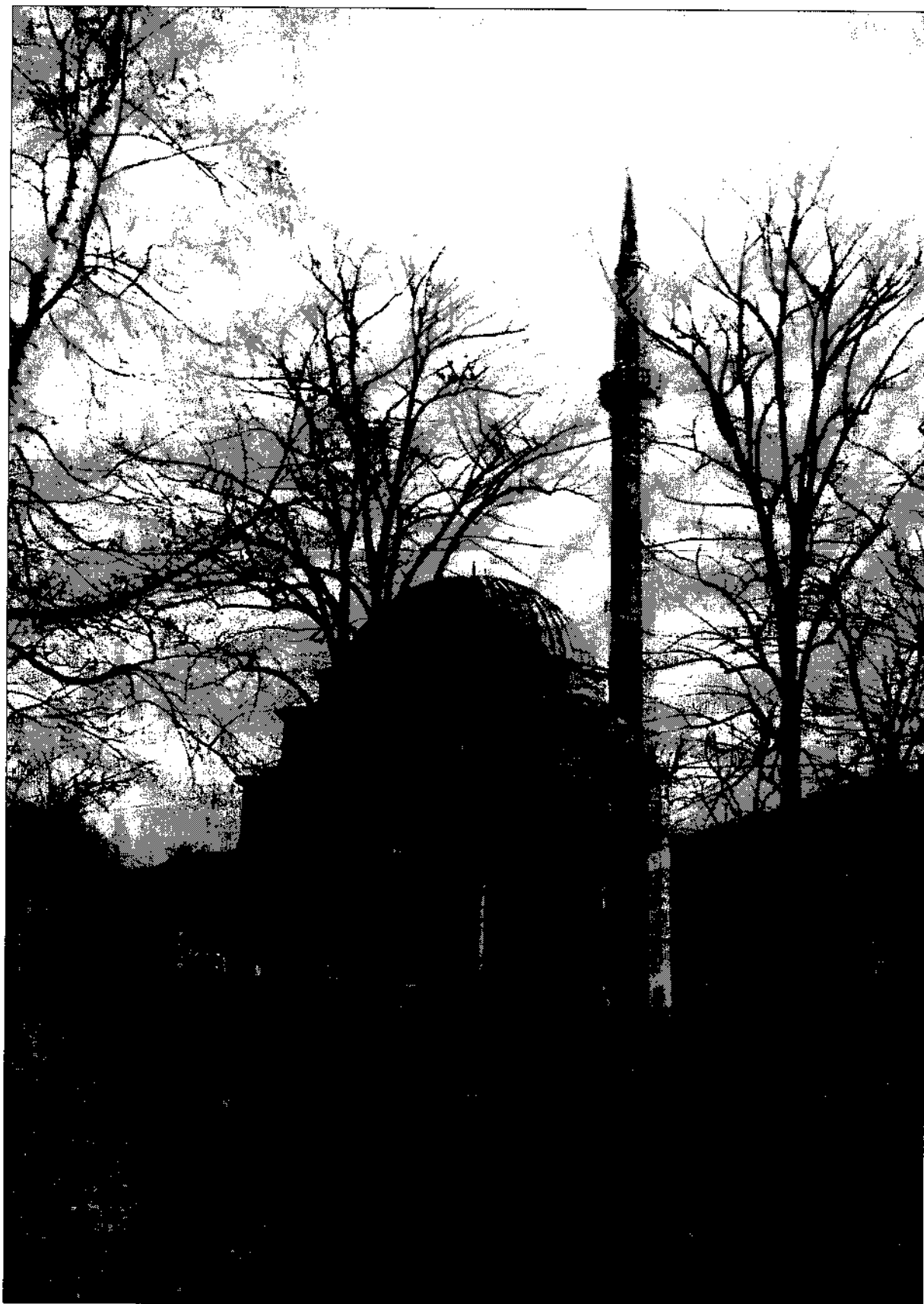
Izvođenje radova na objektu zaštite ili u njegovoj blizini bez suglasnosti zavoda naročito je izraženo na područjima koja nisu pokrivena odgovarajućim planovi-

87 U jednom slučaju predložena je zaštita arheološkog lokaliteta Suvaja kod Bos. Dubice, ali prijedlog Zavoda BiH, koliko je poznato, nije razmatran.

88 Izvod iz mišljenja Akademije nauka i umjetnosti BiH br. 01-02-109/83).- dokumentacija Zavoda BiH

Stećak iz Gošće kod Kaknja - danas u bašti Zemaljskog muzeja u Sarajevu

Aladža džamija u Foči

ma (npr. ruralne aglomeracije), gdje ni urbanističke službe objektivno nisu u mogućnosti adekvatno i blagovremeno intervenirati.

Kategorizacija je novi pojam u vrednovanju dobara. Ona slijedi osnovni postupak valoriziranja određenog objekta ili grupe objekata kao dobra naslijeda, a rezultat je međusobnog kompariranja svojstava valoriziranog dobra sa drugim dobrima iste vrste ili iste grupe dobara na određenom užem ili širem području.

Utvrđena kategorija uvjetuje formalno-pravni status dobra, mjere zaštite u izvjesnom stepenu i nadležnost službe i organa koji odlučuju o svim pitanjima od važnosti za takvo dobro.

Zakon predviđa tri kategorije dobara: dobra "od izuzetnog značaja za istoriju i kulturu naroda i narodnosti Jugoslavije, kao i dobra iz spisaka svjetske baštine...", zatim dobra "od velikog značaja za istoriju i kulturu naroda i narodnosti Jugoslavije, odnosno Bosne i Hercegovine" i "ostala značajna dobra".⁸⁹

Pošto Skupština SRBiH proglašava zaštićenim dobra "od posebnog značaja za Republiku", očito je da se radi o posebnoj, četvrtoj kategoriji, koja sublimira I i II kategoriju, ali i neke posebne kriterije izražene kroz opću politiku spram čitavog prostora BiH, a možda i šire.

Kod provođenja kategorizacije i s tim u vezi predlaganja zaštite nekih novih objekata javit će se određeni problemi kao što su:

definicija pokretnog i nepokretnog, za šta je direktno vezano utvrđivanje nadležnosti organa koji proglašava dobro zaštićenim (skupština ili njen izvršni organ). Naime, jedna biblioteka ili jedna zbirka, kada se štiti sa

objektom u kome je smještena, je nepokretno, a jedna knjiga je pokretno dobro, pri čemu ta ista knjiga može biti jedne, a biblioteka druge kategorije;

kod pojedinih dobara nameće se pitanje mjesne nadležnosti kako kod proglašenja, tako naročito kod obavještanja o prethodnoj zaštiti, s obzirom na samu prirodu pokretnosti, ali i mogućnost različitog mjesta na kome se nalaze pokretno dobro, njegov vlasnik, korisnik i sl.;

nameće se problem valjanosti kategorizacije izvršene u odgovarajućim planovima, koja nije i ne može biti identična kategorizaciji utvrđenoj na temelju i u smislu Zakona o zaštiti... Ovo je naročito aktuelno kod urbanih cjelina koje imaju svoje vrijednosti i zakonitosti u tretiranju i sa aspekta Zakona o prostornom uređenju;

također se nameće pitanje zaštite vode, tla i naročito vazduha kao resursa koji su od utjecaja na stanje očuvanosti zaštićenih prirodnih pa i kulturno-historijskih dobara, bez obzira na raniji stav nadležnog drugostepenog organa da služba zaštite nije nadležna za pitanja njihova očuvanja. Imajući u vidu enormno povećanje emisije SO₂ općenito, degradaciju prirodnih resursa u cijelosti, uočenu pojavu stradanja čak i kamena usljed zagađenja (slučaj stradanja stubova džamije Kuršumlije u Maglaju npr.), prilikom razmatranja zahtjeva za izgradnju određenih objekata, tzv. zagađivača, cijeni se i stanje zagađenja, odnosno mjere koje se planiraju i koje će se objektivno provesti da bi se zagađenje umanjilo ili spriječilo.

⁸⁹ Član 14 Zakona...20/85.

Posebno pitanje je kategorizacija devastiranih objekata, do čega je došlo početkom rata, 1992. godine, u svjetlu činjenice da se radi o namjernom, sistematskom uništenju traga određene kulture. U tom slučaju bit će nužan drugačiji pristup ne samo kategorizaciji već i valorizaciji dobara, s obzirom da je brojnost određenih grupa dobara i stanje očuvanosti u globalu bitno smanjena, te da će doći do drugačije organizacije same države, i to ne samo u teritorijalno-pravnom smislu.

Formalno-pravni status - nadležnost

Veoma je važno istaći da se prvi put u postupak formalno-pravne zaštite uključuju i druge organizacije, a ne samo zavodi. To su: Zemaljski muzej, Muzej revolucije, Arhiv BiH, Umjetnička galerija BiH i Narodna i univerzitetska biblioteka. (Da li će se pojaviti i neki od instituta koji posjeduju ili vode brigu i o određenim rukopisima, arhivskim dokumentima ili knjigama, ostaje da se vidi.) Ovakvo zakonsko opredjeljenje sasvim je u skladu sa principom da se sva dobra štite na temelju istih kriterija i tendencijom da se čitava služba zaštite u svom radu što više poveže.

Akt o proglašenju dobra zaštićenim, pored ostalog, sadrži osnovne podatke o objektu, granice zaštite sa neposrednom okolicom, kategoriju, mjere za zaštitu, uređenje i korišćenje, kome se dobro povjerava na čuvanje, izvore sredstava itd., pa je logično da ove podatke sadrži i prijedlog za proglašenje zaštite. U tom slučaju nameće se pitanje obezbjeđenja

posebnih sredstava za prikupljanje i izradu dokumentacije, što službu stavlja pred nesagledive poteškoće, naročito kada se radi o većim spomeničkim cjelinama i sl. Stvarnu težinu ovog problema pokazat će praksa, s obzirom da tek predstoji rad na kategorizaciji i predlaganju zaštite na zakonom predviđeni način.

Prijedlog za proglašenje dobra zaštićenim ima se razmatrati u roku od šest mjeseci od dana dostavljanja. Dobra je okolnost da zakonodavac ne ograničava pravo ponavljanja datog prijedloga. Ova okolnost, uz institut prethodne zaštite, trebala bi praktično omogućiti zaštitu svih zaista vrijednih dobara, bez obzira na trenutne interese, svijest o potrebi zaštite, odnosno mogućnosti i potrebe kako vlasnika, tako i imaoca pojedinih objekata. Do početka agresije 1992. godine nije završena kompletna kategorizacija niti jedne grupe dobara na način i u obimu kako to predviđa zakon.

Zakon je, u skladu sa ZUR-om i tendencijom podruštvljavanja djelatnosti, predvidio da skupština općine čije područje nije obuhvaćeno djelatnošću zavoda povjerava poslove iz djelokruga zavoda organizaciji za zaštitu (muzeju, arhivu, nacionalnom parku, galeriji ili biblioteci) sa svoga područja, koja ispunjava uvjete u skladu sa odredbama istog zakona ili Zavodu BiH, a izuzetno i drugoj organizaciji udruženog rada.⁹⁰

Datim zakonskim rješenjem stvorene su mogućnosti:

da skupština općine nikome ne povjeri ili nikome na duži period ne povjeri poslove zaštite (s obzirom da zakon ne predviđa nikakvu sankciju niti daje rok u kome se ova zakonska odredba

ima ispuniti), što se u praksi dešavalo (I pored zahtjeva, Republički komitet za obrazovanje nije Zavodu BiH dostavio podatke o povjerenim poslovima zaštite na teritoriji BiH, niti Zavod BiH takve podatke u cijelosti posjeduje. Postoje indicije da je dobar dio teritorije "nepokriven" u smislu čl. 17 Zakona.), ili

da skupština općine povjeri poslove zaštite čas jednom, čas drugom zavodu, ovisno o njihovom kvalitetu u radu, materijalnim mogućnostima, ali i interesima skupština općina vezanim ne samo za objekte naslijeđa. (SO Čapljina i SO Livno povjerile su poslove zaštite prvo Regionalnom zavodu Mostar, a potom od 1986. godine Zavodu BiH, dok je SO Stolac postupila dosta neuobičajeno: poslove zaštite od 1985. povjerila je Zavodu BiH, ali je i dalje finansirala osnovnu djelatnost Regionalnog zavoda Mostar, istina gotovo simboličnim sredstvima.) Dakle, više ne postoji automatizam u pokrivanju određenom službom zaštite one teritorije BiH koja, iz raznih razloga, nema vlastitu službu, dok se takva ne osnuje ili se ne povjeri nekoj službi sa drugog područja.

Na kraju, postoji mogućnost da se poslovi zaštite povjere stručno odgovarajućoj instituciji. Poznato je da je SO Travnik poslove zaštite povjerila Zavičajnom muzeju Travnik. Sa ovim stavom složio se i nadležni republički komitet, tražeći da Muzej naknadno ispuni uvjete u pogledu potrebnih kadrova (minimum uvjeta za obavljanje poslova zaštite u smislu Zakona su: obezbjeđenje tehničke opreme za konzervaciju, restauraciju i dokumentaciju, te kadrovi

- arhitekt, arheolog, historičar umjetnosti, historičar, etnolog i stručnjak za zaštitu prirodnog naslijeđa - čl. 88. Zakona iz 1985.), što ovaj nije nikada ispunio. Istine radi, treba reći da nisu ni ostale sužbe na terenu.

Međutim, rezultat povjeravanja ovih poslova u formalno-pravnom smislu osamdesetih godina je da se "Muzej i dalje ponaša prvenstveno kao muzej, a ne kao zavod čije poslove treba da obavlja i ne želi apsolutno nikakvu suradnju. Rezultat toga je da se unutar nekih sakralnih objekata u Travniku obavljaju radovi bez ikakve suglasnosti, da se rapidno devastiraju i uništavaju groblja, da se radi urbano rješenje užeg dijela Travnika, tj. onog dijela gdje su locirani najvredniji objekti naslijeđa, a da o ovim pojavama i aktivnostima muzej nije nikada ni obavijestio, ni zatražio bilo kakvu pomoć ili suradnju Zavoda BiH."⁹¹

Bez obzira koliko društveno-političke zajednice jesu i trebaju biti samostalne u odlučivanju, objekti kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa su dobra toliko specifična, njihova zaštita je toliko osjetljiva, a djelatnost zaštite i korišćenja dobara "od posebnog društvenog interesa" (čl. 6 Zakona), da se navedeno rješenje može smatrati propustom Zakona, osim ako se ne smatra, a praksa upućuje na to, da poslove zaštite mogu obavljati urbanističke službe na temelju i u smislu Zakona o prostornom uređenju.

Treba napomenuti da navedeno rješenje ne bi trebalo imati negativnog odraza na zaštitu objekata I i II kategorije (kada se kategorizacija zaštićenih objekata obavi), s obzirom da uvjete zaštite, direktno ili indirektno, utvrđuje Zavod BiH, odnosno s obzirom da je njegova nadležnost u ovom pravcu jako definirana.

⁹⁰ Prema mišljenju Republičkog komiteta za obrazovanje ... br. 02-624-5/86 upućenom izvršnim odborima skupština općina aprila 86. godine, skupština općine može ove poslove povjeriti i zavodu sa područja druge općine, odnosno drugih općina. (čl. 17 Zakona)

⁹¹ M. Serdarević, "Osam godina pravne zaštite naslijeđa", Zbornik rezimea, Banja Luka, 1986.

Ovaj nedostatak mogao bi se negativno reflektirati na brojne još nevalorizirane ili nezaštićene objekte, arheološke nalaze, nekropole, ruralnu aglomeraciju i naročito pokretne predmete, odnosno na brojno naslijeđe, za sada vjerovatno III kategorije, koje bi usljed nedostatka sistematske brige moglo biti, bar za izvjesno vrijeme, djelomično ili u cijelosti, prepušteno samo sebi.

I Zakon iz 1985. godine se opredijelio za obavljanje djelatnosti zaštite od strane ostalih organizacija za zaštitu, s tim da praksa nije dala očekivane rezultate.

Naime, nije poznato da su muzeji (Travnik npr.) kojima je povjerena djelatnost zaštite u smislu Zakona u međuvremenu kadrovski ojačali, a, slijedom toga, ni da su osposobljeni za obavljanje ove djelatnosti na način i u smislu tog zakona.

U oblasti arheoloških istraživanja u periodu 1978.-85., s obzirom da postoji zakonska obaveza pribavljanja odobrenja za ova istraživanja od organizacije za zaštitu, a ne samo od Zavoda BiH (što je do 1978. bio slučaj), izgubljena je mogućnost prikupljanja jedinstvenih podataka o ovim radovima, a pojedini radovi su obavljani, a da nisu dostavljeni izvještaji o radu niti su objavljeni u stručnoj literaturi.

Odgovarajuća kadrovska osposobljenost je preduvjet kvalitetnom radu i na njoj treba insistirati i kod odgovarajućih društveno-političkih zajednica, a naročito kod registarskih sudova, te primjenjivati prekršajne sankcije predviđene zakonom, pogotovu kada se radi o slučajevima povjeravanja poslova zaštite drugim organizacijama...

Sukob nadležnosti

Nadležnost zavoda u pogledu predlaganja zaštite (i kategorije), izdavanja suglasnosti za radove vezane za zaštićena dobra, odnosno briga o statusu i stanju očuvanja takvog dobra, uvjetovana je njegovom kategorijom (što je naročito izraženo u vrijeme važenja zakona iz 1978. godine), ali kategorija pojedinih dobara nije utvrđena, jer se radi o skupom i dugotrajnom poslu. Jednom utvrđena kategorija određenog objekta, lokaliteta ili cjeline ne može se smatrati apsolutno trajnom i nepromjenljivom, jer su saznanja o određenoj kategoriji uvjetovana stručnim i naučnim saznanjima na širem planu, odnosno položajem određenog dobra i u vremenu i u prostoru, pa i politikom u najširem smislu.

Staro urbano jezgro Sarajeva u jednom periodu je valorizirano tako da je sistematski rušeno, a u drugom periodu kategorizirano kao dobro najveće vrijednosti koje se predlaže za upis na Listu svjetske baštine.

Iz ovih razloga dolazi do preplitanja nadležnosti u radu službi zaštite, primjene različitih kriterija, izbjegavanja prihvatanja meritornih stavova i dr., što je, uz poznate probleme vezane za efikasnost rada inspeksijskih službi, imalo određenog odraza na stanje očuvanosti i uvjete korišćenja spomeničkog naslijeđa grada Sarajeva.

Ilustracije radi, mogu se navesti neki karakteristični primjeri:

Vlasnik kafane "Index" na Baščaršiji obratio se Zavodu BiH sa zahtjevom za izdavanje suglasnosti za postavljanje (iznošenje) stolova ispred kafane, čime se privremeno formira ljetnja bašta. Premda su postojale indicije da je vlasnik sa istim zahtjevom već odbijen od Gradskog zavoda, Zavod BiH je izdao traženu suglasnost, čime je otvoren put danas va-

žećoj praksi postavljanja ljetnjih bašti na području starog urbanog jezgra.

Zavod BiH je dao suglasnost i na lokaciju benzinske pumpe uz Vijećnicu, iako se Gradski zavod tome duže vremena protivio, u čemu bi se mogao tražiti nukleus odabira lokacije (bez suglasnosti i jednog i drugog zavoda) nove benzinske pumpe na Bendbaši.

Gradski zavod je dao suglasnost za izgradnju novog objekta na mjestu poznate kafane "Drina" a da nije traženo (pribavljeno) pozitivno mišljenje Zavoda BiH, iako se radi o području (lokaciji) najveće vrijednosti...

Neovisno o tome da li su se navedeni slučajevi pokazali kao ispravna rješenja ili nisu, ovdje se, očito, radi o izbjegavanju obaveza međusobnog obavješćavanja, prethodnog pribavljanja mišljenja i suglasnosti, i naročito sukoba nadležnosti, pri čemu je osnov za utvrđivanje nadležnosti jednog zavoda njegova mjesna nadležnost, odnosno osnivački akt, a drugog utvrđena kategorija tretiranog područja ili pretpostavljena kategorija određenog objekta.

Najpoznatiji ovakav slučaj je slučaj planirane izgradnje autoputa kroz Sarajevo. Premda Regulacioni plan predviđa određena saobraćajna rješenja, realizacija predviđenog projekta bi imala određene negativne posljedice po izgled i stanje očuvanosti starog urbanog jezgra. Smatrajući da se planiranom trasom stvara korito širine 30 do 60 m, a dubine 10 do 20 m, koje "postaje betonski kanjon u gradu, nerješiv sa stanovišta očuvanja prirode i arhitektonskih ambijenata. Betonski zidovi visine cca 12 m bi djelovali do kraja nehumano, a ostaci arhitekture u odnosu na novi autoput bili bi obezvrijeđeni...", posebna uža komisija ovlaš-

ćena od strane Komisije za praćenje, imenovane od strane Gradskog zavoda,⁹² pored ostalog je zapisnički utvrdila:

"Iako su projektanti usmeno tvrdili da su izradili niz varijanti i studija za vođenje autoputa kroz grad, samo jedan prijedlog trase stavljen je na razmatranje. Činjenica je da se po ovom prijedlogu sjeverne padine Sarajeva prosijecaju trupom autoputa na dva dijela, čime se uništava integritet starog Sarajeva.

Vođenje trase iznad istorijskog dijela starog Sarajeva (na sjevernim padinama) bi sačuvalo ovaj integritet. Zbog toga Komisija smatra da je trebalo staviti na uvid i takvu varijantu trase. Prema postojećem prijedlogu, od parka i ulice Mirka Lazića pa do ulaza u tunel Bjelave ruše se sve istorijske, arhitektonsko-urbane strukture i vegetacija na širinu od najmanje 30 m do 60 m, a na dubini od 10 do 20 m. Navodimo karakteristične primjere ovoga devastiranja:

poprečni profil 42 - predio Kovača - širina saobraćajnice 10 m + kopanje sa strane 2 x 10 m, ukupno cca 30 m širine trake na kojoj se ruši. Dubina nivelete cca 15 m;

poprečni profil uz ulicu Piruša: dubina 11 m, širina 24 + 2 x 8 = 40, širina rušenja i otvorena površina, pri čemu treba da bude porušena i Hadžišabanovića kuća, izravno zaštićen spomenik kulture;

poprečni profil 49 - predio u ulici Remzije Omanovića - širina trupa saobraćajnice 30 + sa kopanjem sa strane 2 x 10, ukupna širina trake za rušenje oko 51 m, ostaje širina saobraćajnice oko 30 m. Dubina saobraćajnice 10-12 m;

poprečni profil 51 - predio Toromanove ulice i ul. Kaukčije Abdulah ef. -

92 Zapisnik komisije od 28.2.1977. godine - dokumentacija Zavoda BiH - koju su činili stručnjaci Husref Redžić, Aleksandar Ninković i Alija Bejtić.

dubina saobraćajnice 8-10 m, otpisana širina 31 m + kopanje sa strane 2 x 10 m, ukupna širina rušenja minimum 50 m;

poprečni profil sljedeći - Koševska dolina - autoput u vidu vijadukta devastira groblje na čitavoj širini i obezvrjeđuju spomen-kapelu sa grobnicom Mladobosanaca - aktera sarajevskog atentata.

Na pomenutom rastojanju prijedloga trase nalaze se ambijenti stare bosanske arhitekture koji imaju prvorazrednu vrijednost ne samo za Sarajevo nego za čitavu zemlju. Na trasi je čak i tzv. Hadžišabanovića kuća, jedan od najvrednijih individualnih, odnosno samostalnih spomenika pod izravnom zaštitom, koja bi morala biti porušena...⁹³ Posebna uža komisija, oformljena na prijedlog veće komisije⁹³, predložila je odbijanje izdavanja suglasnosti na predloženu trasu.

Međutim, Zavod BiH nije donio odgovarajuću suglasnost niti mišljenje, već je odbijenicu izdao Gradski zavod.⁹⁴

Na ovo je Zavod BiH upozorio Gradski zavod da projekt autoputa još nije završen, da je nužno o tom pitanju organizirati javnu raspravu, izabranu posebnu komisiju proširiti i čitav predmet dostaviti Zavodu BiH na odlučivanje.⁹⁵

I u navedenom slučaju se također radilo o sukobu nadležnosti, s tim što podloga svemu nije bio različiti stručni pristup niti međusobna neobaviještenost, već politika van struke zaštite, a for-

malno-pravno sukob nadležnosti koji proizlazi iz različite valorizacije i kategorizacije tretiranog područja.

Navedeni su samo neki karakteristični slučajevi različito tretirane nadležnosti i različitih kriterija u odlučivanju, što je bilo sasvim moguće i formalno-pravno dozvoljeno.

Naime, suglasnost službe zaštite više ne predstavlja samostalni upravni akt koji bi se mogao pobijati u žalbenom postupku ili u upravnom sporu. To je poseban vid učešća u donošenju tzv. zbirnog upravnog akta za koji je nadležan organ uprave teritorijalno nadležan za ovo područje (član 21 i 204 ZUP-a). Usto, u slučaju istovremene nadležnosti predmet meritorno rješava onaj koji je prvi pokrenuo postupak (član 22 ZUP-a).

Prema tome, jednom data suglasnost sastavni je dio akta nadležnog organa, obično iz domena prostornog planiranja (jer se radi o nepokretnostima), koji se više formalno-pravno iz razloga nenadležnosti (službe zaštite) ne može pobijati.

Zakon o prostornom uređenju utvrđuje obavezu "saradnje i usaglašavanja stavova" nosilaca priprema plana sa službom zaštite, ali ne i sankcije ako se ova suradnja ne ostvaruje ili se stavovi ne usaglašavaju. Ako se zna da isti zakon utvrđuje obavezu pribavljanja suglasnosti nadležne službe zaštite za radove na zaštićenim područjima, "osim u slučaju kada za to područje doneseni plan sadrži uslove zaštite" (član 138 Zakona o prostornom uređenju - SL SR BiH br. 9/87), a da se planovi na području pojed-

inih gravitacionih dijelova starog grada često donose bez aktivnog učešća službe zaštite i da praktično nema usuglašenih stavova o bitnim (stručnim) pitanjima zaštite, moguće je izvoditi radove i graditi objekte bez suglasnosti službe, tj. mimo uvjeta utvrđenih Zakonom o zaštiti..., a da su ti radovi istovremeno zakoniti, odnosno utemeljeni na Zakonu o prostornom uređenju i ZUP-u odgovarajućim odlukama nadležnih organa. Primjer za ovo je čuvena žuto-zelena zgrada u Dobrovoljačkoj ulici, protiv koje je Gradski zavod bezuspješno dizao glas, organizirao čak i javne rasprave, a posebna komisija za davanje stručnog mišljenja o određenim urbanističkim suglasnostima Skupštine grada dala izrazito negativno mišljenje...⁹⁶

U raspravi je izraženo negodovanje i protest komisije zbog činjenice da je ovo razmatranje zakasnilo, da se nije dostavljao na razmatranje regulacioni plan koji obrađuje predmetno područje, kao i da komisija nije bila uključena u pravo vrijeme u razmatranje. Konstatirano je da je već najvećim dijelom izvršeno rušenje objekata na mikrolokalitetu, da je objekat u izgradnji i da nije moguće u ovom trenutku obaviti kvalitetnu raspravu koja bi doprinijela da se sva pitanja pravovremeno razmotre.

U svom izlaganju projektant je istakao da je objekat udaljen od korita rijeke Miljacke jedanaest i više metara, da je rješenje koncipirano tako da se zelenilo iz Parka cara Dušana produžava kroz objekat i pored njega, da je vertikalni i horizontalni gabarit objekta proistekao iz zahtjeva da se postigne odnos rušenja i građenja 1:3, da objekat ima šest etaža, da je uvjetovana upotreba

"nilkon" tavanice, koja povećava visinu objekta, da je objekat podignut zbog visokih podzemnih voda, da se u objekat ulazi sa svih strana, te da je nakon izraženog revolta javnosti pokušao da snizi objekat i da ga je uspio smanjiti za oko dva metra. Komisija se nije upuštala u proceduru izrade, razmatranja i donošenja planskih dokumenata, iako je u toku sjednice istaknuto da je bilo određenih teškoća i nepravilnosti. Budući da je komisiji na sjednici prezentiran dio glavnog projekta predmetnog objekta, situacija iz Regulacionog plana "Mjedonica" te fotoasamblaj koji je izradio Geodetski zavod iz Sarajeva, moglo se konstatirati da se radi:

"o objektu ogromnog horizontalnog i vertikalnog gabarita na mikrolokalitetu veoma eksponiranom u starom gradskom jezgri, te da će isti značajno ugroziti i poremetiti uspostavljeni sklad lijeve obale Miljacke,

o objektu koji ima osam etaža i kanal za instalacije,

da je objekat dug cca 130 m sa pristupnim stepenicama i rampama,

da nema propisane distance od susjednih objekata,

da nije obezbijedio koridor šetnice od 12 metara uz rijeku Miljacku,

da nije obezbijedio uslove saobraćaja u mirovanju, potrebe za zelenim i rekreativnim površinama i dr.,

da se ovim poslom nije razriješilo pitanje obezbjeđenja lokacije za gradsku garažu koja je bila planirana na ovom lokalitetu, nego je organ uprave Skupštine općine Stari Grad ucrtao gabarit objekta u regulacioni plan bez

93 Komisiju za praćenje i pregled projektne dokumentacije formirao je Gradski zavod 20.1.1977. godine u sastavu: Besarević Risto, Bejtić Alija, Bjelčić Zeljka, Čeli Džemal, Fabijani Branibor, Finci Jahiel, Najdhar Juraj, Ninković Aleksandar, Redžić Husref, Bublin Mehmed i Huremović Mehmed - dokumentacija Zavoda.

94 Negativno mišljenje Zavod BiH izradio je i pripremio za ekspedit 24.3.1977. godine, ali tadašnji direktor nije odobrio slanje. Gradski zavod donio je rješenje kojim se odbija zahtjev za izdavanje suglasnosti br. GD-165/77. od 18.4.1977. godine; kasnije je Gradski zavod dao saglasnost na neka parcijalna rješenja autoputa (na Koševu npr.) - dokumentacija Zavoda BiH.

95 Dopis Zavoda BiH br.10-284-8/77 Od 22.4.1977. godine upućen je Gradskom zavodu i Skupštini grada Sarajeva - dokumentacija Zavoda BiH

96 Stambeno-poslovni objekat u Dobrovoljačkoj ulici svojom izgradnjom izazvao je reakciju šire javnosti, što je imalo za posljedicu i potrebu razmatranja na ovoj komisiji. Komisija je radila u proširenom sastavu, sa određenim brojem eksperata iz oblasti arhitekture i urbanizma te predstavnika Općine Stari Grad, RO "Arhitekt", Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, Zavoda za planiranje razvoja grada, Zavoda za izgradnju, organa uprave i dr.

daljih istraživanja i rješavanja tog značajnog pitanja,

da je pitanje poštivanja međunarodnih i jugoslavenskih konvencija koje se odnose na zaštitu životne sredine i zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa ovakvim ponašanjem dovedeno u pitanje, što može imati za posljedicu velike štete za grad Sarajevo,

da su samo ekonomska vrednovanja dovela do rezultata koji se ne mogu prihvatiti,

da se rutinsko projektovanje na području starog grada ne može prihvatiti, jer se time razgrađuje gradska matrica,

istaknuto je i pitanje svrsishodnosti naknadnog uključivanja komisije u ovaj problem iz razloga što se to već gradi, kad ova komisija nije razmatrala niti rješenja na osnovu kojih su u izgradnji objekti na Kovačima, u ulici Sime Milutinovića i drugi,

o nepoštivanju stavova koji su predloženi u elaboratu Urbanističkog plana Sarajeva za period 1986.-2015. godine, a koji se nalazi pred usvajanjem,

istaknuto je i mišljenje da je komisija nemoćna da spriječi ovakva ponašanja na teritorijama nekih općina, te da je ovo pokušaj da se i komisija umiješa u nešto u čemu ničim nije učestvovala ni zahtijevala."

Dakle, komisija se zadovoljila da samo konstatira i da izrazi svoje negodovanje zbog metoda i postupka kojim se donose značajne odluke, a posebno je naglašeno negodovanje zbog odnosa prema grad-

skim organizacijama koje se bave planiranjem i zaštitom.⁹⁷

Slična je čuvena "Hodžića čevabdžinica" na Baščaršiji, zatim stambeni blok u ulici Jovana Kršića (bivša Glodžina) izgrađen u mjestu Zildžića kuće - posljednjeg izdanka tzv. Brusanske škole, i već pomenuta benzinska pumpa itd. Svi ovi objekti su izgrađeni uz suglasnost nadležnog organa u oblasti prostornog planiranja odgovarajuće društveno političke zajednice, shodno odredbama Za-kona o prostornom uređenju.

Kad je riječ o benzinskoj pumpi, treba ukazati na činjenicu da je nadležni drugostepeni organ 1989. godine poništio rješenje Općinskog sekretarijata za urbanizam... SO Stari Grad, kojim je odobrena izgradnja benzinske pumpe u ulici Baščaršija iz razloga što služba zaštite nije bila uključena u postupak koji je prethodio osporenom rješenju.⁹⁸ Nakon "uključivanja" službe zaštite, pod čime se podrazumijeva odbijanje suglasnosti za izgradnju pumpe na toj lokaciji, benzinska pumpa je sagrađena i stavljena u promet.

U aktu Gradskog zavoda br. 241/90 od 11.5.90., kojim se "odbija izdavanje suglasnosti za realizaciju Urbanističkog projekta benzinske stanice Bendbaša", jasno je naznačeno da se radi o ambijentalnoj cjelini Nadmlini, da je Bendbaša zaštićena i da ima svojstvo spomenika kulture, a da su okolna područja kojima graniči ovaj lokalitet također zaštićena (Baščaršija, Alfakovac, Babića bašča). Isti tretman ovom području daje urbanistički plan grada - SN grada 4/90., u čijoj izradi nije obezbijedena suradnja službe zaštite.

Uostalom, i dijelovi autoputa su izgrađeni, a pred rat su postojale indicije da je projekat ponovno aktueliziran, s tim da se predviđa izgradnja nešto uže trase, ali na istoj, ranije osporenoj lokaciji. Iz ovog slijedi da se jednom usvojeni (i djelomično realizirani) projekt u svakom momentu može realizirati - sve je pitanje novca.

Pojedinačni spomenik i njegova zaštita kroz prizmu aktivnosti niza zainteresiranih

U očuvanju, unapređenju i naročito adekvatnom korišćenju spomenika kulture učestvuje niz činilaca. Njihov međusobni odnos rezultat je ne samo interesa i ekonomske snage već i političke moći jednog ili više subjekata u datom periodu.

Na primjeru Gazi Husrev-begova hamama, spomenika kulture najveće vrijednosti u svojoj grupi dobara, može se ilustrirati ova tvrdnja. Stoga je ovom spomeniku poklonjena veća pažnja u smislu izlaganja kraćeg historijata njegovog nastanka, sve do posljednje devastacije, 1992. godine.

Gazi Husrev-begov hamam u Sarajevu - osnovna kretanja u korišćenju objekta

Zbog prirode učenja islama i s tim u vezi propisanih vjerskih obaveza u domenu lične higijene (abdest, kupanje, gusul i dr.), za pripadnike ove religije voda predstavlja važan segment organiziranja svakodnevnog života. U toj oblasti posebno su se istakli Perzijanci, Arapi,

pa i Turci, čiji je utjecaj na ovim prostorima dominantan (o tome najbolje govore riječi prihvaćene kao vlastiti izrazi u bosanskom jeziku, a nerijetko i drugim na ovim prostorima, poput riječi česma i šadrvan /perzijsko porijeklo/, taksim terazije - ogranak vodovoda /arapsko porijeklo/, čunak /tursko porijeklo/ itd).

U sklopu izgradnje sistema korišćenja vode i izgradnje odgovarajućih objekata, veoma važno mjesto zauzima GH hamam, najznačajniji i najmonumentalniji objekat osmanskog perioda gradnje u ovoj oblasti, i to ne samo na području Bosne i Hercegovine već i mnogo šire.⁹⁹

GH hamam se navodi kao dio vakuf-name koncem 1537. godine. Zna se da je oštećen u požaru 1697., ali je veoma brzo popravljen i vraćen u funkciju. Sljedeće veće oštećenje je 1897., kada gori sva drvenarija i čoškovi - izuzetno kvalitetan rad dogramadžija. Ovaj dio enterijera nikada više nije obnovljen.

Posljednja veća opravka hamama izvršena je 1891. Hamam je prestao da egzistira kao banja 1916. godine.

Iz analize prihoda i rashoda ovog objekta vidi se da je, u pravilu, kirija ubirana na ime zakupa bila veća od prihoda, a da je prihod veći od iznosa ulaganog u održavanje, osim 1831., kada nisu ni ulagana sredstva u održavanje hamama. Dakle, u hamam se ulaže onoliko koliko je neophodno za njegovo održavanje, ali ne i za njegovo unapređenje.

Objektivno govoreći, ulaganja u hamam opadaju ne samo sa opadanjem ukupnih prihoda GH vakufa (o čemu je naprijed bilo riječi) već i zbog određenih modernizacija u ovoj oblasti, pa i promjena u ponašanju stanovništva koje lagano gubi interes za korišćenje hamama na tradicionalni način.

97 Stručno mišljenje br. 06-012-193/89 od 29.6.1989. godine. Potpisano od strane predsjednika komisije ak. prof. Živorada Jankovića, dipl.ing. arh. - dokumentacija Skupštine grada

98 Rješenja Republičkog sekretarijata za prostorno uređenje i zaštitu okoline br. 05/2-361-382/89 od 21.11.1989. - dokumentacija Zavoda BiH.

99 Hamdija Kreševljaković, "Izabrana djela", Knjiga III, V. Masleša, Sarajevo, 1991.

Godina	Kirija	Popravka	Prihod
1707/8	113	> 27	< 83
1760/1	420	> 190	< 230
1761/2	500	> 125	< 375
1763	400	> 243	< 166
1763	320	> 81	< 239
1764/5	360	> 95	< 265
1765/6	650	> 83	< 567
1780	750	?	?
1880/1	800	?	?
1830/1	650	> 109	< 541
1831/2	600	600	600 ¹⁰⁰

Konačno propadanje hamama u suštinskom smislu počinje 1916. godine. Naime, od tada do 1941. (kada zakupac iz vjerskih pobuda samoinicijativno zatvara objekat) hamam funkcionira kao kafana i skladište. Uz hamam je lociran ugostiteljski objekat, toči se alkohol, gostuju plesačice, svirači, mađioničari... U to vrijeme on se još uvijek naziva hamamom, ali je de fakto - bar, kako će se nakon Drugog svjetskog rata i nazvati.

Konačno, osamdesetih godina postaje - kockarnica.

U ovom ratu je potpuno opljačkan i do te mjere devastiran da služi kao javni WC za prolaznike i one koji rade na obližnjoj pijaci. Nakon javnog protesta (prije svih reisul-uleme prof. dr. Mustafe Cerića), polovinom 1994. godine Skupština grada izdvaja izvjesna sredstva na ime čišćenja i zatvaranja hamama i od tada je to, jedno vrijeme, prazan prostor bez namjene i funkcije, a potom postaje - pijaca, pa ponovno - prazan prostor bez sadržaja.

¹⁰⁰ Ibidem

¹⁰¹ Dokumentacija Odbora iz Sarajeva

Odgovornost zbog promjene namjene

Šerijat, odnosno islamsko pravo, ne prihvata mogućnost točenja, skladištenja i prodaje alkoholnog pića uopće, pa naravno ni unutar hamama. Nije jasno kako je GH vakuf mogao, odnosno kako je smio dati u zakup ovaj objekat i njegovu neposrednu okolinu na vakufskom zemljištu u svrhe koje su apsolutno nedozvoljene, i u tom je njegova velika odgovornost. Kako ovakvu djelatnost ne predviđa ni vakufnama, postavlja se pitanje odgovornosti zbog nepridržavanja i neprovođenja volje ostavljaca. O ovom aspektu odgovornosti vlasnika objekta nije nikada raspravljano.

Poslije 1945. godine mijenja se ukupan društveno-politički sistem i u njemu vjerske zajednice gube pravo obavljanja bilo kakvih djelatnosti, osim najužih vjerskih, koje se odvijaju isključivo unutar vjerskog objekta, crkve, odnosno džamije. Nekretnine (zemljište, zgrade i dr.) potpadaju pod nacionalizaciju, a oni objekti koji se iz bilo kojih razloga ne mogu nacionalizirati često se ruše ili, uvjetno rečeno, dobrovoljno otuđuju.

Ugovorom o kupnji od 22.10.1947. (bez broja), zaključenim između Ministarstva prosvjete NRBiH i Uprave Gazi Husrevbegova vakufa, hamam je prodan za 450.000 dinara.¹⁰¹ Formalno-pravno, vakuf je mogao otuđiti ovaj objekat, jer je isti već ranije promijenio namjenu.

Ministarstvo u principu ne bi moglo biti vlasnik spomenika kulture, kao ni Gradski zavod za zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa, na čije ime je uknjižen hamam, jer se u tom slučaju dovode u neravnotežu položaj ostali spomenici kulture, i to u pogledu njihove val-

orizacije i kategorizacije, a naročito u pogledu održavanja. Međutim, promjena vlasnika u ovom slučaju je posljedica sistema i te korake treba posmatrati kao pozitivne pokušaje stvaranja objektivno boljih uvjeta za spašavanje spomenika kulture u datim okolnostima.

Radovi oko spomenika i njegova adaptacija

Nakon ovog, nastupa puna degradacija spomenika: naime, uz objekat je već ranije otpočela izgradnja drugih monumentalnih zgrada, ali u ovom periodu se gradi najveća - poslovna zgrada (danas vl. preduzeće Plan) u potpuno suvremenom stilu, za koji se ne može tvrditi da predstavlja unapređenje čitavog okoliša. Uređenjem saobraćajnice i podizanjem nivelete puta, objekat tone i gubi se u prostoru. Dakle, prostorni planeri i planeri u oblasti saobraćaja jednostavno previdaju činjenicu da se u centru čitavog prostora nalazi spomenik kulture najveće vrijednosti.

U enterijeru se vrši adaptacija, ali na način da se npr. ruše pregradni zidovi, što nije u skladu sa Međunarodnom poveljom o konzervaciji spomenika i spomeničkih cjelina, tzv. Venecijanskom poveljom iz 1964. godine

Sama namjena (bar) određena je već mnogo ranije, tako da se nova vlast za pretvaranje hamama u tzv. Hamam bar, u suštini, ne može optuživati. Međutim, za načine adaptacije, pa i promoviranje ideje namjene objekta, moralno su odgovorni ljudi koji se profesionalno bave zaštitom naslijeđa. Ovom je razlog što preovlađuje ideja "ljuštura", a ne "duše" spomenika.

Pojava očuvanja vanjštine, odnosno očuvanja samo forme, je općeprihvaćena i njene refleksije se očituju na više mjesta

u gradu, kao i van Sarajeva. (U Mostaru se jedna džamija pretvara u galerijski prostor u kome se izlažu umjetničke slike, čak i one koje po svojoj prirodi i svojoj idejnosti nikako ne mogu ući u ovaj objekat. Neke džamije u Foči dugo vremena služe kao magacinski prostor. Hamam u Počitelju predlagan je za pivnicu, a vrhunac cinizma je postavljanje WC-a unitar mezariluka u Sarajevu.) Ove ideje ogledaju se prilikom predlaganja Baščaršije za upis na Listu svjetske baštine, kada se ne uzimaju u obzir njene duhovne vrijednosti. (Refleksija ove ideje ogleda se npr. u predviđanju /ne i realizaciji/ ukidanja stanovanja na užem području Baščaršije u okviru Regulacionog plana....)

Konačno, kasnih osamdesetih, Skupština grada odobrava zaključenje ugovora sa stranim partnerom i pretvara hamam u - kockarnicu. Enterijer se dodatno prilagođava novoj namjeni, kao i vanjska fasada na koju se stavlja nova (velika) neonska reklama "Kockarnica Hamam bar"!?

(Interesantno je napomenuti da se Katolička crkva protivi lociranju jedne druge kockarnice uz Katedralu /isti prostor/, smatrajući da ova djelatnost nije primjerena duhu vjerskog objekta, čak ni u blizini. Ovaj protest podržava i služba zaštite, naravno bezuspješno.)

Sa agresijom na Sarajevo, hamam strada od samih građana. Odgovornost za ovo leži prije svega na civilnoj zaštiti područja na kome se hamam nalazi i na policiji. (Drugo je pitanje okolnosti njihova djelovanja, objektivnih mogućnosti i prioriteta u datim uvjetima.) Služba zaštite nema mogućnosti da aktivno participira u njegovoj zaštiti, jer ne posjeduje ni materijal, ni novac, ni radnu snagu.

Međutim, i da ima tehničke i finansijske mogućnosti, ostaje pitanje mjesne i

stvarne nadležnosti, s obzirom da je Zavod BiH nadležan ako se ima u vidu kategorija hamama, a Gradski zavod ako se ima u vidu vlasništvo, mjesna nadležnost i činjenica da kategorizacija nije nikada provedena.¹⁰²

Ipak, stručni suradnici službi zaštite i drugi suradnici iz oblasti kulturnog i javnog života aktivno rade na stvaranju klime u pravcu općeg prihvatanja ideje o obnovi hamama u njenoj izvornoj funkciji.¹⁰³ Ovim se, naravno, ne odbija modernizacija, već se modernizacija želi prilagoditi osnovnoj namjeni spomenika i želji vakifa.

Jedinstvena je ocjena da Gazi Husrevbegov hamam treba ponovno postati hamam u kome će, pored kupatila (hamama), egzistirati i kozmetički i fizioterapeutski centar - kao nastavak aktivnosti njege tijela, što je hamam zapravo i bio. Na ovaj način bi se njegova funkcija osuvremenila, pribavila bi se sredstva za njegovu egzistenciju, doprinijelo zadovoljenju (evidentnih) potreba građana, ispoštovala volja ostavljača i priroda institucije vakufa, a spomenik kulture u cijelosti sačuvao.

U periodu od 1992. do 1994. postoje pokušaji zaštite kroz privremenu promjenu namjene i pretvaranje u galerijski prostor. Ovu namjenu zagovarao je Zavod BiH, ali se sa tim prijedlogom ne slaže Gradski zavod, odnosno Skupština grada. Na kraju, kao što je rečeno, 1995. godine Gazi Husrevbegov hamam pretvoren je u tržnicu.

* * *

Iz izloženog je vidljivo da u adekvatnom očuvanju jednog objekta, jednog spomenika kulture ili jednog dobra naslijeđa učestvuje niz sudionika sa pot-

puno različitim interesima, idejama i ocjenama šta je za taj objekat u određenom momentu najvažnije. Pri tome, svaki od navedenih subjekata poziva se na zakon i njegovu primjenu u datom momentu.

Navedeno je posebno važno istaći kada se radi o očuvanju stambene arhitekture, u ovom slučaju mahala - gravitacionih dijelova Bašćaršije, kada se radi o očuvanju privatnih zbirki svih vrsta, odnosno vrijednih pojedinačnih predmeta.

Naime, i u jednom i u drugom slučaju Zakon o zaštiti praktično može veoma malo učiniti u smislu stvarne efikasne zaštite objekta ili predmeta iz najmanje dva razloga:

nemogućnosti blagovremene efikasne intervencije i s tim u vezi pružanja besplatne i potpune stručne pomoći, a zbog nedostatka kadrova u odnosu na brojnost privatnih inicijativa, želja i potreba vlasnika;

nemogućnosti materijalnog obeštećenja vlasnika, odnosno korisnika, zbog ograničenja korišćenja ili promjene prvobitnog plana akcije. Ovo pak iz razloga hroničnog nedostatka sredstava.

Treba znati da, kada se radi o održavanju jedne stare kuće namijenjene samo za stanovanje, vlasniku nije svejedno da li ugrađuje tipski trokrilni prozor i metalna široka vrata kroz koja lako prolazi i osobno vozilo, ili ugrađuje mali prozor rađen po mjeri i drvena vrata sa demirima. Druga opcija je skuplja, za moderne uvjete stanovanja manje prihvatljiva, a, istovremeno, razliku u cijeni nema ko da plati. Ovakvih primjera u sarajevskim mahalama ima bezbroj. Još

gore je kada vlasnik nekog starog objekta pristupa restauraciji enterijera i otkrije da ima više starih vrijednih slojeva slikarije. Otkrivanje i konzervacija svakog sljedećeg je skuplja i dugotrajnija. Primjer ovakvog skupog rada jeste Careva džamija. Istovremeno, primjer gdje se vlasnik jednostavno odlučio da čitav problem učini jeftinijim jeste Alipašina džamija, gdje su zidovi postali jednostavno bijeli, bez dekoracije.

Dakle, postoji bezbroj situacija u kojima vlasnik ili korisnik nekog dobra kulturno-historijskog naslijeđa ponukan čisto ekonomskim razlozima obavlja neadekvatne radove na vlastitom dobru, od promjene detalja do promjene namjene. Da bi se ovaj čisto ekonomski faktor neutralizirao, nužna je velika stručna efikasnost i, naravno, znanje nadležnih institucija i razvijenost svijesti o stvarnim vrijednostima vlastitog. U tom slučaju ekonomski interes dolazi u drugi plan.

Za stvarno očuvanje i unapređenje kulturno-historijskog naslijeđa kao takvog nužna je, stoga, pored odgovarajućih zakona i adekvatnog političkog i stručnog znanja, i naročita klima, svijest o vrijednosti dobra za užu ili širu zajednicu. Ova svijest u datom momentu može da odigra presudnu ulogu u njegovu očuvanju, pa i u adekvatnom korišćenju.

Inspekcijske službe, kazne i stvarne mogućnosti provođenja zakona

Zavodi nemaju vlastitu inspekcijsku službu. Sve intervencije se odvijaju putem nadležne urbanističko-građevinske inspekcije.

Nedovoljna efikasnost inspekcijskih organa, uvjetovana organizacijom, utvrđenom procedurom u radu i nedovoljno

jasno definiranom nadležnošću općinske i gradske inspekcije u ovom domenu, zatim potpuna podređenost ovih službi u hijerarhijskom smislu, a time i u političkom, uz naprijed navedena zakonska rješenja, uvjetovala je potpunu neefikasnost službe zaštite i na ovom planu. Interveniranje se praktično svodi na bezuspješnu prepisku, a u najboljem slučaju na obećanje da će predstavnici službe zaštite biti uključeni u rad prilikom tehničkog prijema određenog objekta, što je apsolutno bespredmetno, jer se učinjena šteta praktično više ne može otkloniti.

Usto, inspekcijske službe nisu neovisne, već su snažno povezane sa strukturom odgovarajuće uprave koja ima pravo da cijeni čak i materijalni aspekt datog problema (troškove ulaganja u objekat koji je već izgrađen...), što uvijek ide na štetu spomenika.

Stoga, bez obzira na postojanje široko razvijene svijesti npr. o vrijednostima starog urbanog jezgra Sarajeva i mahala (kao i brojnih drugih urabanih cjelina) - njemu gravitirajućih dijelova, period sedamdesetih i osamdesetih godina može se okarakterizirati i kao period velikih i uspješnih aktivnosti na revitalizaciji i zaštiti, naročito samog jezgra, ali i kao period intenzivne bespravne i neadekvatne gradnje, naročito u mahalama, koja prijeti da ugrozi sve što je pozitivno, planski i u okviru struke učinjeno na tom području.

Stvarna efikasnost ove službe uvjetovana je i stručnim kriterijima odgovarajućeg organa uprave, koji može u datim okolnostima biti bitno različit. Naprimjer, u isto vrijeme Sekretarijat za prostorno uređenje Općine Centar u Sarajevu naredio je (putem inspekcije) uklanjanje jedne relativno male nadstrešnice, podignute iznad ulaza u jednu kafanu, dok istoimeni organ Općine Sta-

102 Gradski zavod je (pismeno) izrazio spremnost da vrati hamam njegovom vakufu - dokumentacija GH vakufa.

103 U periodu od marta '93. do marta '95. na tri savjetovanja je razmatran status i namjena GH hamama.

ri Grad nije - uklanjanje čitavog objekta-kafane ispod Jajce kasarne, podignutog potpuno mimo plana.

U toku rata došlo je do spajanja i formiranja jedinstvene inspekcije na nivou grada, ali nije jasno u kom pravcu ova služba djeluje ako se imaju u vidu usvojeni planovi. Naime, uočljivo je drastično kršenje planova kada je riječ o namjeni, o zauzimanju zelenih površina, nerijetko uređenju fasada... Ukoliko se i dalje bude cijenio prvenstveno ekonomski momenat već uložених sredstava, posljedice će biti dalekosežne.

Imajući u vidu da bitno drugačija situacija nije ni u nekim drugim urbanim sredinama, nužno bi bilo djelovati u nekoliko pravaca:

Snažnije jačati aktivnosti na nivou tzv. lokalne samouprave, putem većeg angažiranja građana okupljenih u mjesnim zajednicama. Blagovremenom intervencijom kod samog otpočinjanja radova može se postići mnogo;

Snažnije kontrolirati moralnu i stručnu podobnost općinskih organa uprave putem izgradnje normativa ponašanja; od toga kojom vrstom (privatne) dopunske djelatnosti se može baviti stručno lice zaposleno npr. u inspekciji, odnosno odgovarajućem organu uprave, do toga da postane neprihvatljivo da isto lice jednom isključeno iz ove službe ponovno (u drugoj) nalazi zaposlenje...;

Ustanoviti normative u procesu planiranja, projektovanja i izvođenja radova ispod kojih se ne može ići, bez obzira na ekonomski aspekt datog problema. Uz pojačanu ličnu, prije svega materijalnu odgovornost, i informiranje na širem planu, rezultati ne bi izostali.

Zakon o zaštiti i korišćenju kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH predviđa prekršajne kazne za koje utvrđuje određene novčane iznose. Premda

je za prekršaj dovoljan i nehat, a ne samo umišljaj, praktična korist za kulturno-historijsko naslijeđe u smislu preventive je veoma mala ili nikakva, naročito ako se ima u vidu postupak dokazivanja, te činjenica da zastarjelost pokretanja i vođenja postupka iznosi od 6 mjeseci do 1 godine, odnosno do 5 godina ako je to predviđeno posebnim zakonom (Sl SR BiH br. 19/86. i dr.).

Krivična odgovornost za rušenje, uništenje, pljačku i drugo, utvrđena je, također, odgovarajućim zakonom i tu su kazne mnogo veće. Međutim, ako se ima u vidu da krivično odgovara fizičko, ali ne i pravno lice, a da su najveća stradanja nepokretnosti i pljačka pokretnosti posljedica aktivnosti pravnih lica, stvarni efekat krivičnih sankcija neće biti spektakularan.

Što je najvažnije, sve ove sankcije se, u pravilu, izriču nakon učinjenog djela (rijetko u pokušaju), kada ostaju sve negativne posljedice po objekat ili predmet koje se ili ne mogu više otkloniti ili se mogu otkloniti jedino uz znatna finansijska ulaganja.

Stvarne mogućnosti zaštite nepokretnosti u svjetlu zakona

Realno gledajući, mogućnosti zaštite dobara kulturno-historijskog naslijeđa BiH sa aspekta pravne norme postoje (bez obzira na iznesene nedorečenosti, propuste i teškoće u njihovom provođenju), bilo da se radi o pojedinačnom spomeniku, grupi objekata ili urbanoj, odnosno ruralnoj cjelini. Problem je u činjenici da praktično postoje dvije vertikale u ovom procesu: vertikala koja ide od službi zaštite, organiziranih tako da nemaju čvrstu međusobnu niti stručnu, niti finansijsku, niti hijerarhijsku pove-

zanost, pa do Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport, sa jedne, i općinskih službi prostornog planiranja, preko inspekcija, do Ministarstva za prostorno uređenje (planiranje) i zaštitu okoline, sa druge strane. Pri tome su oba ministarstva unutar jedne vlade koja globalno uzevši rezonuje prvenstveno sa političkog aspekta, u kontekstu općih kretanja (utjecaja) na prostoru često širem no što je BiH.

Ako se ima u vidu da Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport ima ogromnih problema vezanih za obrazovanje, koje je, kao što mu sam naziv kaže, u njegovom primarnom fokusu, uz činjenicu zurovskih rješenja pune dezintegracije, shvatanje ekonomskih iskazivanja svih vrijednosti, pa i u ovim oblastima, uz izdvajanja finansija i odlučivanja o istim iz Ministarstva na razne fondove, onda je jasno da ovo ministarstvo nema snage, te zaštitu nepokretnosti (a i ostalog) stavlja objektivno u drugi plan, pretpostavljajući svu oblast problemima obrazovanja, nauke, a u određenom periodu i sporta.

Istovremeno, nepokretna dobra naslijeđa su i kod drugog ministarstva realno u drugom planu s obzirom na kompleksnost problematike prostornog uređenja u globalu i potpuno drugačiji stručni profil organizacija zaduženih za izradu planova koji predstavljaju "infras-trukturu" ministarstva.

Najbolja ilustracija su slučajevi izgradnje velikih akumulacionih sistema (hidroelektrana i akumulacionih jezera), gdje se od zaštitara traži suglasnost, faktično "papir" koji nikoga nakon izdavanja ne obavezuje. Jer, i kada je upozoreno na realnu opasnost od rušenja višegradskog mosta, do čega će doći usljed turbulencije vode i podlokavanja stubova (?), punjenje akumulacije se nastavlja, pošto je trenutni ekonomski, politički i društveni interes iznad ugroženog spomenika.

U ovom procjepu, uz još neke o kojima će biti riječi, je uzrok i neprovođenja međunarodnih normi u čitavoj sferi propisa po oblastima, odnosno strukama. Ovo naročito kada se radi o (strukovnoj) normi za koju ne postoji prekršajna ili krivična odgovornost, već jedino moralna: recimo, unutar konzervatorske, arheološke i druge struke. Služba zaštite je toliko razjedinjena i ekonomski slaba, a resorno ministarstvo ili nezainteresirano ili/i nemoćno, da ne postoje stvarni obavezujući normativi kako i gdje obavljati izvjesne zahvate koji su profesionalni, minimalni, stručni preduvjeti (osim općih zakonskih) za obavljanje određenih poslova, ko, kako i pod kojim uvjetima vrši stručni nadzor itd.

Navedeni su samo neki od uzroka stvarne neefikasnosti postojeće pravne norme na terenu.

Hamam u Stocu - razoren

Međunarodni sistem zaštite naslijeđa

Međunarodna suradnja u oblasti zaštite naslijeđa praktično se razvija poslije Drugog svjetskog rata i predstavlja izuzetno važnu suvremenu tekovinu, s obzirom da u ranijim periodima razvoja nacionalnih svijesti (i u izvjesnom smislu nacionalne samodovoljnosti) nije bilo potpune pretpostavke njenog razvoja u današnjem smislu te riječi.¹⁰⁴

Subjekti međunarodnog sistema zaštite su nosioci kako prava i obaveza, tako i politike na nacionalnom planu i u međunarodnim odnosima u ovoj oblasti.

Subjekti međunarodnog sistema pravne zaštite, odnosno nosioci prava i obaveza su: države, ICCROM (Međunarodni studijski centar za konzervaciju i restauraciju kulturnih dobara) i njegove članice, ICOMOS (Međunarodni savjet za spomenike i spomeničke cjeline) i njegove članice.

ICOMOS je nevladina organizacija osnovana 1965. godine u Varšavi, sa sjedištem u Parizu. Na osnivačkoj skupštini, među 25 zemalja bila je i delegacija tadašnje Jugoslavije, a time i Bosne i Hercegovine.

Ova organizacija predviđa da svaka država-članica ima vlastiti nacionalni komitet.

Zadatak ICOMOS-a je da obezbijedi mehanizme povezivanja službi zaštite, institucija i pojedinaca koji se bave konzervacijom, da sakuplja, proučava i širi informacije u vezi sa "načelima, postupcima i politikom konzervacije, zaštite, obnove i sadržajne obnove spomenika, skupina zgrada i spomeničkih cjelina" (Statut), da surađuje u smislu razvoja dokumentacionih centara u ovoj oblasti, kao i na studijskim programima za specijaliste iz oblasti konzervacije i slično.

Bez obzira na činjenicu da je djelovanje ICOMOS-a na ovim prostorima dosta poznato kada je riječ o zavodima kao službama koje bi trebale voditi glavnu riječ u oblasti zaštite nepokretnosti (ali i ostalog) i njihovoj dokumentaciji i specijalizacijama iz oblasti konzervacije, rezultati međusobnog povezivanja i pomoći od strane ICOMOS-a nisu osobito spektakularni.

ICOMOS je donio više preporuka, rezolucija i deklaracija, među kojima su: Rezolucija o konzervaciji spomenika od zemlje i nepečene cigle (YAZD, 1972.), Preporuka o očuvanju i oživljavanju narodnog graditeljstva i seoskih lokaliteta (Solun, 1973.), Preporuka o očuvanju i restauraciji historijskih lokaliteta - vrtova (Granada, 1973.), Povelja

¹⁰⁴ Prije Drugog svjetskog rata usvojeni su: tzv. Atinska povelja 1933. god. i Vašingtonski pakt 1935. g. - Vladimir Brguljan, "Međunarodni sistem zaštite kulturnih i prirodnih dobara", Zagreb-Beograd 1985.

o konzervaciji i restauraciji spomenika i mjesta (Rim, 1981.), Rostock-Dresden deklaracija o spomenicima i kulturnom identitetu (1984.), Rezolucija o problemima zaštite i suvremene upotrebe arhitektonskih spomenika (Talin, 1985.), Povelja o konzervaciji historijskih gradova i urbanih područja (Washington 1987.) i dr.

Rezolucije, preporuke i deklaracije koje je usvojio ICOMOS tokom godina svoga rada i djelovanja poznate su široj stručnoj javnosti i može se reći da su rasprave o određenim pitanjima zaštite naslijeđa vođene sa aspekta primjene usvojenih stavova ove organizacije, premda, nažalost, ne i dovoljno u svim segmentima.¹⁰⁵

ICCROM je osnovan 1956., sa sjedištem u Rimu, a bivša Jugoslavija je postala njegova članica 1959. godine. Članstvo se obezbjeđivalo putem Jugoslavske komisije za suradnju sa UNESCO-om, sa sjedištem u Beogradu.

Subjekti međunarodne politike zaštite su: UNESCO i države članice UNESCO-a, Evropski savjet i nacionalna udruženja za određena kulturna i prirodna dobra.¹⁰⁶

Naročito vrijedni rezultati u ovoj oblasti ispoljeni su u okviru UNESCO-a, specijalizirane ustanove u sistemu Ujedinjenih naroda. Ovi rezultati ogledaju se:

- kroz usvojene deklaracije kao izjave volje jedne države upućene u svijetu (Deklaracija FNRJ o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba iz 1954. godine, dostavljena posredstvom UNESCO-a svim državama) ili deklaracije usvojene na skupovima više regija. One nisu pravni već poli-

tički akt, pa su i obaveze iz deklaracije političke;

- kroz usvajanje niza preporuka koje, istina, nisu opći pravni akti, ali su veoma značajni instrumenti u zaštiti naslijeđa i obavezujući za sve članice, a njihovo nepridržavanje povlači političku odgovornost u okviru UNESCO-a;

- kroz usvajanje međunarodnih konvencija koje predstavljaju obavezujući međunarodni ugovor (zakon) na koji se primjenjuje načelo "pacta sunt servanda" (ugovori se moraju izvršavati u dobroj mjeri i savjesno, u svemu prema prihvaćenom tekstu /Načelo "pacta sunt servanda" je načelo koje je ušlo i u Bečku konvenciju o ugovornom pravu iz 1969. g., te je ovo načelo kogentno pravo suvremenog međunarodnog prava - pa se strane-ugovornice ne mogu pozivati na odredbe svog unutrašnjeg prava kao opravdanje što nije izvršena preuzeta međunarodna obaveza/),¹⁰⁷ naravno, ukoliko su ratifikovani od određene države. Njihovo nepridržavanje povlači međunarodnu odgovornost države-ugovornice.

Najznačajniji akti UNESCO-a su: Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba (Hag, 1954.), Konvencija o mjerama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prijenosa svojine kulturnih dobara (Pariz, 1970.) te Konvencija o zaštiti svjetske prirodne i kulturne baštine (Pariz, 1972.).

UNESCO je usvojio i više preporuka koje reguliraju pitanja zaštite raznih vrsta dobara naslijeđa i u različitim okolnostima, uključujući i dobra tzv. inte-

gralne baštine, čime se interes zaštitara, najšire gledano, već pomjeren sa pojedinačnog objekta ka cjelini, okreće sveukupnom predjelu na kome je dobro naslijeđa samo njegov sastavni, istina najvredniji dio.

Preporuka o arheološkim iskopavanjima (New Delhi, 1956.), o mjerama za zabranu i sprečavanje nezakonitog izvoza, uvoza i prijenosa prava svojine na kulturnim dobrima (Pariz, 1964.), o zaštiti spomenika kulture ugroženih izvođenjem javnih i privatnih radova (Pariz, 1968.), o zaštiti kulturnog i prirodnog naslijeđa (Pariz, 1972.), o principima razmjene kulturnih dobara (Najrobi, 1976.), o zaštiti ljepote i karaktera pejzaža i predjela (Pariz, 1962.), o zaštiti historijskih i tradicionalnih cjelina (Najrobi, 1976.), o konzervaciji i restauraciji spomenika i spomeničkih cjelina (1964.) itd.¹⁰⁸

Pored navedenih, i Evropski savjet postaje veoma važan subjekt međunarodnog sistema zaštite, kao i tzv. subregionalni savezi na evropskom ili van-evropskim područjima.

Navedeni međunarodni instrumenti, naročito konvencije, utvrdili su sistem prava i, što je naročito važno, obaveza za države potpisnice ovih akata, te ukazali na internacionalni karakter kulture, njenu međusobnu povezanost i uvjetovanost te značaj za čovječanstvo.

Jugoslavija - subjekt međunarodnog prava

Do 1992. godine subjekt međunarodnog prava je jedino država Jugoslavija, odnosno samo je Jugoslavija međuna-

rodno-pravno odgovorna za izvršenje i neizvršenje obaveza preuzetih određenom konvencijom, bez obzira na zakone i podzakonske akte njenih federalnih jedinica, njihov pravni položaj i međusobne odnose.

Premda Ustav SFRJ iz 1974. godine u uvodnom dijelu deklarativno prihvata obaveze ispunjenja ratifikovanih međunarodnih obaveza, u samom tekstu Ustava, kao i u amandmanima na Ustav, koji, opet, u cijelosti ni ne ulaze u materiju kulture, ova problematika nije adekvatno riješena. Ustavnim amandmanima iz 1971. godine ukinut je Osnovni zakon o zaštiti spomenika kulture kao savezni zakon, i to je početak stvaranja nejedinstvenog i često proturječnog prava na nivou republika i pokrajina, a sa aspekta međunarodnih normi.¹⁰⁹ Zaštita naslijeđa prenesena je na republike (i pokrajine), ova oblast potpuno je decentralizirana, te je izgrađeno zakonodavstvo koje, faktično, ne vodi računa o preuzetim međunarodnim obavezama savezne države, a ta država nema nikakvog mehanizma za izvršenje, pa čak ni praćenje izvršenja međunarodnih obaveza u oblasti zaštite.

Tako je, već nakon prve serije upisa dobara na Listu svjetske baštine (Dubrovnik, Ras, Plitvice, Durmitor sa Tarom, Dioklecijanova palača), bivša Jugoslavija bila u prilici da daje više isprika npr. zbog planirane gradnje brane na Tari, čime država gubi kredibilitet da uspješno predlaže međunarodnim institucijama upis na Listu drugih, jednako vrijednih dobara. Jedna isprika za Taru davana je i 1986. godine, upravo u vrijeme razmatranja kandidature Bašćaršije za upis na Listu.

¹⁰⁵ V. Brguljan, "Međunarodni sistem zaštite kulturnih i prirodnih dobara", Zagreb-Beograd, 1985. i posebno izdanje Knjiga I, Društvo za zaštitu kulturno-historijske zaštite BiH, 1988.

¹⁰⁶ Ibidem

¹⁰⁷ Dr. Dimitrije Pindić "Međunarodne konvencije o zaštiti kulturnih dobara i ustavne promene", referat na savjetovanju o ustavnim promjenama i zaštiti kulturnih dobara, Beograd, marta 1988.

¹⁰⁸ V. Brguljan, "Međunarodni sistemi zaštite kulturnih i prirodnih dobara", Zagreb - Beograd 1985.

¹⁰⁹ Vladimir Brguljan, "Spomeničko pravo u SFRJ i ustavne promene", referat na savjetovanju o ustavnim promjenama i zaštiti kulturnih dobara, Beograd 1988. god.

Nedostatak saveznog mehanizma zaštite naročito je očit kod primjene tzv. Haške konvencije, gdje postoje potpuno različiti kriteriji u njenoj primjeni u vrijeme mira, od republike do republike, i različiti u vrijeme neposrednih sukoba, od objekta do objekta i od institucije do institucije, a da savezna država nema ni mogućnosti, ni prava, a ni interesa da pokuša obezbijediti njenu primjenu na jedinstven način i u cijelosti. (Prije početka oružanog sukoba odredbe Haške konvencije u pogledu obilježavanja nepokretnosti i obezbjeđenja pokretnih predmeta različito su primjenjivane u Hrvatskoj /dobra obilježena/ i u Bosni i Hercegovini. U vrijeme sukoba različito se tretiraju urbane cjeline istih ili sličnih vrijednosti u Slavoniji i Dalmaciji, a različito se koriste u ratne svrhe zaštićeni spomenici i sl.) (O Haškoj konvenciji će posebno biti riječi).

Republičko zakonodavstvo u oblasti zaštite tako je koncipirano da su republike autonomne na području djelovanja "svog" zakona, a da nemaju ingerencija na području drugih republika, bez obzira na eventualni interes na takvim "vanjskim" područjima. Neke republike, poput Srbije, utvrđuju norme kojima se stvara obaveza staranja o dobrima "od posebnog značaja za istoriju i kulturu SR Srbije koja se nalazi u zemlji i u inostranstvu..." (čl. 119 Zakona o kulturnim dobrima - SG Srbije 6/90) i u tom smislu predviđaju mogućnosti ulaganja finansijskih sredstava radi "zaštite, korišćenja i prezentacije kulturnih dobara srpskog porekla u zemlji i inostranstvu..." (čl. 12 Zakona o fondovima za finansiranje kulture u SR Srbiji - SG Srbije 6/90), čime se pokušavaju nadomjestiti praznine na saveznom nivou i dati mogućnosti djelovanja na području jedne, kada je to od interesa za kulturu druge republike. Međutim, takvih mogućnosti kada je o zakonodavstvu Bosne i Hercegovine riječ

- nema, bez obzira na evidentan interes - postojanje kulturno-historijskog naslijeđa određenog kulturnog kruga npr. u Sandžaku - Srbija i Crna Gora...

Slijedom toga svaka republika zasebno, na osnovu odredaba Konvencije i Provedbenih smjernica za njenu primjenu, praktično autonomno i na osnovu vlastitih kriterija odabira određeno dobro radi predlaganja za upis na Listu, a prijedlog se nakon pribavljanja suglasnosti izvršnog vijeća skupštine te republike, preko odgovarajućeg tijela na saveznom nivou, prosljeđuje u Pariz. (Navedeno je rezultiralo time da je 1988. godine Jugoslavija bila na top listi po broju upisanih dobara (9) ispred SAD, Grčke, Francuske, Španije i dr. Italija je imala upisana samo 3 dobra: Veneciju, centar Firence i Rim.)

Vrijedno je napomenuti da među deset upisanih dobara na Listi svjetske baštine nema niti jednog iz Bosne i Hercegovine. Navedeno govori o snazi službi zaštite i stvarnim podrškama eventualnim akcijama u tom domenu. Pod podrškom treba podrazumijevati, prije svega, finansiranje i medijsku, odnosno informativnu podršku, s obzirom da je predlaganje ne samo visokostručni već i finansijski (skupi) posao. Za upis nije dovoljno ustvrditi da je neki objekat ili cjelina vrijedan liste, već je nužna veoma dobra stručna argumentacija, kvalitetna dokumentacija, dobra kampanja na terenu i postojeća legislatura, koja obezbjeđuje realnost provođenja predviđenih mjera zaštite, barem u načelu.

Neki značajniji međunarodni akti

Na ovom mjestu riječ je o nekim međunarodnim aktima koji su imali nesumnjivog utjecaja na koncepciju zaštite

IZVODI IZ ATINSKE POVELJE

Arhitektonske vrijednosti treba da budu sačuvane (izolovani objekti ili urbanističke celine).

Život grada je neprekidan proces koji se manifestuje tokom vekova kroz materijalna dela, planove i građevine koje oblikuju njegovu posebnu ličnost i iz kojih izvire malo po malo njegova duša. To su dragoceni svedoci prošlosti koji će biti pošteđeni zbog istorijske i u prvom redu sentimentalne vrednosti; najzad i zato što neki od njih nose u sebi plastičnu vrlinu u koju se utelotvorio najviši stepen intenziteta čovekove genijalnosti. Oni su deo očevine čovečanstva, a ljudi koji su odgovorni za njihovo očuvanje moraju da učine sve što mogu kako bi to plemenito nasleđstvo preneli netaknuto budućim vekovima.

Ta će svedočanstva biti zaštićena ako su izraz neke prethodne kulture i ako odgovaraju opštem interesu.

Smrt, koja ne pošteđuje nijedno živo biće, pogađa istom merom i ljudska dela. Treba znati, prepoznati i diskriminisati među svedočbama prošlosti one koje su stvarno još u životu. Sve što je prošlo, nema, po definiciji, pravo na dugotrajnost; treba izabrati sa mudrošću ono što treba da bude sačuvano. Ako su interesi grada pogođeni opstankom izvesnih značajnih, dostojanstvenih prisutnosti nekog prohujalog vremena, biće traženo rešenje sposobno da uskladi sve oprečne tačke gledišta; u slučaju kada se nalazimo pred ponovljenim građevinama u mnogobrojnim primerima, izvesne će biti sačuvane kao dokumenti, a druge srušene; u drugim slučajevima jedino će deo koji predstavlja uspomenu ili stvarno vrednost moći da bude sačuvan; ostalo će biti korisno izmenjeno. Najzad, u izvesnim izuzetnim slučajevima, moći će da bude predviđeno potpuno presađivanje nezgodno postavljenih elemenata, a koji samim visokim estetskim ili istorijskim značajem zaslužuju da budu sačuvani.

Ako njihova konzervacija ne povlači za sobom žrtvovanje stanovništva držanog u nezdavim uslovima...

Uski kult prošlosti ne sme da prevagne nad pravilima društvene pravde. Neki duhovi, preokupirani više estetičkom nego solidarnošću, bore se za konzervaciju izvesnih živopisnih starih kvartova, ne vodeći računa o bedi, promiskuitetu i bolestima koje oni nose. To predstavlja veliku odgovornost. Problem treba da bude proučen, a ponekad može da bude i rešen na dosetljiv način; ali nikom slučaju kult živopisnosti i istorije ne treba da ima prvenstvo nad higijenom stana od kojeg tako tesno zavise blagostanje i moralno zdravlje pojedinca.

Ako je moguće, ublažiti njihovu štetnu prisutnost radikalnim merama: na primer, skretanjem vitalnih saobraćajnih elemenata, pa čak i premeštanjem centara koji su do tada bili smatrani nepromenljivim.

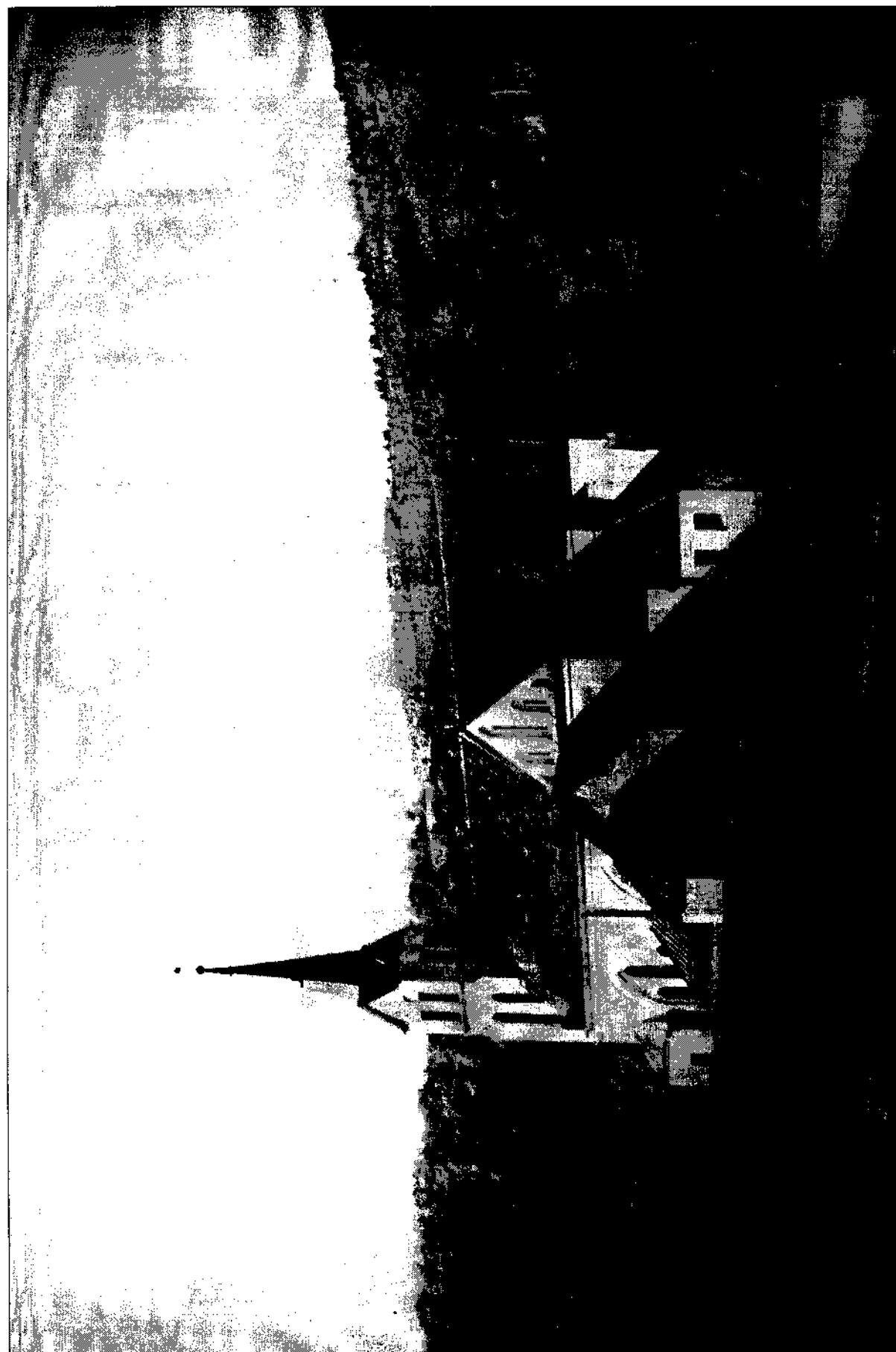
Izuzetan porast jednog grada može da stvori opasnu situaciju koja vodi u ćorsokak iz koga će se izvući jedino uz izvesne žrtve. Smetnja će moći da bude uklonjena jedino rušenjem. Ali kada ta mera povlači za sobom uništavanje stvarnih arhitektonskih, istorijskih ili duhovnih vrednosti, bolje je, bez sumnje, potražiti drugo rešenje. Umesto da se ukloni smetnja zbog saobraćaja, skrenuće se na drugu stranu sam saobraćaj, ili će mu se, ako to uslovi dozvoljavaju, nametnuti podzemni tunel. Najzad se može, takođe, premestiti centar intenzivne aktivnosti i presađivanjem potpuno promeniti saobraćajni režim ugrožene zone. Mašta, inventivnost i tehnički izvori treba da se sjedine kako bi se postiglo razrešavanje čvorova koji izgledaju najnerazmrsiviji.

Uništavanje stračara u okolini istorijskih spomenika pružiće priliku za stvaranje zelenih površina.

Moguće je, u izvesnim slučajevima, da rušenje nezdravih kuća i stračara u blizini nekog vrednog istorijskog spomenika uništi vekovni ambijent. To je žalosna ali neizbežna činjenica. Iskoristiće se prilika za uvođenje zelenih površina. Tragovi prošlosti će se obasjati novim ambijentom, neočekivanim možda, ali svakako podnošljivim, i koji će susedni kvartovi široko uživati.

Upotreba stilova prošlosti, pod izgovorom estetike, u novim građevinama podignutim u istorijskim zonama, ima nesrećne posledice. Nastavljanje takve prakse ili unošenje takvih inicijativa neće se tolerisati ni pod kakvim oblicima.

Takve metode su suprotne velikom učenju istorije. Nikada se nije zabeležilo vraćanje unazad, nikad se čovek nije vratio svojim stopama. Remek-dela prošlosti pokazuju nam da je svaka generacija imala sopstveni način mišljenja, svoje koncepcije, svoju estetiku, koristeći kao odskočnu dasku za maštu, totalitet tehničkih izvora vremena kome je sama pripadala. Kopirati servilno prošlost to je osuđivati se na laž, to je principijelno stvaranje "lažnog", pošto stari uslovi rada ne mogu nikako da budu rekonstituisani i postoje primena moderne tehnike na preživeli ideal uvek završava samo varkom lišenom svakog života. Stapanje "lažnog" sa "istinitim", daleko od stvaranja utiska celine i od podsticanja osećanja čistoće stila, dovodi samo do veštačke rekonstrukcije sposobne jedino da diskredituje autentična svedočanstva do čijeg nam je očuvanja bilo najviše stalo.

Sveti Ivo u Podmilačju - razoren

starog urbanog jezgra Sarajeva, kao i o onima čiji smisao, nažalost, nije uzet u obzir prilikom utvrđivanja statusa ovog vrijednog dobra kulturno-historijskog naslijeđa BiH.

Atinska povelja - 1931.

Već je rečeno da su prije II svjetskog rata usvojeni Atinska povelja i Vašingtonski pakt, koji je ustvari predtekst Haške konvencije.

Atinska povelja je rezultat rada CIAM-a (Congres International d'architecture Moderne), koji je počev od 1928. održavao svoje sastanke. "Svijet je zahtijevao ogroman i sveopći preobražaj: mašinska civilizacija se smješta u neredu, improvizaciji i ruševinama..."¹¹⁰

Ovaj međunarodni akt je "prvi značajniji međunarodni dokument"¹¹¹ koji tretira problem spomeničke cjeline i prvi putokaz pravca kojim će se kretati zaštita naslijeđa ubuduće: od pojedinačnog objekta ka cjelini, da bi u najnovijem periodu išao ka zaštiti takozvane integralne baštine.

Atinska povelja se i danas smatra jednim od značajnijih akata, jer je dala smjernice za vođenje urbanističke politike. Upućena je prije svega gradu kao mjestu koje mora osigurati ličnu slobodu, ali i korisnost kolektivne akcije. Posebnu pažnju daje stanovanju kao centralnom pitanju u urbanističkoj problematici. Čak i kada je riječ o arhitektonskom naslijeđu, na čijem očuvanju Atinska povelja insistira, traži da njegova konzervacija "ne povlači za sobom

žrtvovanje stanovništva držanog u nezdravim uslovima".

Imajući u vidu ideje o stanovanju na području Bašćaršije, date kroz Prvi regulacioni plan, može se uočiti utjecaj ove povelje na konceptualna rješenja. Međutim, to je tema koju treba da elaboriraju konzervatori i stoga izlazi iz okvira ove knjige.

Venecijanska povelja - 1964.

Međunarodna povelja o konzervaciji i restauraciji spomenika i spomeničkih cjelina usvojena je na Drugom međunarodnom kongresu arhitekata i tehničara za historijske spomenike, maja 1964. godine u Veneciji, i predstavlja jedan od prvih koraka ICOMOS-a.

Ova povelja (Venecija 1964. - Rim 1981.), smatrajući da "spomenička djela svakog naroda predstavljaju danas živo svjedočenje njegovih vjekovnih tradicija...", a da su spomenici kulture "ne samo pojedinačno arhitektonsko djelo nego i gradsko i seosko naselje koje u sebi nosi svjedočanstvo o nekoj određenoj civilizaciji... poput urbanih i ruralnih cjelina i dijelova cjelina... neovisno od vremena u kome su nastala i naknadnih preobražaja koja su pretrpjela..." utvrđuje obavezu vođenja posebne brige o ovakvim cjelinama.¹¹²

Navedena međunarodna aktivnost imala je izvanrednog odraza na pristup valoriziranju i zaštiti cjelina u bivšoj Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, prije svega u sferi zakonodavstva, a potom i u konkretnom tretiranju spomeničkih cjelina. Kada je riječ o pojedinačnim

110 La Corbusiere: Atinska povelja - riječ autora, Pariz, 6.9.1957. - Izdanje Kluba mladih arhitekata, Beograd

111 Dr. Tomislav Marasović, "Zaštita i uređenje graditeljskog naslijeđa", Zbornik radova - Savjetovanje Čovjekova okolina i prostorno uređenje, str. 165., Opatija 1979 - Izdanje Savez za čovjekovu okolinu i prostorno uređenje SIV SFRJ.

112 Ibidem.

spomenicima, o njenoj punoj primjeni mogli bi govoriti konzervatori, s obzirom da ima očitih primjera iz kojih se vidi da se ova povelja nije poštivala, bar ne u cijelosti.

Na ovom mjestu nije naodmet navesti neke postavke Povelje o konzervaciji...:

"Noseći u sebi duhovnu poruku prošlosti, historijski spomenici naroda predstavljaju u današnjem životu živa svjedočanstva njihovih vjekovnih tradicija. Čovječanstvo, koje je svaki dan sve više svjesno jedinstva ljudskih vrijednosti, smatra ih zajedničkom baštinom, i u odnosu na buduće generacije osjeća se solidarno odgovornim za njihovu bezbjednost. Ono smatra svojom obavezom da im ove spomenike prenese u njihovu punoj autentičnosti...

...Bitno je da principi, koji prethode konzervaciji i restauraciji spomenika, trebaju biti zajednički utvrđeni i formulirani na međunarodnoj osnovi, ostavljajući pri tome svakoj zemlji brigu za njihovo sprovođenje u život u okvirima njene vlastite kulture i tradicije.

...Konzervacija spomenika prije svega zahtijeva sistemsku zaštitu spomenika.

...Konzervacija spomenika uvijek je pomognuta i olakšana sprovođenjem njihovog korištenja u društveno korisne svrhe; ovakvo korištenje uvijek je poželjno, ali ono ne smije mijenjati dispoziciju ili izgled građevine. Samo unutar ovih granica, modifikacije nužne zbog razvoja korištenja i običaja mogu biti dozvoljene.

...Konzervacija jednog spomenika uključuje i konzervaciju njegovih prirodnih uvjeta. Dok tradicionalni okvir postoji, on mora biti sačuvan; bit će, naprotiv,

odbačena svaka nova konstrukcija, rušenje ili upotreba, koja može izmijeniti odnose masa i boja."¹¹³

Evropska konvencija o zaštiti arheološke baštine - 1969.

Ovu konvenciju usvojile su članice Evropskog savjeta maja 1969. u Londonu (bazirana na evropskoj kulturnoj konvenciji - Pariz 1954. god., konstatira da je "arheološka baština od suštinskog značaja za poznavanje historije civilizacije").¹¹⁴

Imajući u vidu veliku ugroženost ove vrste dobara, konvencija naglašava "da prvi korak u pravcu zaštite baštine treba da bude primjena najstrožijih naučnih metoda na arheološka istraživanja ili otkrića, radi očuvanja njihovog punog historijskog značaja i onemogućavanja nenadoknadivog gubitka naučnih informacija".

Zalaže se za zabranu tajnih iskopavanja, odnosno za iskopavanja uz dozvolu, za puno očuvanje dobijenih rezultata.

Važno je istaći da se konvencija zalaže ne samo za zaštitu lokaliteta i područja koja su arheološki značajna već i za stvaranje zone rezervata "u cilju očuvanja materijalnih dokaza za iskopavanje budućih generacija arheologa".

Također se traži uspostavljanje nacionalnog pregleda arheoloških predmeta, što je, zahvaljujući dobroj organiziranosti arheološke struke u BiH i napose ugledu i naporima Zemaljskog muzeja, i učinjeno.

Konvencija se zalaže za uspostavljanje kontrole prometa arheoloških predmeta u smislu informiranja, "kako bi se omogućilo da međunarodno kretanje arheoloških predmeta ni na koji način ne ide na štetu zaštite kulturnog interesa..."

Ova evropska konvencija, gledajući sa pravnog aspekta, izuzetno je važna sa stanovišta buduće međunarodne saradnje BiH iz sljedećih razloga:

Arheološki predmeti i lokaliteti na prostorima BiH predstavljaju neprocjenjivo blago za nacionalni interes i kulturnu historiju nekih naroda, odnosno država mimo BiH i njenih naroda, te odnos prema takvim lokalitetima ili predmetima nije stvar samo države BiH i njenih institucija:

Mogući su slučajevi velikih investicionih ulaganja stranog kapitala, u kom slučaju sami radovi, zbog potrebe istraživanja terena i lokaliteta, konzervacije istraženog, izmještanja prezentacije itd., znatno poskupljuju. Ova činjenica bitno utječe na stav investitora da pokuša izbjeći obavezu finansiranja istraživačkih i zaštitarskih radova...

Ilustracije radi, moguće je navesti slučaj nalaza unutar umjetnog jezera Buško blato kod Livna, koje je građeno za potrebe hidroelektrane Obrovac u Hrvatskoj. Naime, prilikom isušivanja jezera radi obavljanja određenih građevinskih radova, došlo je do otkrivanja nekropole sa stećcima i ostatka crkvine iz VII stoljeća!? Investitor je samo djelimično finansirao istraživačke radove, i to više zbog vlastitog stručnog i naučnog interesovanja... Obaveza na osnovu Zakona o zaštiti... nije postojala zbog auto-

nomnosti republika bivše Jugoslavije u ovoj oblasti.

Na kraju, treba reći da se odredbe Konvencije uglavnom ugrađene u Zakon o zaštiti... i druge odgovarajuće norme koje reguliraju određena pitanja iz ove oblasti.

Splitska deklaracija - 1971.

Razvijajući ideju o potrebi i ulozi različitih subjekata u efikasnoj zaštiti nepokretnog kulturno-historijskog naslijeđa, tačnije u zaštiti spomeničkih cjelina i njihove okoline, na savjetovanju Evropskog savjeta i Evropske konferencije gradova u Splitu 1971. godine usvojena je deklaracija koja prvenstveno naglašava ulogu lokalnih vlasti u provođenju politike zaštite i korišćenja kulturno-historijskog naslijeđa ("spomenika, građevinskih cjelina i mjesta od historijske i umjetničke vrijednosti"), imajući u vidu da je na lokalnim vlastima da odrede "funkciju historijskih cjelina u urbanističkim planovima i novim namjenama starih zdanja".¹¹⁵

Pri tome deklaracija jasno kaže, s obzirom na sve okolnosti razvoja gradova, da je "zaštita spomenika, cjelina, historijskih mjesta i prirodnih ljepota... prvo razredan zadatak uravnoteženog razvika".¹¹⁶ Projekti oživljavanja dobara naslijeđa moraju biti uključeni u planove od početka, provedeni do kraja, uz stalnu suradnju različitih zainteresiranih institucija.

"Izrada projekta reanimacije treba da predstavlja proizvod više disciplina, a u tome treba da uzmu učešća arhitekti, urbanisti, sociolozi i predstavnici nepos-

¹¹³ Međunarodna povelja o konzervaciji i restauraciji spomenika i spomeničkih cjelina - usvojena na II međunarodnom kongresu arhitekata i tehničara za historijske spomenike, Venecija 25. - 31.5.1964. godine - Ibidem.

¹¹⁴ Serija evropskih sporazuma br. 66

¹¹⁵ Glava III Deklaracije o ulozi lokalnih vlasti u zaštiti istorijskih gradova, V. Brguljan: "Međunarodni sistem zaštite kulturnih i prirodnih dobara", Zagreb-Beograd, 1985. str. 157.

¹¹⁶ Ibidem

redno zainteresovanih četvrti grada uz odgovornost lokalnih vlasti."¹¹⁷

Deklaracija traži usaglašavanje propisa iz oblasti prostornog planiranja i zaštite naslijeđa, što je u Bosni i Hercegovini učinjeno; reorganizaciju nacionalnih službi, što je također učinjeno, ali na način kako je naprijed bilo riječi; te da se ovim službama obezbijede "znatnija sredstva za akciju, kako bi mogli da sagledaju nove aspekte svog zadatka, naime izrade inventar objekata za zaštitu u najkraćem mogućem roku", što nije obezbijeđeno na odgovarajući način i u potrebnom obimu. Iz ovih razloga služba zaštite kasni u elaboraciji, a često i u kvalitetnoj obradi "programa zaštite spomenika, cjelina i historijskih mjesta".

Važno je ukazati da Splitska deklaracija skreće pažnju i na potrebu školovanja kao i edukacije odraslih iz ove oblasti, što je sa stanovišta zaštite naslijeđa Sarajeva i šire izuzetno važno.

Meksička deklaracija - 1982.

Na sjednici Konferencije UNESCO-a posvećenoj kulturnim politikama, održanoj 6.8.1982. godine u Meksiku, usvojena je deklaracija koja uočavajući "duboke preobražaje" u svijetu, povećanje nejednakosti, sukoba i zategnutosti, smatra za potrebu što hitnijeg jačanja suradnje među narodima, garantiranja poštivanja prava drugih i osiguranje uživanja osnovnih sloboda čovjeka i naroda.

Meksička deklaracija definira kulturu kao skup "različitih duhovnih i materijalnih intelektualnih i efektih crta karakterističnih za neko društvo ili neku društvenu grupu. Ona obuhvata, osim

umjetnosti i književnosti, načine života, osnovna prava ljudi, sistem vrijednosti, tradiciju i upravljanja...", pa se zalaže za očuvanje kulturnog identiteta svakog naroda jer "sve su kulturne zajednice naslijeđe čovječanstva..."

Dajući definiciju kulturnog naslijeđa ("...materijalno i nematerijalno stvaralaštvo naroda, jezik i vjerovanje, povijesna mjesta, spomenici, književnost, umjetnička djela, arhive i biblioteke...") i utvrđujući da svaki narod ima pravo i dužnost da brani i čuva svoje kulturno naslijeđe, Meksička deklaracija posebno ističe stav da "kulturne osobenosti ne ometaju jedinstvo u univerzalnim vrijednostima koje ujedinjuju narode, naprotiv - one ga pomažu. Mnogobrojni kulturni identiteti postoje jedni uz druge tamo gdje zajedno žive različite tradicije, dakle predstavljaju suštinu kulturnog pluralizma..."

Činjenica je da je staro urbano jezgro Sarajeva klasičan, zapravo jedinstven primjer kulturnog pluralizma, gdje se susreću kulturni izrazi najvećih civilizacija svijeta, ali i određeni pravci (sufizam - Sinanova tekija) koji se ponekad smatraju i zasebnim, dodatnim kulturnim i duhovnim izrazom. Nažalost, kod predlaganja Bašćaršije za upis na Listu svjetske baštine o ovome nije vođeno računa.

Amsterdamska deklaracija - 1975.

Na kongresu o zaštiti evropskog arhitektonskog naslijeđa u Amsterdamu 1975. pod motom "Budućnost za našu prošlost", usvojena je deklaracija kao završna manifestacija Evropske godine zaštite.¹¹⁸

Amsterdamska deklaracija uspostavlja novi odnos prema arhitektonskom naslijeđu. Ona predstavlja prekretnicu, jer napušta tradicionalni odnos prema pojedinačnom spomeniku u korist politike očuvanja urbanih i ruralnih cjelina.

Deklaracija polazi od završnog dokumenta KEBS-a, usvojenog u Helsinkiju jula 1995., i konstatira "da je očuvanje historijskog kontinuiteta kroz objekte i spomenike bitno za održavanje ili stvaranje takvog okvira života koji omogućava da pronade svoj identitet..." Ovim dokumentom se proširuje definicija arhitektonskog naslijeđa tako da se ne obuhvataju samo pojedinačni objekti i njihova okolina već i urbane i ruralne cjeline.

Što je naročito važno, deklaracija pravilno uočava da očuvanje naslijeđa nije poseban problem zaštite, već je to značajno pitanje prostornog i urbanističkog planiranja, pa je stoga pitanje konzervacije bitan dio odgovarajućih planova, pri čemu planovi određenog područja imaju biti prilagođeni "potrebama konzervacije historijskih gradova", uz tretiranje s obzirom na svoju specifičnost.

"Urbanističko planiranje mora voditi računa o zahtjevima za očuvanje arhitektonskih naslijeđa, mjesto da ga, što je djelimično do sada bio slučaj, razmatraju parcijalno ili kao pitanje manjeg značaja. Zbog toga se ukazuje na potrebu stalne radne saradnje urbanista, konzervatora, arhitekata i svih zainteresiranih činilaca u gradu."¹¹⁹

Na kraju treba istaći da politika integralne konzervacije podrazumijeva uključivanje nepokretnosti u društveni život, što znači da se uzimaju u obzir kulturne ali i upotrebne vrijednosti ob-

jekta, jer korišćenje dobara uz očuvanje njihovih estetskih, umjetničkih i ostalih vrijednosti omogućava efikasnu zaštitu.

Može se reći da je Amsterdamska deklaracija imala utjecaja kod izrade Regulacionog plana Bašćaršije, što se vidi, pored ostalog, i kroz nastojanje da se ovaj prostor oživi i koristi u skladu sa njegovom namjenom, odnosno uz očuvanje osnovnih estetskih i drugih karakteristika (gabarit trgovki, upotreba materijala, čepenci, namjena prostora...).

Rostok-drezdenska deklaracija - 1984.

Rostock-drezdenska deklaracija usvojena je na Sedmoj generalnoj sjednici ICOMOS-a, maja 1984. godine. Ona apelira na sve da djeluju u korist očuvanja mira, posebno "kada opasnost od regionalnog konflikta ugrožava cijelo čovječanstvo i njegova kulturna dostignuća. Osuđuje razaranje i pljačku, isto tako kao i nezakonitu trgovinu kulturnog naslijeđa i sve radnje koje mogu ugroziti kulturnu baštinu čovječanstva. Ističe ulogu spomenika i spomeničkih cjelina u kulturnom identitetu nacije, koja upotpunjuje i dalje pojačava povjerenje, prijateljstvo i suradnju među njima".¹²⁰

Ova deklaracija naglašava da kulturni identitet svih ljudi treba biti poštovan u zaštiti spomenika, zalaže se za dugoročnu politiku očuvanja, i to spomenika "kao cjeline u njihovoj široj okolini i u izmijenjenom kontekstu". Naglašava da čuvari naslijeđa moraju imati pravna i materijalna sredstva,

¹¹⁷ Ibidem

¹¹⁸ Vladimir Čović, "Principi Amsterdamske deklaracije u evropskom arhitektonskom naslijeđu", Zbornik zaštite spomenika kulture, Savez društava konzervatora Jugoslavije, Beograd 1977. str. 111.

¹¹⁹ Ibidem

¹²⁰ Zbirka nekih međunarodnih akata u izdanju Društva za zaštitu kulturno-istorijske baštine BiH, Sarajevo, 1988., str. 11.

naročito kada je riječ o urbanoj cjelini i njenim planerima.

"1. Zaštita kulturnih spomenika postala je složen pojam uključujući zaštitu, očuvanje i upotrebu historijske arhitekture, urbanih i ruralnih spomenika. Izvršavanje narastajućih zadataka je bazirano na odgovarajućim državnim zakonima, sveobuhvatnim znanstvenim istraživanjima i općem uvažavanju historijske arhitekture. Sa stanovišta zaštite i upotrebe spomenika preporuča se pridavanje više pažnje inventarizaciji i kategorizaciji arhitektonskih spomenika na državnom nivou i njihovo usaglašavanje s odgovarajućom legislacijom.

2. Spomenici arhitekture imaju pored umjetničke, kulturne i historijske vrijednosti većinom i upotrebnu vrijednost. Očuvanje tih vrijednosti bitno zavisi od primjerenog korišćenja arhitektonskih spomenika u našem suvremenom životu.

Ideja očuvanja i praktične upotrebe spomenika proizlazila bi iz zanimljivosti cjeline: zgrade ili objekta samog, njegovog enterijera i odgovarajuće opreme, privlačnosti kompleksa pomoćnih objekata i zelenila. U toku zaštite i adaptacije većih ili manjih ansambala, historijskih gradova, sela i drugih cjelina, trebali bismo poći od ideje očuvanja pojedinačnih objekata isto kao i historijskih cjelina, a sa namjerom osiguranja istine i odgovarajućeg razumijevanja razvoja arhitekture i graditeljske vještine.

3. U djelatnosti očuvanja arhitekture jedno od najznačajnijih kreativnih nastojanja je adaptacija historijske arhi-

tekture i suvremene funkcije, primarno kulturne.

U isto vrijeme spomenici i njihove historijske i umjetničke vrijednosti uvijek moraju biti od najvećeg značaja, a funkcije bi bile podređene njima, a ne suprotno.¹²¹

Konvencija o mjerama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prijenosa svojine kulturnih dobara - 1970.

Konvencija o zabrani izvoza, kako se obično skraćeno naziva Konvencija o mjerama za zabranu i sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prijenosa svojine kulturnih dobara, usvojena je u Parizu novembra 1970. godine, a ratificirana je od strane SFRJ 1973. Njeno polazište je Deklaracija o principima međunarodne kulturne suradnje, u svjetlu potrebe razmjene kulturnih dobara, a u cilju produbljavanja međusobnog poznavanja, ali i potrebe zaštite "baštine od opasnosti od krađe, tajnih iskopavanja i nedozvoljenog izvoza".¹²²

Konvencija daje preciznu definiciju pokretnih kulturnih dobara, te u tom kontekstu u ova ubraja, pored ostalog, i marke, film i filmski materijal, namještaj, dijelove spomenika, platna, slike i crteže, etnološki materijal, rijetke zbirke i primjerke flore i faune, mineralogije, pa i stare vrijedne predmete - starije od 100 godina, kao i natpise, kovani novac, pečate i dr. Ona traži izradu normativa koji obezbjeđuju zaštitu i naročito "suzbijanje nedozvoljenog uvoza, izvoza i prijenosa

svojine značajnih kulturnih dobara", izradu nacionalnog registra, te kontrolu arheoloških istraživanja uz obezbjeđenje konzervacije "in situ", odnosno obezbjeđenje budžeta nacionalnim službama za zaštitu u svrhu sprečavanja izvoza.

U Bosni i Hercegovini su izrađeni normativi, ali do nivoa zakona, što je tek prva faza u ovoj aktivnosti. Svi ostali kriteriji su zapravo određena (nepisana) pravila utvrđena unutar službi zaštite, koji se slijedom toga mogu tumačiti na razne načine, odnosno primjenjivati od slučaja do slučaja.¹²³

Nacionalni registar sa aspekta izvoza nije nikad izrađen, niti su u velikom broju slučajeva obezbijeđena sredstva za konzervaciju "in situ". Ipak, izrađen je jedinstven formular rješenja o dozvoli za izvoz na nivou bivše Jugoslavije, te utvrđena obaveza međusobnog obavješćivanja na nivou osam republičkih, odnosno pokrajinskih službi. Upravo ovo obavješćivanje pokazalo je da postoje različiti kriteriji šta se smatra nacionalnim blagom čiji izvoz nije dozvoljen. Naime, u jednom relativno dužem periodu pokazalo se da najviše zabrana dolazi iz Vojvodine i Hrvatske, a odnose se na izvoz starog namještaja. Istovremeno, nema slučaja zabrane izvoza (ni dozvole) ćilima iz Bosne i Hercegovine, iako se izvoz ćilima i sedžada javno oglašava...

Na kraju treba pomenuti član 11. Konvencije koji glasi: "Nedozvoljenim se smatraju prisilni izvoz i prenos svojine kulturnih dobara koji proističu neposredno ili posredno iz okupacije zemlje od strane inostrane sile..."

Budžet za otkup predmeta namijenjenih izvozu nikad nije uspostavljen.

Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine

Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine usvojena na Generalnoj konferenciji UNESCO-a, 17.-21.10. 1972. godine u Parizu, prihvata načelo zajedničke baštine čovječanstva za izuzetno vrijedna kulturna dobra.

Polazište za donošenje ove konvencije je činjenica da je kulturna (i prirodna) baština sve ugroženija, ne samo zbog klasičnog propadanja već i usljed promjena u društvenom i ekonomskom životu koje uvjetuju nove vidove uništenja i destrukcije.

Konvencija smatra da uništenje ili oštećenje bilo kog dobra znači osiromašenje naslijeđa naroda svijeta. Pri tome, zaštita na nacionalnom planu često nije adekvatna zbog nedostataka ekonomskih, naučnih i tehničkih preduvjeta. (Nažalost, konvencija nije imala u vidu i političke uzroke nedostatka preduvjeta zaštite koji su na ovim prostorima, u krajnjem, presudni.)

"S obzirom na veličinu i ozbiljnost novih opasnosti koje im prijete, cijela međunarodna zajednica dužna je da učestvuje u zaštiti one kulturne i prirodne baštine koja ima izuzetne univerzalne vrijednosti, ukazivanja kolektivne pomoći koja ne zanemarujući akcije zainteresovanih država, predstavljaju efikasnu pomoć..." (alineja 8 preambule Konvencije).¹²⁴

123 Poznat je slučaj iz osamdesetih: izvoz određenih knjiga i fotokopija starih izdanja za potrebe zbirke Zulfikarpašić u Švajcarskoj, kojom prilikom je Zavod BiH dao pozitivno mišljenje za izvoz, a NUB BiH negativno. Sve je rezultiralo zabranom izvoza na nivou odgovarajućeg ministarstva i krivičnom prijavom zbog pokušaja nedozvoljenog izvoza, koja je obustavljena jer predmetni materijal nije imao status zaštićenog dobra naslijeđa u smislu Zakona - dokumentacija Zavoda.

124 V. Brguljan, "Međunarodni sistem zaštite kulturnih i prirodnih dobara", Zagreb-Beograd 1985., str. 50).

121 Ibidem

122 V. Brguljan, "Međunarodni sistem zaštite kulturnih i prirodnih dobara", Zagreb-Beograd, 1985., str. 61.

Konvencija pod kulturnom baštinom podrazumijeva spomenike ("djela arhitekture, monumentalnog vajarstva ili slikarstva, elementi ili strukture arheološkog karaktera, natpisi, većine ili grupe elemenata koji imaju izuzetno univerzalnu vrijednost sa historijskog, umjetničkog ili naučnog gledišta"), grupna zdanja ("grupe izolovanih ili povezanih građevina ...") i znamenita mjesta - djela ljudskih ruku ili kombinovano sa prirodom, uključujući i arheološka nalazišta. Navedeno je ugrađeno u postojeći Zakon o zaštiti ... i u tom smislu odredbe konvencije su provedene.

Konvencija o zaštiti ... utvrđuje obaveze na nacionalnom i međunarodnom nivou. Obaveze se kreću od valoriziranja kulturnih (i prirodnih) dobara, preko zaštite, konzervacije i popularizacije, do obaveza unošenja u programe planiranja, obezbjeđenja zakonskih, tehničkih, administrativnih i fizičkih mjera zaštite, stvaranje centara za zaštitu, fondacija, do podnošenja izvještaja Generalnoj konferenciji UNESCO-a o mjerama u cilju primjene konvencije.

Gledajući formalno, BiH je postupila u skladu sa odredbama konvencije u pogledu:

- Usvajanja politike uključenja u programe planiranja. Ovo uključivanje nije u potpunosti efikasno niti sveobuhvatno, naročito kada je riječ o ruralnim sredinama (praktično potpuno izostavljene), velikim dijelom urbanim cjelinama ili dijelovima urbanih cjelina (proces uključivanja nije okončan ili je obustavljen), a kod nekih naročito vrijednih cjelina usvojeni planovi ne poštuju zahtjeve zaštita ili se ne provode u cijelosti.

Razlozi za ovu situaciju leže prije svega u organizaciji službi zaštite i službi planiranja po sistemu odvojenih vertikalna, o čemu je bilo riječi, što

zapravo proizlazi iz sukoba različitih koncepata valorizacije dobara (pojedinačan objekat ili ansambl, s jedne, i cjelina, s druge strane, pri čemu integralna baština tek krči sebi put). Usto, ali ne i manje važni su i politički razlozi, nedostatak sredstava, stručnih saradnika i, naravno, manjkavost pravne norme. U ovom slučaju važno je istaći da je upravo Bašćaršija bila tretirana prvim planom, koji je u skladu sa intencijama upravo ove konvencije pokušao riješiti pitanje zaštite i revitalizacije ovog područja, dakle cjeline, što je prvi i po svemu sudeći uspješan posao (ovo naročito imajući u vidu područje tretirano planom i sve okolnosti rada na projektu);

- Formiranja službi zaštite (ali ne i sa odgovarajućim osobljem i naročito ne i potrebnim sredstvima). Usto međusobna, međuresorska i međunarodna povezanost službi zaštite je dosta loša, što nije intencija konvencije, a iz razloga postojećih zakonskih rješenja, nedostatka sredstava, kadrova, o čemu je bilo riječi.

- Konvencija traži razvoj naučnih i tehničkih proučavanja, te usavršavanja "metoda rada na osnovu kojih će država moći da se suprotstavi opasnostima koje ugrožavaju njene kulturne i prirodne baštine" (član 5 Konvencije). Konvencija predviđa obavezu stvaranja zakonskih, naučnih, tehničkih, administrativnih i finansijskih mjera nužnih za evidenciju, zaštitu, održavanje, popularizaciju i obnavljanje naslijeđa! Također utvrđuje obavezu stvaranja nacionalnih ili regionalnih centara za obuku kadrova "na polju zaštite, održavanja i popularizacije kulturne i privredne baštine i na stimulisanju naučnog istraživanja na tom polju".

Nažalost, ova odredba konvencije nije provedena na zadovoljavajući način. Može se reći da je, gledajući u globalu, bilo relativno manje stručnjaka u ovoj oblasti u momentu otpočinjanja agresije 1992. godine nego dvadesetak godina ranije, premda se broj osoba koje su se bavile problematikom zaštite stalno povećavao. Jedan od razloga za ovakvo stanje je sistem finansiranja kombiniran sa sistemom samoupravljanja, po kome su praktično zaposleni mogli "pojesti" dodijeljena sredstva na ime prijema novih ljudi, stalni nedostatak sredstava na ime stručnog usavršavanja i edukacije, na ime štampanja radova itd. Zbog nedostatka potrebnih centara, problematikom zaštite sa raznih aspekata bave se ne samo sve vrste službi zaštite već i razni fakulteti, instituti, Akademija nauka i umjetnosti BiH, informativni mediji svih vrsta, građansko pravna, pa i fizička lica. Rezultat toga je neselektivnost u pristupu ukupnoj problematici, favoriziranje određenih grupa dobara, niveliranje prioriteta i tamo gdje to objektivno nije opravdano, nedostatak osmišljene politike u izdavaštvu, a to znači i u popularizaciji naslijeđa itd.

Usto, ovom problematikom iz sasvim određenih razloga bave se i institucije sistema van BiH itd. Sve navedeno govori o faktičkom nepridržavanju odredbi konvencije u pogledu "usvajanja opšte politike usmjerene na to da se kulturnoj i prirodnoj baštini da određena funkcija u životu zajednice..."

Kao primjer navedenoj tvrdnji može poslužiti ilustracija ulaganja u problematiku ikona i fresaka, sa jedne, i levhi i zidnih dekoracija džamija, sa druge strane; u održavanju nišana, stećaka i ostalih nekropola u globalu; problematika urbanog i ruralnog planiranja; neki zahvati u elitnim zaštitarskim zonama, recimo Mostara i drugih mjesta; nedopustiva sporost u izlaženju jedinog

stručnog časopisa u ovoj oblasti "Naše starine"; potpuni nedostatak sredstava za štampanje zbornika stručnih i naučnih savjetovanja posvećenih pojedinim pitanjima problematike zaštite.

Konvencija predviđa formiranje Međuvladinog komiteta za zaštitu svjetske kulturne (i prirodne) baštine, čijim sjednicama prisustvuju predstavnici ICOMOS-a, IUCN-a, i dr. Zadatak komiteta je donošenje kriterija za upis dobara na Listu svjetske baštine, odnosno Listu svjetske baštine u opasnosti (pri čemu molbe podnijete zbog ugroženosti imaju prioritet), razmatranje molbi za međunarodnu pomoć, te odlučivanje o upotrebi sredstava Fonda za zaštitu svjetske kulturne baštine.

Ova sredstva se daju za studije u oblasti od interesa za problematiku zaštite, osposobljavanje stručnjaka, opremu, zajmove i subvencije.

Mora se konstatirati da sve odredbe konvencije nemaju nekog odjeka na prostorima BiH, a Fond i njegova sredstva nisu bili primjetni među institucijama i stručnjacima na ovim prostorima. Uostalom, Zavod BiH je u nekoliko navrata konkurirao kod UNESCO-a i drugih međunarodnih organizacija sa zahtjevima za finansiranje istraživanja i zaštite stećaka naprimjer, a takvi zahtjevi, koliko je poznato, nisu nikada pozitivno realizirani.

Kada je riječ o upisu dobara na Listu svjetske baštine, o tome se posebno govori u poglavlju o Bašćaršiji.

Mora se, međutim, konstatirati sljedeće:

To što odredbe ove (i drugih) konvencije putem odgovarajućih međunarodnih institucija i Fonda nisu primjetne na ovim prostorima, najmanje je krivica međunarodne zajednice. Naime, konvencija, kao i ostale međunarodne nor-

me, ne provodi se samo tako što će se njene odredbe ugraditi u zakon, već i tako što će se njene odredbe ugraditi u politiku i, usto, zadužiti određena osoba ili grupa ljudi, odnosno institucija, da prati njenu primjenu i aktivno kontaktira sa odgovarajućim međunarodnim institucijama i institucijama na terenu. (U periodu dok je predstavnik u međunarodnim institucijama, istina kratko, bio stručnjak iz BiH, primjena konvencije je bila očigledna. Koliko je poznato, Slovenija je posljednjih dvadesetak godina imala posebno zaduženu osobu za realizaciju problematike vezane za provođenje ove i drugih konvencija, što se toj državi višestruko isplatilo.) U ovom pogledu BiH se ne može pohvaliti uspjehom, jer se problematikom provođenja međunarodnih normi nisu posebno bavile ni institucije koje su trebale biti zainteresirane, niti nadležni državni organi, odnosno ako su i postojale neke aktivnosti, one su se svodile na sporadičnu prepisku.

Područja duhovnih vrijednosti

Karakteristika Bosne i Hercegovine su područja nematerijalnih ili tzv. duhovnih vrijednosti, koja su nedovoljno poznata i praktično potpuno zanemareni fenomen njene multikulturalnosti.

Naime, na prostoru koji je sa tog aspekta veoma mali, nalaze se svetišta sve tri, odnosno sve četiri najveće mono-teističke religije svijeta, pri čemu gotovo svako od ovih svetišta okuplja vlastite vjernike i poklonike, ali i poklonike drugih konfesionalnih grupa.

Koliko je tačno svetišta na području BiH i koje sve forme u materijalnom smislu obuhvataju, niko tačno ne zna, jer se sumarnim istraživanjima, koliko je poznato, niko nije bavio. Zna se samo za najpoznatija, koja tradicionalno, kroz više stoljeća, okupljaju najveći broj ljudi.

Sumarnim istraživanjem kulturnih mjesta Srba i Hrvata u BiH bavila se Radmila Filipović-Fabijanić. Ona konstatira po jedno takvo mjesto u općinama Gradačac i Mostar, dva do pet u općinama Kiseljak, Konjic, Kreševo, Sarajevo, Lištica, od pet do deset u općinama Kupres, Prozor i Travnik, a deset i više nalazi u općini Posušje. "Geografski raspored i koncentracija kulturnih grobova... ukazuju na još jednu pojavu. Naime, gotovo svi grobovi koncentrirani su u krajevima sa hrvatskim (odnosno katoličkim stanovništvom), ili tamo gdje to stanovništvo preovlađuje, iako takvih grobova ima i u selima koja danas nisu ni hrišćanska (kao naprimjer krst koji je u poštovanju u muslimanskom selu Dub kod Travnika)."¹²⁵

Međutim, sumarnih istraživanja svih vrsta kulturnih mjesta svih nacionalnih, odnosno religijskih grupa, i u tom kontekstu njihove rasprostranjenosti i uvjeta egzistencije, koliko je poznato, nema. Također nema potpunih podataka o njihovom stanju nakon agresije 1992.-1995.

Istina, poznata su turbeta Mustafe ef. Gaibije (poginuo 1697.) u Novoj Gradišci, Mustafe ef. Ejubovića (šejh-Juje) u Mostaru, Emira Ahmeda i Emira Alije u Divču kod Zvornika, turbe Abdurahmana Sirije na Oglavku kod Fojnice i dr. Međutim, to nije ni potpuna ni sveobuhvatna slika kulturnih mjesta Bošnjaka u BiH.

Kada je riječ o Sarajevu, postoje podaci o takozvanom "ljutom turbetu" na Borku, koje je liječilo od padavice; oni koji su pokradeni posjećivali su Karadžin mezar na Natkovačima; nerotkinje Kostrino turbe na Hridu. Pomoć se tražila i na "Abu hajat jaliji" - u pećini Posuh iznad Kozije ćuprije.¹²⁶

Među najznačajnija svetišta spadaju Prusac sa Ajvatovicom kod Donjeg Vakufa, najveće svetište muslimana, čije je tradicionalno posjećivanje bilo onemogućeno nakon Drugog svjetskog rata sve do prije nekoliko godina. Prusac, spomenička cjelina izuzetnih kulturno-historijskih vrijednosti, sa starom džamijom i turbetom Hasana Kjačije, najvećeg filozofa Bošnjaka i jednog od najvećih u ovom dijelu Evrope, zajedno sa Ajvatovicom, čini cjelinu izuzetnih spomeničkih vrijednosti.

Tradicionalno najpoznatije svetište u Bosni i Hercegovini i mjesto okupljanja bolesnih i nevoljnih svih konfesija jeste katoličko svetište poznato kao Crkva sv. Ive u Podmilačju kod Jajca.

Veoma je poznata i tzv. Gospa čajnička, pravoslavno svetište, i niz drugih objekata.

Na ovom mjestu treba ukazati na fenomen različitih svetišta koja se nalaze, praktično, jedno do drugog. Naime, u radijusu od pedesetak kilometara, radijusu koji se skoro može pješke obići za jedan dan, nalaze se: najveće i jedino svetište Jevreja kod nas - Grob i havra rabina Moše Danona u Stocu, svetište muslimana - izuzetan spomenik kulture, Tekija na Buni kod Mostara, potom svetište pravoslavnih vjernika - manastir Žitomislići kod Mostara, također izuzetno vrijedan spomenik kulture, te na-

jveće svetište katolika u ovom dijelu svijeta - Međugorje kod Čitluka, odnosno blizu Mostara. Sva četiri svetišta okupljala su vjernike bez ijednog sukoba ili incidenta kroz dugi niz godina svog postojanja.

Ipak, jedno područje duhovnih vrijednosti zaslužuje posebnu pažnju: to je Bašćaršija u Sarajevu. Prilikom valoriziranja ovog starog urbanog jezgra nikada nije, a sasvim su jasni razlozi, ukazivano na čiji-njenu da se tu odvijaju procesi koji su oličenje duhovnosti čitave Bosne i Hercegovine.

Naime, Sarajlije njeguju (ili su nje govali do rata) običaj da se obiđe trokut: Stara pravoslavna crkva, Crkva sv. Ante (katolička), gdje se zapali po jedna svijeća, i Turbe "7 braće" (muslimanskih šehida), gdje se daje novčić - sve za ispunjenje želja. Ovo područje duhovnih vrijednosti, koje su posjećivali svi, bez obzira na konfesionalnu pripadnost i filozofski pogled na svijet, je odraz duha Bosne.

Nažalost, službe zaštite nisu poklanjale pažnju mjestima hodočašća, što je bilo posljedica, na unutarnjem planu, globalne politike spram vjerskih institucija, a na međunarodnom - relativno kasnog "otkrivanja" i ovih nematerijalnih dimenzija određenih objekata ili područja.

Rezolucija iz Rajsamura - 1991.

Tumačenje određenih područja kao zona mira počinje sa Rezolucijom iz Rajsamura, usvojenom na Drugoj međunarodnoj konferenciji o miru i nenasilnom djelovanju, održanoj u Rajsamuru -

¹²⁵ R. Filipović-Fabijanić, "Verovanje u kurativnu moć kulturnih grobova Srba i Hrvata u BiH", GZN nova serija, sveska XXXIII (1978, etnologija, str. 82.)

¹²⁶ Prof. dr. Ajnija Omanić, "Vjerovanje u kurativnu i beričetnu moć kulturnih grobova i dovišta u BiH koja su ratom 1992-1993. oštećena ili uništena", Izlaganje na kolekviju Uništavanje kulturno-historijskog naslijeđa BiH 1992-1993. - Dokumentacija AIASN-e.

Udaipur - Indija, od 17. do 21.2.1991. godine. Tom prilikom pokrenuta je inicijativa za usvajanje nove međunarodne konvencije kojom bi sveta mjesta - hodočašća, kao i mjesta od historijskog i kulturnog značaja, bila proglašena zonama mira. Međutim, zauzeto je stanovište da, umjesto usvajanja nove konvencije, UNESCO usmjeri svoje djelovanje i napore ka što široj primjeni postojećih, naročito Konvencije o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine, posebno kao su u pitanju dobra od velikog značaja i dobra koja su ugrožena ratom.¹²⁷

Ovi naponi se, konkretno, ogledaju i u suradnji najeminentnijih ličnosti svijeta iz svih oblasti duhovnog, kulturnog i političkog života, ka stvaranju tzv. zone mira.

Mora se reći da se BiH izuzetno brzo uključila u akciju primjene Rezolucije iz Rajsamura. Na inicijativu Međunarodnog centra za mir, a na zahtjev Zavoda BiH, pristupilo se prikupljanju osnovnih podataka o kulturnim mjestima u BiH.

"Prema raspoloživim podacima dostavljenim od strane nadležnih institucija i nekih društveno-političkih zajednica, dati su određeni prijedlozi za zaštitu područja ili objekata određenih duhovnih vrijednosti u RBiH i proglašenje ovih lokacija/objekata zonom mira i to:

1. Crkva sv. Ive u Podmilačju, sagrađena 1495. godine, zajedno sa župom Podmilačje - najveće svetište sv. Ive na svijetu - zona mira s obzirom na njene duhovne vrijednosti, jer je mjesto hodočašća od izuzetnog značaja za vjernike katolike, ali i pripadnike Pravoslavne crkve i Islamske zajednice.
2. Grad Jajce, kao područje izuzetnih spomenika kulture od rimskog perioda do najnovije historije, kao nepos-

redna okolina mjesta hodočašća Crkve sv. Ive u Podmilačju i mjesto gdje se hodočasnici okupljaju.

3. Manastir Žitomislići kod Mostara sagrađen sredinom XVI stoljeća, svetište koje posjećuju hodočasnici pravoslavne, ali i drugih hrišćanskih crkava iz zemlje i inostranstva.

4. Tekija na Vrelu Bune kod Mostara, iz XVII stoljeća, svetište od značaja za muslimanske vjernike, ali i druge koji posjećuju ovo mjesto.

5. Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu iz XVI stoljeća, kao znamenitost određenih vrijednosti.

6. Međugorje kod Čitluka, kao najveće mjesto hodočašća u Jugoslaviji i među najvećim u Evropi."

Drugi prijedlog, dat od strane Nadbiskupskog ordinarijata vrhbosanskog Sarajeva, ide u pravcu predlaganja zaštite putem posebnog zakona svih vjerskih objekata i obilježja u BiH kao duhovne baštine Bosne i Hercegovine, gdje spadaju crkve, džamije, kapele, kapelice, samostani, križevi, groblja, vakufi, vjerski uredi i ustanove, te stambeni objekti vjerskih službenika. Svi navedeni objekti bi se trebali proglasiti zonom mira.

Zavod BiH, na osnovu vlastite (nepotpune) evidencije, smatra da se u područja određenih duhovnih značenja, a koja imaju određene kulturno-historijske vrijednosti u smislu Zakona o zaštiti..., mogu uvrstiti:

"1. Ajvatovica kod Prusca, kao najveće mjesto hodočašća vjernika islamske vjeroispovijesti u zemlji. U smislu zaštite može se definirati kao stari grad Prusac sa okolinom.

2. Crkva sv. Ive u Podmilačju kod Jajca, kao najstarije i najpoznatije

mjesto hodočašća vjernika katolika, ali tradicionalno i drugih vjerskih grupa na ovim prostorima. U smislu zaštite bi se moglo definirati kao grad Jajce sa okolinom, obavezno uključujući župu Podmilačje.

3. Crkva sv. Uspenja Presvete Bogorodice u Čajniču, u kojoj se nalazi čuvana ikona Čajnička krasnica kao najveći hodočasni centar vjernika Pravoslavne crkve, ali i drugih vjernika - katolika i pripadnika islamske vjeroispovijesti. U smislu zaštite može se definirati kao urbana zona Čajniče.

4. Grob Moše Danona kod Stoca, najveće mjesto hodočašća Jevreja iz ovog dijela Evrope. U smislu zaštite može se definirati kao grad Stolac sa okolinom.

5. Međugorje kod Čitluka, kao mjesto hodočašća vjernika katolika iz čitavog svijeta, najveće svetište u ovom dijelu Evrope.

6. Područje (trokut) Crkva sv. Ante, Turbe sedmerice braće i Stara pravoslavna crkva u Sarajevu, kao mjesto hodočašća građana Sarajeva. U smislu zaštite ovo područje bi se moglo definirati kao staro urbano jezgro Sarajeva."

Uz navedena područja, u ovu grupu se, s obzirom na raspoloživu dokumentaciju i saznanja, mogu uvrstiti:

7. Manastir Žitomislići, kao mjesto hodočašća vjernika pravoslavne vjeroispovijesti.

8. Tekija kod Bune, kao mjesto hodočašća vjernika islamske vjeroispovijesti. U smislu zaštite može se definirati kao urbana cjelina Blagaj.

Cijeneći važnost zaštite ovih područja, Zavod BiH je dao tumačenje moguće primjene postojećeg zakona kako bi se čitava procedura ubrzala i spriječilo svako

odugovlačenje (pa i eventualno odbijanje) pod izgovorom donošenja novog ili drugog zakona.

Imajući u vidu činjenicu da se radi o područjima (sa ili bez vrijednih arhitektonskih i drugih spomeničkih objekata) koja služe za očuvanje sjećanja na određene događaje ili ličnosti iz opće historije ili historije jednog naroda, smatra se da se radi o spomen-obilježjima "sui generis" u smislu čl. 23 Zakona.

Pretpostavka je, s obzirom na postojeća saznanja, da sva navedena spomen-obilježja trebaju biti kategorizirana kao dobra kulturno-historijskog naslijeđa I kategorije i kao dobra od posebnog značaja za Republiku (čl. 36 Zakona).

Premda važeći zakon ne poznaje termin "zona mira", imajući u vidu odredbe Haške konvencije koju je ratificirala SFRJ, Meksičku deklaraciju i sl., zatim zakonom utvrđene mjere zaštite i uvjete čuvanja, definirane zabranom korišćenja na štetu kulturne baštine i zajedničkog življenja svih naroda (čl. 13 Zakona), zabranom rušenja, uništavanja ili uništavanja bitnih svojstava, namjene ili funkcije, što sve podrazumijeva pojam "zona mira", smatramo da nema smetnji da se prilikom utvrđivanja ovih područja kao spomen-obilježja posebne vrste i od posebnog značaja za Bosnu i Hercegovinu, ista proglase zonama mira sa zadatkom boljeg međusobnog upoznavanja i pomaganja, odnosno kao dobra od općeg interesa u smislu čl. 5 Zakona.

Nema smetnji da se pokrene inicijativa za donošenje posebnog zakona o zaštiti nefizičke baštine ili za izmjenu i dopunu postojećeg Zakona o zaštiti... u tom smislu.

Međutim, imajući u vidu naprijed izneseno, dostavljene prijedloge, kao i mogućnosti prezentacije Bosne i Hercegovine na širem, pa i na međunarodnom planu i na ovaj pozitivan način, sma-

¹²⁷ Pismo pomoćnika direktora za društvene i humanitarne nauke UNESCO-a br. SHS/HRS/91/311 od 15.5.1991. godine.

tramo da nije nužno čekati na nova zakonska rješenja. Naravno, ukoliko postoji volja nadležne vlasti da dati prijedlog prihvati i da ga realizira.

Prijedlog o proglašenju svih bogomolja i drugih odgovarajućih lokaliteta i objekata zonama mira izlazi iz domena važećeg Zakona o zaštiti..., jer svaka bogomolja ili svaki stav vjerskog službenika, sam po sebi, ne može predstavljati dobro kulturno-historijskog naslijeđa.

Na osnovu izloženog zatraženo je:

- da se izvrši potpuno valoriziranje poznatih svetišta ili područja duhovnih vrijednosti pojedinih, svih ili više naroda Bosne i Hercegovine, a, eventualno, i evidencija do sada manje poznatih. Ovo iz razloga što se iz priložene dokumentacije vidi da data inicijativa kod svih vjerskih institucija nije shvaćena na identičan način (IZ je predložila Begovu džamiju u Sarajevu, a nije Ajvatovicu kod Prusca; SPC je predložila manastir Žitomislići, a nije Staru crkvu u Čajniču; Jevrejska opština se nije odazvala pozivu i sl.);
- da se izradi osnovna, barem minimalna tehnička dokumentacija i prikupe osnovni podaci (literatura, his-

torijski podaci i sl.) o pojedinim područjima duhovnih vrijednosti, kao i dokumentacija o vrijednim materijalnim dobrima na ovim područjima, ukoliko takva dobra postoje, te izradi jedinstveni elaborat (ili pojedinačni elaborati o ovim područjima), izvrši njihovo valoriziranje i kategoriziranje i, putem nadležnog Ministarstva predloži Skupštini BiH zaštita ovih područja kao dobara od posebnog značaja za Bosnu i Hercegovinu.

Prilikom utvrđivanja zaštite ovih područja, u okviru čega se utvrđuju mjere za zaštitu i uvjeti korišćenja, ova područja bi se proglasila zonom (ili zonama) mira, jer je molba za mir i dobrobit hodočasnika i drugih ljudi osnovna funkcija njihovih duhovnih, a time i kulturno-historijskih vrijednosti.

U ovu proceduru nužno je uključiti i nadležno ministarstvo unutrašnjih poslova, s obzirom na posljedice proglašenja "zone mira" po tretiranju ovih područja za potrebe TO i JNA (zabrana korišćenja u ratne svrhe).

Nažalost, Ministarstvo nije nikada ni odgovorilo na navedeni zahtjev, a o prihvaćanju inicijative da se i ne govori.¹²⁸

Međunarodni status Bašćaršije

Predlaganja za upis na Listu svjetske baštine

Koordinacioni odbor zavoda sa područja bivše Jugoslavije predlagao je u Parizu Bašćaršiju i Mostar za upis na Listu svjetske baštine. Zeleno svjetlo dato je prijedlogu za Bašćaršiju, te je, relativno rano, Gradski zavod izvršio valoriziranje, obradio materijal i predložio Bašćaršiju - kulturno-historijsko jezgro Sarajeva, za upis na Listu svjetske baštine.

Elaborat je izrađen dosta skromno, bez stvarne stručne pomoći ljudi koji su se bavili zaštitom na ovom nivou i, što je naročito važno, bez mogućnosti prezentacije. (Pod prezentacijom se podrazumijeva "da svaki prijedlog mora biti popraćen cjelokupnom potrebnom dokumentacijom, uključujući odgovarajuće dijapozitive, karte i ostale materijale... i da uz obrasce za prijedlog prilože i kratku analizu referenci u svjetskoj baštini..." (Provedbene smjernice za upis.)

Usto, prijedlog je trebalo prethodno braniti organiziranjem više međunarodnih skupova na kojima bi bila valorizirana sama ideja, raspravljano o eventu-

alnim dilemama i prezentirani planovi zaštite. Naravno, u tom slučaju se ne bi moglo govoriti o saobraćaju na način kako je to planovima predviđeno. Na primjer, analizirali bi se neki konzervatorski zahvati, određene namjene i sl.,¹²⁹ te bi se u startu raspravile sve dileme koje su se javile na sjednici UNESCO-a, kojoj nije prisustvovao nijedan stručnjak iz BiH.

(Prezentacija je bila nužna kako prilikom koncipiranja prijedloga i pratećih materijala, tako i prilikom razmatranja samog prijedloga.) Stoga se Bašćaršija nalazi na Listi čekanja pod brojem 338.

Iz telegrama br. 348/86 od 18.6.1986. g. upućenog od stalne delegacije SFRJ pri UNESCO-u Pariz SSIP-u - UMO - jugoslavenska komisija za UNESCO, vidljivo je da je Bašćaršija bila na sjednici Biroa komiteta za svjetsko naslijeđe od 16. do 20. 6.1986. godine, zajedno sa Manastirrom Studenica. Zaključeno je da je Bašćaršija interesantan spomenik otomanske-balkanske ere iz 16. st., kakvih ima i u susjednim zemljama (Bugarska, Rumunija, Albanija, Turska), a ako se predstavlja kao kompleks da su takve Edrine - (dokumentacija Zavoda BiH).

¹²⁹ Naime, kasnije prilikom organiziranja međunarodnog skupa posvećenog desetogodišnjici provođenja Regulacionog plana, kome su prisustvovali predstavnici UNESCO-a i ICOMOS-a, kao i stalni predstavnik bivše Jugoslavije, tačnije Slovenije u UNESCO-u, date su određene primjedbe na neke usvojene planove i njihovu realizaciju i neke konzervatorske zahvate... - Dokumentacija Zavoda BiH

¹²⁸ Teze za razmatranje mogućnosti zaštite prostora određenih ne-materijalnih vrijednosti Zavoda BiH br. 09-663-2/91. upućene Ministarstvu za obrazovanje

Navedeno obrazloženje govori da prilikom predlaganja starog urbanog jezgra na Listu svjetske baštine nisu uočene, a time ni predložene, stvarne i osnovne vrijednosti ovog područja,¹³⁰ koje se iskazuju kao dokument o zajedničkom življenju i prožimanju dviju velikih svjetskih civilizacija (Istok i Zapad), odnosno tri velike kulture svijeta: jevrejske, hrišćanske i islamske, iskazane kroz istovremeno i trajno egzistiranje četiri najveće monoteističke religije svijeta na zaista veoma malom prostoru.

Dakle, nisu naznačene specifične duhovne vrijednosti ovog prostora, što i nije bilo moguće u vrijeme izrade prijedloga (1985.), kada su ove vrijednosti na našem području ili minimizirane ili zanemarivane do brisanja iz kolektivne svijesti. Istovremeno, ovakvo tumačenje Konvencije u to vrijeme nije bilo do kraja općeprihvaćeno na međunarodnom nivou, iako je već bila usvojena tzv. Meksička deklaracija.

(Upravno navedene nematerijalne vrijednosti starog urbanog jezgra Sarajeva čine ovo područje validnim za upis na Listu. U tom smislu, tokom 1991. se odvijaju određene aktivnosti na valoriziranju Bašćaršije kao urbane cjeline/spomen-obilježja na temelju postojećeg Zakona o zaštiti... i proglašenja za dobro od posebnog značaja za Republiku, gdje bi se u okviru mjera zaštite, koje je neophodno utvrditi za svako takvo dobro, ova cjelina proglasila tzv. "zonom mira".)

Prilikom predlaganja Bašćaršije za upis na Listu svjetske baštine bilo je nužno pružiti dokaze da staro urbano jezgro ima adekvatnu "zakonsku zaštitu

i mehanizam gospodarenja koji osigurava očuvanje predloženog dobra..."¹³¹, s tim da su poželjne garancije za datu legislaturu u toj oblasti. Ove garancije idu tako daleko da se traže dokazi o zakonskim odredbama koje "sprečavaju nekontrolisano korišćenje zemljišta na kome se dobro nalazi, rušenje i rekonstrukciju objekata unutar zaštićenih zona, nadogradnju postojećih objekata, promjene u urbanoj strukturi..." itd.¹³² Nadalje, kada je riječ o gradovima "povijesnim jezgrima: a to je svakako Bašćaršija, ne uzimaju se u obzir samo vrijednosti jezgra već je neophodno utvrditi i "donijeti odredbe u vezi sa neposrednom okolinom".

(Mogu se predložiti i pojedinačna dobra "koja zauzimaju ograničen prostor...", ali se tada "pojavljuju skupine spomenika, te se grad navodi kao uzgredno mjesto na kome je dotično dobro locirano".)¹³³ Vjerovatno je Prijedlog za upis na Listu shvaćen u smislu naprijed navedene definicije, kao skup pojedinačnih spomenika, pri čemu je Bašćaršija samo - uzgredno mjesto.

Usto, vraćamo se na stvarne mogućnosti provođenja mjera zaštite pojedinačnih objekata unutar starog urbanog jezgra (dogradnja i adaptacija postojećih i interpolacija novih objekata u srcu urbane cjeline), mjere zaštite starog jezgra kao cjeline (očuvanje vizura, saobraćaj, ugradnja novih materijala...) i zaštite mahala - neposredne okoline i tampon zona Bašćaršije (izgradnja novih stambenih kompleksa, rušenja postojećih objekata, upotreba neadekvatnih materijala, izgradnja autoputa), što realno nije obezbijeđeno na način kako to očekuje

međunarodna zajednica, pa ni na način kako je to očekivao zakonodavac donoseći Zakon o zaštiti... i Zakon o prostornom uređenju.

Uzgred, uz Prijedlog, pored ostalog, treba da "prilože i kratku analizu referenci u svjetskoj literaturi (kakve su, naprimjer, opće i stručne enciklopedije, djela s područja povijesti umjetnosti ili arhitekture, putopisi, istraživački zapisi, znanstveni referati, vodiči i sl.), kao i sveobuhvatna bibliografija", te "uz zakonske tekstove koji stavljaju predloženo dobro pod zaštitu, unijeti prikaz načina na koji se ti zakoni stvarno primjenjuju". U vrijeme podnošenja prijedloga za upis Bašćaršije na Listu svjetske baštine zaista nije bilo dovoljno traženih materijala u smislu "referenci u svjetskoj literaturi...", jer da jeste, ne bi bio moguć zaključak i kompariranje sa Edrinama. O provođenju zakona da se i ne govori.

Tendencije u korišćenju starog urbanog jezgra u svjetlu nekih međunarodnih normi

Upravo zbog svojih kulturnih i historijskih vrijednosti, odnosno zbog svojih spomeničkih svojstava, ovo područje postaje izuzetno atraktivna zona, privlačna za sve veći broj posjetilaca. Zahvaljujući svojim spomeničkim svojstvima, ovom prostoru svakodnevno i kontinuirano gravitira veliki broj ljudi, i to kako stanovnika i radnika samog Sarajeva, tako i posjetilaca iz drugih gradova i prigradskih naselja.

Iz ovih, kao i drugih razloga (lokacija administracije, način i uvjeti privredi-

vanja i sl.), što je, u krajnjoj liniji, uvjetovano razlozima postojanja ovog urbanog jezgra, područje Bašćaršije postaje izuzetno profitabilno za izvjesne djelatnosti, poput ugostiteljstva, igara na sreću, kocke i sl.

Lociranjem uz same sakralne objekte ili unutar pojedinačnih spomenika kulture, odnosno stare urbane cjeline, ove djelatnosti u izvjesnom smislu djeluju degradirajuće na spomenička svojstva određenih objekata, bez obzira kojoj vjerskoj zajednici pripadali, a smještanjem djelatnosti kocke i igara na sreću unutar zaštićenih spomenika vakufskih dobara često je u suprotnosti sa voljom osnivača zadužbine čijom voljom je takvo dobro izgrađeno i održano do danas, odnosno često i sa osnovnim postavkama Šerijata, na čemu se zasniva vakuf kao institucija.

Navedeno je suprotno i Preporuci o zaštiti spomenika kulture ugroženih izvođenjem javnih i privatnih radova, koja utvrđuje da se spomenici kulture štite "u skladu sa njihovim historijskim i umjetničkim značajem",¹³⁴ pri čemu se preporuka odnosi na pojedinačna dobra i na tradicionalne ruralne i urbane cjeline.

Preporuka o zaštiti historijskih i tradicionalnih cjelina i o njihovoj ulozi u suvremenom životu¹³⁵ utvrđuje "da historijske i tradicionalne cjeline predstavljaju najneposrednije svjedočenje o bogatstvu i raznolikosti kulturnog, religioznog i društvenog stvaralaštva... i samim tim njihova zaštita... predstavlja fundamentalni element urbanog planiranja i prostornog uređenja..."

Preporuka o zaštiti na nacionalnom planu kulturnog i prirodnog naslijeđa iz 1972. god. predviđa da se prije neophod-

130 Šesti kriterij, tzv. uslovni za upis odnosi se na događaj koji je promijenio historiju. Za Bašćaršiju je uzet atentat na Ferdinanda, što je nedovoljno, a i sa stanovišta mirovnih kretanja neprihvatljivo kao element valoriziranja za upis.

131 Tačka c/ br. 24/II Provedbenih smjernica za primjenu Konvencije o svjetskoj baštini...

132 Tačka G br. IV Ibidem

133 Ibidem

134 Preporuka o zaštiti spomenika kulture ugroženih izvođenjem javnih i privatnih radova - Pariz 1968.

135 Preporuka o zaštiti historijskih i tradicionalnih cjelina i o njihovoj ulozi u savremenom životu, Najrobi, 1976.

nih radova kao i u toku radova vrše temeljna proučavanja, i to u suradnji sa svim zainteresiranim stručnjacima.¹³⁶

Mora se konstatirati da se, u principu, ova preporuka poštuje, tako da svim radovima prethode brojna multidisciplinarna istraživanja. Tu su naročito uključeni arheolozi, arhitekti, historičari umjetnosti, a mnogo manje druge prateće struke (nažalost, kada je riječ o cjelinama, veoma malo su uključeni sociolozi i ekonomisti, čija bi saznanja bila od velikog značaja).

Ova istraživanja, s druge strane, znatno poskupljuju radove i usporavaju njihov tempo, pa se zbog ovih razloga služba zaštite neopravdano okrivljuje za sporst i nedovoljnu efikasnost... Usto, nije nepoznata ni tzv. nelojalna konkurencija između više zavoda, pa i muzeja, borba za istraživanje, što nerijetko ide nauštrb kvaliteta istraživačkih radova i, što je naročito važno, nauštrb kvalitetne dokumentacije o istraženom i nauštrb sveobuhvatnih mjera zaštite, kako lokaliteta, tako i predmeta...

¹³⁶ Radomir Nikolić, "Osvrt na izvjesne odredbe UNESCO-ove preporuke iz 1972. za konzervatorske radove na spomenicima u svjetlu dosadašnjih teoretskih saznanja", Zbornik zaštite spomenika kulture, Savez društava konzervatora Jugoslavije, Beograd, 1978., str 163.

Stara pravoslavna crkva u Mostaru

Haška konvencija

Principi zaštite kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba postavljeni su haškim konvencijama iz 1899. i 1907. te Vašingtonskim paktom iz 1935. godine, a definitivno su uobličeni Konvencijom o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba, zaključenom u Hagu 14.5. 1954., kojoj je FNR Jugoslavija pristupila 1955. Zajedno sa konvencijom usvojen je i poslovnik za njeno izvršenje te protokol.¹³⁷

Zanimljivo je ukazati da je odmah po usvajanju ove, popularno zvane Haške konvencije, a prije njene ratifikacije, FNRJ usvojila Deklaraciju o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba, koja je deponovana kod UNESCO-a dana 12.01.1955. Pošto se radi o općem aktu jedne države upućenom svijetu, deklaracija ima samo politički karakter.

Gledajući sa distance, a imajući u vidu činjenicu da se tekst deklaracije bitno ne razlikuje od teksta konvencije, kao i stvarno ponašanje oružanih snaga predlagača i nosioca deklaracije, može se ustvrditi da je ona samo dio sistema koji je svjesno i planski gradio jedan lažni imidž, prvenstveno prema vani, u svim segmentima svog djelovanja, pa i u

oblasti kulture, odnosno zaštite i očuvanja kulturnih dobara.

* * *

Osnovni razlog za donošenje konvencije leži u činjenici da su kulturna dobra sa razvojem ratne tehnike sve ugroženija, što je danas više nego očigledno, i naročito da šteta nanescena kulturnim dobrima bilo kog naroda predstavlja štetu naslijeđu čitavog čovječanstva, jer svaki narod daje svoj doprinos svjetskoj kulturi.

Namjera konvencije je prije svega preventivna, a to znači da je mjere zaštite nužno preduzeti još za vrijeme mira.

a) Kulturnim dobrom u smislu ove konvencije se smatraju pokretna i nepokretna dobra od velikog značaja za kulturnu baštinu svakog naroda: spomenici arhitekture, umjetnosti i historije, arheološki lokaliteti, spomeničke cjeline, te umjetnička djela, rukopisi i "drugi predmeti umjetničkog, historijskog ili arheološkog interesa, kao i naučne kolekcije i važne kolekcije knjiga, arhiva ili reprodukcija..." Ovim je, u izvjesnom smislu, prevaziđena definicija dobara naslijeđa data u važećem Zakonu o zaštiti..., što se pokazalo ispravnim. Naime, upravo su kolekcije svih vrsta na meti

¹³⁷ Zakon o ratifikaciji Konvencije o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba usvojen je 28.12.1955. /P.R. br. 33 od 29.12.55./ - SL FNRJ Međunarodni i drugi sporazumi br. 4 od 02.04.1956. god.

pljačkaša, čak možda i više od muzejskog i drugog materijala. Ovo iz razloga što se ovakve naučne, umjetničke i druge zbirke u pravilu ne nalaze u specijalizovanim institucijama koje imaju organiziran sistem zaštite i izgrađen odnos spram potrebe njihova čuvanja, već unutar radnih i drugih organizacija, u posjedu privatnih lica i sl., pa su samim tim, ali i iz drugih razloga (prvenstveno migracionih), izložene pljački, razaranju i raznošenju, veoma snažno i "temeljiti" nego što bi bilo za očekivati...

Očit primjer su suvremene stručne, naučne ili, naprosto, opće biblioteke, koje generalno ne spadaju u kulturno naslijeđe definirano zakonom, ali spadaju u kulturna dobra definirana konvencijom. O ovim i drugim sličnim kolekcijama, bez obzira na vlasništvo, porijeklo i kulturnološke vrijednosti, nužno je voditi računa, i to ne samo u smislu zaštite od agresora već i u smislu zaštite od domaćih nadležnih (ili nenadležnih) organa i pojedinaca, koji, cijeneći ratnu situaciju isključivo sa svog aspekta, mogu ovim kolekcijama neposredno ili posredno nanijeti nenadoknadivu štetu (nestručnim izmještanjem, promjenom namjene prostora u kom se ove kolekcije nalaze, raznošenjem, nestručnim pohranjivanjem i dr.).

b) Haška konvencija kulturnim dobrima smatra i zgrade čija je namjena da čuvaju ili izlažu pokretna dobra (muzeji, velike biblioteke i sl.), te skloništa namijenjena za sklanjanje dobara.

c) Na kraju, kulturnim dobrima u smislu konvencije smatraju se i "centri u kojima se nalazi značajan broj kulturnih dobara koja su navedena pod alinejama a) i b), takozvani centri u kojima su sakupljeni kulturni spomenici".

Primjer ovakvog centra je grad Sarajevo, ili bar onaj njegov dio koji se definira kao općina Stari Grad, Centar i

Ilidža, jer se upravo na tim prostorima nalaze sve vrste kulturnih dobara definiranih konvencijom, gotovo svi od najvećeg značaja za BiH, a mnogi od značaja za Evropu, pa i svijet (Zemaljski muzej, Orijentalni institut, Gazi-Husrev-begova biblioteka, arheološki lokaliteti iz rimskog perioda i dr.).

Zaštita kulturnih dobara "obuhvata i poštivanje ovih dobara". Poštivanje podrazumijeva obavezu potpisnika konvencije da se uzdržavaju od upotrebe dobara i njihove okoline u vojne svrhe, kao i obavezu da se na vlastitoj teritoriji preduzmu mjere zabrane i sprečavanja krađe, pljačke ili neopravdanog prisvajanja kulturnih dobara u bilo kojoj formi, odnosno da preduprije svaki akt vandalizma uperen protiv kulturnih dobara. Potpisnice su obavezne uzdržavati se od rekviriranja pokretnih dobara, a sva oduzeta dobra imaju se vratiti, bez obzira pod kojim okolnostima i sa kojom namjerom su oduzeta.

Nijedna strana se ne može osloboditi navedenih obaveza pod izgovorom da druga strana nije blagovremeno, još za vrijeme mira preduzela mjere "čuvanja... od predviđenih posljedica oružanog sukoba...", pri čemu se preduzimaju mjere shodno vlastitoj ocjeni potreba i interesa...

Čak i u slučaju okupacije, okupaciona vlast je dužna da pomaže nadležnoj nacionalnoj vlasti na zaštiti dobara, a pomoć ide dotle da je dužna zajedno sa nacionalnim vlastima preduzimati mjere u cilju očuvanja ugroženih dobara.

Navedene odredbe konvencije izuzetno su važne sa stanovišta ocjene stvarnog stanja u domenu zaštite i očuvanja, odnosno razaranja i raznošenja dobara na području BiH.

Naime, činjenica je da za vrijeme mira BiH nije preduzela sve mjere zaštite koje je svakako trebala i, eventualno, mogla

preduzeti. Koji su sve razlozi uvjetovali relativno pasivan odnos spram potrebe aktivnije pripreme i preduzimanja predviđenih mjera još prije agresije, teško je ustvrditi, ali se neki osnovni razlozi mogu uočiti, ili bar naslutiti:

Prvi je opće opredjeljenje i nastojanje oficijelnih vlasti da se po svaku cijenu izbjegne sukob, pri čemu bi se sve aktivnosti, pa i preduzimanje mjera preventivne zaštite dobara, tumačile kao priprema za rat;

Zatim slijedi strahovita planska i kontinuirana diverzija na svim nivoima i strukturama, koja ide dotle da su pojedini, tek izabrani ministri, pomoćnici ministara i stručni i naučni suradnici u nadležnim institucijama kulture izravno radili za agresora, dok je ogromni činovnički aparat, netaknut novim izborima, istinski gajio simpatije i povjerenje u bivšu JNA... (Uostalom, nije zabilježen slučaj da univerzitetski profesori organiziraju rušenje jednog univerziteta itd...)

Na kraju, medijska destrukcija, koja je išla ka stvaranju mnijenja sa ciljem da se svi događaji koji su prethodili ratu u BiH, pa i u vrijeme njegova otpočinjanja, prikažu kao sukob dvije u osnovi neregularne strane, a ne agresija jedne države protiv druge, pri čemu agresor ima pretenzije da pravno naslijedi potpisnicu konvencije.

Iz ovih razloga, kao i zbog nedostatka sredstava, izostalo je sistematsko sklanjanje pokretnog blaga i dokumentacije na širem planu i preventivno oblaganje dijelova plastike nepokretnih dobara, iako se u datim okolnostima postavlja pitanje svrsishodnosti ovakvih akcija.

Slučaj Jevrejskog groblja u Sarajevu, spomeničke cjeline najveće vrijednosti, koje se koristi kao poligon za ratna djelovanja agresora, pri čemu se na groblju vrši i ukopavanje ratnika, a to znači da se vrši izmještanje i rušenje nadgrobnika, najbolje govori u prilog tvrdnji da preventivne mjere predostrožnosti za vrijeme mira ne bi imale stvarnog (već suprotno) efekta.

Slično je sa granatiranjem Jajca, grada muzeja koji u sebi sadrži izuzetno vrijedne spomenike kulture još iz antičkog perioda, Tešnja, Mostara itd., iz čega slijedi da preventivna zaštita nepokretnosti ne bi dala rezultate ni na širem planu BiH.

* * *

Postavlja se generalno pitanje primjene konvencije do proglašenja BiH nezavisnom i suverenom republikom, tj. prije početka agresije, s obzirom da je konvenciju prihvatila SFR Jugoslavija na saveznom nivou, te da nikada nisu obezbijedili instrumenti njene primjene po vertikalni, što opet govori o formalnom, a ne suštinskom pristupanju međunarodnim aktima bivše Jugoslavije.

Kao ilustracija neka posluži sljedeće: prema izvještaju Saveznog komiteta za nauku i kulturu od 18.11.1975. godine, prilikom obrazovanja posebne Komisije za sprovođenje Haške konvencije, navodi se da nema podataka o preduzetim mjerama; isto se ponavlja i iduće godine, a 1987. godine list Politika navodi: "Jučer je osnovana Radna grupa pri Koordinacionom odboru SIV-a za obrazovanje, kulturu, fizičku i tehničku kulturu, budući da se gotovo 30 godina ništa ne radi na ovom planu."¹³⁸

Objektivno govoreći, nije ni moguće obezbijediti primjenu konvencije po ver-

138 Branislav Krstić, "Zakonodavstvo urbanizma, arhitekture, baštine, čovjekove sredine, prostornog uređenja", Naučna knjiga, Beograd 1987, str. 15.

ticali iz najmanje dva razloga: sistema samoupravljanja, koji je, pod parolom samouprave na najširem nivou, faktički onemogućavao provođenje mjera zaštite, a time i odredaba konvencije; sistema općenarodne odbrane, koji ne poznaje formalno-pravno izuzimanje objekata ili područja iz zona ratnih djelovanja.

* * *

Konvencija obavezuje članice da u okviru vojnih vlasti obezbijede njenu primjenu, u smislu ugradnje njenih normi u odgovarajuće pravilnike, obuke kadrova i sl., te da za vrijeme mira pripreme službe i organe koji će paziti na poštivanje kulturnih dobara.

Očito je da je tzv. JNA provela odredbe konvencije u smislu obuke kadrova...

Čitav sistem rušenja kulturno-historijskog naslijeđa veoma je precizno osmišljen: u mjestu gdje postoji prisustvo medija, poput Sarajeva, razaranje se vrši tako da se može podvesti pod razaranje u najširem smislu, a u mjestima gdje medijima nema pristupa razaranje je sistematsko i temeljno, sa ciljem da nestane materijalnog traga o postojanju određenih kulturnih dobara, a time i traga o postojanju i kulturnom nivou određenog naroda.

Naprimjer, u Foči se pale sve džamije (Musluk, Careva i dr.) i ostali profani spomenici kulture osmanskog perioda (Sahat-kula - tek restaurirana i sl.), i na kraju Aladža džamija - spomenik kulture najveće vrijednosti. Očevici tvrde da je Aladža prvo granatirana, potom zapaljena, i na kraju, 25/26.06.92. minirana. Slična je situacija u Stocu (srušene sve džamije, Begovina - stambeni kompleks najveće vrijednosti, hotel Bregava - djelo suvremene arhitekture, također najveće vrijednosti, Hamam i sl.), u Banjoj Luci (srušene sve džamije) itd.

Dakle, radi se o smišljenom uništavanju kulturnih vrijednosti Bošnjaka, ali i dobara kulturno-historijskog naslijeđa Republike BiH, vršenom ne samo od strane "paravojnih" formacija već i od Armije Savezne Republike Jugoslavije, odnosno Srbije i Crne Gore, i Republike Hrvatske.

* * *

Konvencija pozna sistem tzv. specijalne zaštite ograničenog broja skloništa, nepokretnih dobara od velike važnosti i centara "pod uvjetom da se nalaze na dovoljnoj udaljenosti od važnih vojnih objekata i da ne budu upotrebljavani u vojne svrhe". Kao što je rečeno, u bivšoj Jugoslaviji važio je sistem općenarodne odbrane koji nije poznavao mjesto, objekat ili područje koje bi trebalo biti izuzeto od vojnih ciljeva, pa se ova odredba nikada nije ni mogla primijeniti.

Koliko je rigorozna konvencija u tom smislu, najbolje govori odredba koja kaže da će se centar u kome su sakupljene kulturne znamenitosti smatrati korišćenim u vojne svrhe ako je upotrijebljen npr. za premještanje vojnog personala ili materijala, čak i u tranzitu.

Izuzetak je slučaj kada se strana koja traži odobrenje za specijalnu zaštitu i upis u međunarodni spisak dobara koja su pod specijalnom zaštitom obaveže da neće koristiti taj objekat u vojne svrhe i da će još za vrijeme mira skrenuti svaki saobraćaj. Dobra pod specijalnom zaštitom uživaju imunitet, obilježavaju se posebnim znakom ponovljenim tri puta i dostupna su međunarodnoj kontroli.

Šta to znači na području BiH kazuje primjer Zemaljskog muzeja, koji je sigurno nepokretno dobro velike vrijednosti. Međutim, lociran je praktično nasuprot vojnog objekta, tzv. kasarne Maršal Tito, koja je uvijek aktivno služila

svojoj svrsi. Usto, lociran je na saobraćajnici i raskrsnici koja služi, pored ostalog, i u vojne svrhe. Prema tome, nije ni bilo mjesta zahtjevu za upis u međunarodni registar, koji se podnosi još za vrijeme mira i podliježe određenoj propisanoj proceduri.

Koliko je poznato, niti jedno dobro kulturno-historijskog naslijeđa BiH, a vjerujemo ni bivše Jugoslavije, nije predloženo za upis u ovaj međunarodni registar.¹³⁹

* * *

Personal određen za zaštitu treba da bude poštovan, ako je zarobljen, treba da nastavi da obavlja svoje funkcije. Koliko se ova odredba poštuje, govori činjenica da su odmah po otpočinjanju agresije prostorije Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH demolicirane, a 22.04.92. i okupirane, a prilikom napuštanja Grbavice srpske vlasti ih 1996. pale. (Uostalom, prema ratnom rasporedu koji je sačinila bivša JNA, sva dokumentacija službe zaštite trebala je biti pohranjena na području koje je odmah okupirao agresor.)

Personal koji bi se brinuo o naslijeđu BiH na okupiranim područjima jednostavno nema. Svi postojeći kadrovi su ili napustili ta područja ili rade u srpskim nacionalnim institucijama, vodeći računa o vlastitim nacionalnim spomenicima kulture.

* * *

Dobra pod specijalnom zaštitom, u transportu i improviziranim skloništim, obilježavaju se znakom raspoznavanja ponovljenim tri puta, a ostala dobra jednim znakom. Ovaj znak imaju lica zadužena za zaštitu i za kontrolu.

Kao što je poznato, odmah po otpočinjanju agresije nadležno ministarstvo je naredilo obilježavanje dobara naslijeđa, što je i učinjeno. Zbog nedostatka komunikacijskih veza nije poznato da li je ovo uputstvo provedeno, ali na području Sarajeva obilježavanje je izvršeno. Rezultat je praktično nikakav! Ali-pašina džamija, čiji je znak itekako vidljiv, pogođena je projektilom, te joj je kupola znatno oštećena...

Nažalost, nikada nije odobren znak za lica zadužena za zaštitu i kontrolu.

* * *

"Konvencija se primjenjuje i u slučaju ako ratno stanje nije priznato od jedne ili više učesnica u oružanom sukobu, ako sukob nije međunarodnog karaktera, ili ako jedna od sila "ne učestvuje u ovoj konvenciji ili izjavi da prihvata njene odredbe". Iz navedenog slijedi da se Haška konvencija primjenjuje na području BiH, bez obzira da li je i kada ratificirana od strane Vlade Republike BiH, odnosno bez obzira u kojoj je fazi procedura na njenoj ratifikaciji, tim više što u slučaju oružanog sukoba konvencija (po njenom deponovanju) stupa na snagu odmah.

¹³⁹ Bašćaršija je predlagana za upis na Spisak svjetske baštine, shodno Konvenciji o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine iz 1972. godine.

PLEDOAJE ZA KULTURNO - HISTORIJSKO NASLIJEDE BOSNE I HERCEGOVINE

"BiH je izuzetno specifična zemlja na čijem prostoru se susreću dva najveća svjetska civilizacijska koncepta: Islam i Hrišćanstvo.

Uz to, na ovom prostoru se dijele i dva do tri najznačajnija iskaza hrišćanstva: pravoslavlje i katoličanstvo.

Specifičan položaj granice uslovio je u određenom historijskom periodu (srednji vijek) i pojavu posebnog, u velikoj mjeri autohtonog iskaza, održanog u religijskom konceptu Crkve bosanske, a u kulturološkom specifičnom kulturom stećaka.

Ova crta bosanskohercegovačkog prostora održala se do danas, a dokumentovana je pojavom posebnih varijanti u prihvatanju i provođenju globalnih religijskih konceptata. To je uzrokovalo pojavu neuobičajenih formi obilježavanja grobova kod Muslimana, kao i poseban odnos spram mističnom Islamu.

U okviru katoličanstva uspostavljen je poseban pozitivan odnos stanovništva svih konfesija putem uređenog franjevačkog samostanskog reda koji na prostorima BiH egzistira 700 godina, a nisu rijetki primjeri da je zarad narodnih interesa taj red dolazio u sukob sa zvaničnom politikom Vatikana.

Bez obzira na svoju lokalnu manifestaciju u BiH i Islam i Katoličanstvo bili su, odnosno jesu, dijelovi velikih svjetskih crkava i u tom smislu bili su, u većoj ili manjoj mjeri, centralizovani. Za razliku od ovih, Pravoslavna crkva imala je ulogu čuvara i održatelja lokalnog religijskog i kulturnog iskaza. Stoga je u njenom krilu u BiH čuvana tradicija i duh vlastitog naroda sa ovog prostora, a što se iskazuje kroz epsku poeziju i tradicionalni etički kodeks.

Nakon progona iz Španije i lutanja Evropom, Jevreji su primljeni upravo u BiH, gdje su dali svoj doprinos razvoju nove domovine i ostavili nezaobilazna traga u njenoj kulturi.

Ova crta BiH prostora uslovlila je postojanje najvećih svetilišta, mjesta okupljanja svih vjernika i onih koji trebaju pomoć. Duhovne vrijednosti imaju izuzetan značaj za sve, a nisu dovoljno valorizovane u kulturološkom pogledu.

Bez obzira na sve prepreke, razne sukobe i naročito djelovanja vanjskih faktora, ove zajednice su egzistirale, razvijale se, gradile vlastiti kulturni identitet, ali i vršile međusobni utjecaj jedna na drugu, stvarajući tako specifičnu duhovnu i materijalnu kulturu koja čini BiH jedinstvenom i posebnom.

Staro urbano jezgro Sarajeva, gdje se na prostoru od svega stotinjak metara nalaze bogomolje sve četiri najveće monoteističke religije svijeta: više džamija, Stara i Nova pravoslavna crkva, katolička Katedrala i crkva, novi i stari Jevrejski hram i sufijska tekija, predstavlja rijetkost i u svjetskim razmjerima. Slično je u Čajniču, Stocu, Mostaru, Banja Luci...

Iz više razloga, ekonomskih prvenstveno, ali i historijskih, političkih i drugih, teritorijalna rasprostranjenost graditeljskog naslijeđa ne poklapa se sa teritorijalnom rasprostranjenošću pojedinih naroda, ako se uopće može govoriti o pretežnoj rasprostranjenosti nekog naroda na određenom prostoru BiH. Najljepše džamije nalaze se u Banjoj Luci, najvrednije blago franjevaca u Visokom i Fojnici, a neki od najvrednijih manastira i crkava kod Mostara, u Tuzli, Tešnju...

BiH možda nema džamije poput onih u Istanbulu, niti katedrale poput onih u Rimu, niti manastire kakvi su u Rusiji, ali ima sve to na jednom mjestu, jedno uz drugo.

Svi ti raznovrsni sakralni objekti, izuzetno vrijedno pokretno blago, stećci i ostala groblja svih naroda i svih vjernika, što stoje netaknuta kroz stoljeća svog postojanja, kule, mostovi, stari srednjovjekovni gradovi, urbane i ruralne cjeline prepoznatljivog izgleda, čine BiH posebnom i specifičnom u evropskim, a možda i svjetskim razmjerama. U to ime, ovo materijalno i duhovno blago treba čuvati i očuvati za budućnost. U to ime, naročito u ovim ratnim uslovima, svaka pomoć Evrope i svijeta bit će dobrodošla."

Devastacija kulturno-historijskog naslijeđa usljed rata na području bivše Jugoslavije

Početak rata u Hrvatskoj

Godine 1991. otpočinje rat u Sloveniji, a potom i u Hrvatskoj. U prvom momentu, prvenstveno usljed izuzetno jake propagande (tačnije, na određeni način informativne blokade), ali i činjenice da do Sarajeva i ne stižu informacije o rušenju (ili ugrožavanju) kulturno-historijskog naslijeđa Slovenije, služba zaštite Bosne i Hercegovine ne reagira, niti preduzima mjere zaštite vlastitog naslijeđa.

Nešto kasnije, u Hrvatskoj se stvari odvijaju mnogo dramatičnije. Stižu vijesti o rušenju i devastaciji (i pljački) kulturnog naslijeđa Hrvatske. Međutim, zvanična sredsva informiranja (RTV BiH, YUTEL i TV Beograd - gledani na području Sarajeva) ili ne informiraju o ovim događanjima ili informiraju da se radi o slučajevima rušenja onih objekata koje Hrvatska vojska koristi u ratne svrhe. Tako se prikazuje hvatanje snajperista koji navode da su bili smješteni npr. u tornju stare crkve - spomenika kulture itd. Film koji stiže u jesen 1991. iz Hrvatske i koji se prikazuje u prostorijama Muzeja ZOI'84 shvaća se više kao propagandni, a manje kao informativni materijal, uz opasku da nije prikazao rušenje i stradanja dobara koja pripadaju kulturnom krugu srpskog naroda, a ta-

kođer pripadaju naslijeđu Hrvatske, a usljed rata su oštećena ili ugrožena. Na ovaj način se ne samo opravdava akcija rušenja spomenika već i onemogućavaju aktivnosti "treće strane".

Međutim, kada je došlo do napada na Dubrovnik, napada koji se ničim nije mogao opravdati (i koji je bio praćen čuvenim arogantnim izjavama nekih vojnih i drugih funkcionera o novim-starim zidinama i sl.), Zavod BiH pokreće akciju i zajedno sa svim ostalim zavodima u Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla, Mostar i Banja Luka) i Društvom konzervatora BiH upućuje apel za mir. U apelu se protestuje zbog "rušenja, uništavanja i skrnavljenja kulturno-historijskih, umjetničkih i prirodnih dobara, ma gdje se ova dobra nalazila..."

Apel nije ni na koji način politički obojen, a u startu postavlja "pitanje odgovornosti za učinjeno, porušeno i oskrnavljeno... prije svega ratom ugroženim, ali i drugim područjima svih republika i pokrajina..." Ovaj tekst je upućen svim republičkim i pokrajinskim službama zaštite u Jugoslaviji, te Yutelu i Oslobođenju. (Vrijedno je istaći da su to posljednji zajednički akti svih službi zaštite R BiH...)

Koncem 1991. godine, Međunarodni centar za mir, Zavod BiH i Muzej ZOI

'84 sa odgovarajućim udruženjem likovnih umjetnika pripremaju prvikonvoj pomoći Dubrovniku, što je u datim okolnostima izvanredan gest pažnje. Dubrovčani će uzvratiti posjetom u drugoj polovini 1995. godine.

Veoma je indikativno da su, koliko je poznato (a u to vrijeme komunikacijske veze su dobre i sve informacije su

se međusobno razmjenjivale), svoj glas protivrušenjak kulturno-historijskog naslijeđa Hrvatske, osim institucijai udruženja same Hrvatske, jedino digle Slovenija i BiH.¹⁴⁰

Čak se ni u slučaju uništavanja prirodnog naslijeđa koje zaista nema nikakav nacionalni ni vjerski predznak niko ne pridružuje apelu za pomoć,¹⁴¹

140 SLOVENSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana
INŠTITUTOM, ZAVODOM ZA SPOMENIŠKO VARSTVO IN MUZEJEM

Kot ljudje in državljani smo zgroženi nad nasiljem in morijo in prizadeti zaradi človeških usod, vendar moramo kot člani Slovenskega arheološkega društva še posebej zastaviti svoj glas in ugled v zaščito kulturne dediščine na Hrvaškem. Uničenje, ki smo mu priča v tej vojni, je onkraj ratia in v nasprotju z vsemi normami, ki jih je sprejela mednarodna skupnost. Pričakujemo, da se bo vsa arheološka javnost združila v apelu za ustavitev vojne in takoj zatem s skupnimi močmi pristopila k odpravljanju njenih posledic.

Predsjednik SAD
dr. Mitja Guštin
Ljubljana, 20.11.1991.

REGIONALNI ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE U ZAGREBU
41000 ZAGREB, Mesnička 49 Zagreb, 25.9.1991.

Predmet: Apel konzervatorima i stručnim udruženjima Jugoslavije i Evrope

"U bezumnom i apsurdnom ratu nametnutom od federalne armije i srpskih ekstremista koji traje u Hrvatskoj noseći živote ljudi, do sada je uz bolnice, vrtiće, civilne objekte razoren velik broj starih naseља, arheoloških lokaliteta, kulturno-povijesnih spomenika koji po svojoj vrijednosti jesu svjetska kulturna baština. Uništavaju se spomenici koji su kulturno dobro svih naroda i nacionalnosti: hrvatske, srpske, židovske, mađarske, pa i cijele Evrope i svijeta, a koje smo godinama čuvali i nastojali spasiti i predati generacijama koje dolaze. Do danas je u Hrvatskoj već uništeno 160 sakralnih, profanih i ostalih kulturno-povijesnih spomenika hrvatske baštine. Od malih tradicijskih spomenika kulture po selima Slavonije, Banije, Posavine, Moslavine, Dalmatinske zagore, Dalmacije, do najpoznatijih i najznačajnijih kao što su arheološki lokaliteti Vučedol, kasnoantički i ranosrednjovjekovni lokaliteti Dubrave, Žirje, Bribirska Glavica, šibenska katedrala djelo majstora Nikole Firentinca i Jurija Dalmatinca, cistercijska opatija u Topuskom (12. st), franjevački samostan i crkva Sv. Antuna iz 17. stoljeća u Hrvatskom Čuntiću, osječka katedrala, erdutska utvrda, dvorac Eltz u Vukovaru..., a srušene su urbane cjeline najviše spomeničke kategorije kao što su Osijek, Đakovo, Petrinja, Vukovar, Vinkovci, Hrvatska Kostajnica. Velika oštećenja prilikom bombardiranja pretrpio je i Varaždin. Nacionalni park Plitvice je devastiran. Kao konzervatori bolno pratimo razaranja svjedočanstva prošlosti koja bi trebala biti putokaz i simbol budućnosti. Iako s vaše strane još nismo primili znake reagiranja na strahote koje proživljavamo, šaljem vam ovaj apel. Više generacija konzervatora, katkada u pojedinim poslovima zajedno sa srpskim, makedonskim, bosanskim hercegovačkim, slovenskim, albanskim i crnogorskim stručnjacima, radili su na dokumentiranju i zaštiti spomenika kulture u Hrvatskoj. Upravo na mnogim od tih područja danas se vode borbe razornih učinaka. Konzervatori Zavoda obraćaju se još uvijek s pozivom za pomoć i podršku konzervatorima, stručnim udruženjima, intelektualcima kod nas i u Evropi apelirajući na ljudsko i profesionalno dostojanstvo i pravo. Reagirajte na barbarsko uništavanje povijesne i kulturne baštine Hrvatske!"

HRVATSKO ETNOLOŠKO DRUŠTVO HED

2 rujan 1991. godine

"Apsurdni rat koji je od strane ekstremnih srpskih nacionalista i federalne armije nametnut Hrvatskoj nesmiljenom žestinom uništava živote nedužnih ljudi te materijalna i kulturna dobra na našem tlu. Kao etnolozi naročito bolno pratimo razaranja ne samo gradova nego i sela u kojima ratni vihor uništava tradicijsku arhitekturu i znakove nacionalnog identiteta. Više generacija etnologa u Hrvatskoj u posljednjih je nekoliko desetljeća izvršilo obimne poslove na zaštiti spomenika tradicijske kulture, ali upravo na mnogim od tih područja danas se vode borbe razornih učinaka. U brojnim gradovima i selima ljudi su prisiljeni napuštati drevna ognjišta. Svi mi proživljavamo eroziju svakodnevnog života. Hrvatski se narod oduvijek ponosio svojom poviješću i njegovao svoje tradicije. Njegova povijest pokazuje vjekovnu evropsku prisutnost Hrvata. Najnovije opredjeljenje za samostalnu državu u tom pogledu suvremeni je iskorak iz prošlosti prema čvršćem uključivanju u moderne evropske civilizacijske tokove. Molimo Vas da kao etnolozi u svojim sredinama budete svjedoci naše nesreće i uložite napore da se utječe na sprečavanje razaranja i na uspostavljanje mira u Hrvatskoj i ostvarenje njezine samostalnosti.

HRVATSKO ETNOLOŠKO DRUŠTVO" - dokumentacija Zavoda BiH

141 Zvezdica Mikulić, prof. biol.

Zagreb, Ilica 44

Zagreb, 24.9.1991.

Svim svojim kolegama iz službi zaštite prirode: Beograd, Ljubljana, Novi Sad, Priština, Sarajevo, Skopje, Titograd Mnoga pisma ovih dana u Hrvatskoj nastala su u skloništima gdje se sklanjamo od ljudi koji nas žele uništiti...

Toliko je toga uništeno u ovoj našoj Hrvatskoj, a da ne znamo zašto. To pitanje ZAŠTO lebdí stalno u zraku...

Možda Vas zanima što je sa biserom svjetske prirodne baštine - Nacionalnim parkom Plitvička jezera, koji je bio ponos cijele Jugoslavije? Hoteli su uništeni, opljačkani i opustošeni, šume se sijeku! Ničija zemlja. Što je sa jedinstvenim zoološkim rezervatom Kopački rit? Sada u njemu mirno lovi vojska, generali, zvijeri i ribokradice.

Nadamo se jedino da priroda ima izuzetnu moć regeneracije i da će uspjeti zalječiti rane u nekim boljim i sretnijim vremenima.

štojasno govori da služba zaštite ni prije, pa naravno ni tokom rata, nije oslobođena određenih političkih utjecaja. Ova činjenica je imala direktne posljedice, pored ostalog, i na stanje očuvanosti kulturno-historijskog naslijeđa BiH i Sarajeva, o čemu će biti riječi.

Pripreme za slučaj rata u BiH

Svjestan predstojeće opasnosti, Zavod BiH, kao institucija koja je direktno komunicirala sa ostalim republičkim službama i sa nadležnim organima vlasti, traži sredstva za organiziranje obilježavanja dobara shodno odredbama Haške konvencije i sredstva za nabavku pokretnih kontejnera za smještaj vlastite dokumentacije u cilju njenog izmještanja. Premda je zahtjev upućen 17.10.1991. godine, za obilježavanje objekata odgovarajućim znakom nisu data sredstva, čime je, zapravo, iskazan negativan stav državnih organa, odnosno vlasti o tom pitanju!¹⁴² Kako sredstva nikada nisu doznačena, to Zavod BiH upotrebljava vlastita nenamjenska sredstva (ostatak od fotoizložbe o stećcima) za

nabavku 70 kontejnera. Zahvaljujući tome, spašena je izuzetno vrijedna dokumentacija, dosjei objekata i dr., sve od neprocjenjive vrijednosti danas.

Praktično u isto vrijeme, Društvo za antičke studije BiH upućuje zvaničan zahtjev (jedini zahtjev te vrste u BiH - koliko je poznato) za izmještanje pokretnog muzejskog materijala zbog očekivanih i mogućih ratnih događanja na ovim prostorima.¹⁴³ Zemaljski muzej nije izmjestio svoje eksponate zbog nedostatka kontejnera za pakovanje, odnosno sredstava za njihovu nabavku. (Kompletno izmještanje eksponata Zemaljskog muzeja obavljeno je tek koncem 1994. i početkom 1995. godine, nakon zvaničnih izjava o postavljanju raketa Volkov oko Sarajeva (novembar 1994. - spor vezan za predaju aerodroma u slučaju odlaska UNPROFOR-a.) Tada stručne ekipe Zemaljskog muzeja zauzimaju stav da su depoi muzeja, iako vlažni, sigurniji, s obzirom da pružaju određenu fizičku zaštitu, a i sama zgrada je također vlažna zbog potpunog oštećenja krova.

Orijentalni institut nije izmjestio svoju dokumentaciju, arhivu, rukopise i

Nitko od Vas brojnih zaštitara prirode nije se javio da nas upita kako nam je i što se to događa? Vjerojatno ste zatečeni kao i mi.

Svi mi radimo na nadsve plemenitom zadatku - čuvamo prirodu. U tome smo svi godinama uzajamno pomagali. Svi smo u Jugoslaviji digli svoj glas, kada je bila ugrožena rijeka Tara ili naša Krka ili kada su se krijumčarile rijetke i ugrožene ptice grabljivice i da dalje ne nabrajam.

Što se to sada dogodilo? Koje to demonske sile vladaju ovim prostorima. Zašto se ubijaju nedužni ljudi? Kako mogu dalje štititi životinjski svijet, razmišljati o ornitološkim rezervatima u dolini Neretve ili o "Crvenoj knjizi", kada se u mojoj Hrvatskoj rade zlodjela koja nisu spojiva sa zdravim razumom. Dignite svoj glas, dragi moji suradnici protiv ovog bezumlja.

Glasam za neka bolja i sretnija vremena u kojima će narod biti slobodni, živjeti slobodno svaki na svome i uzajamno se poštivati.

Ratna razaranja, Vjesnik, 2.10.1991.

Vole li svoj posao?

Zašto se prof. Zvezdica Mikulić iz Zagreba obratila pismom svojim kolegama u drugim republičkim središtima?

Međutim, u tome pismu posebnu pozornost privukla je sljedeća rečenica: "Nitko od vas kolega nije se javio da nas upita kako nam je i što se to događa... Vjerojatno ste zatečeni kao i mi." Zatečeni ili ne, ali provjerili smo podatak i prof. Mikulić nam je potvrdila da se ni do danas ni nakon pisma (poslano prije tjedan dana) ama baš niko iz drugih zaštitarskih organizacija nije javio ni službeno ni privatno. Ima li smisla to komentirati? Nema! Sve je jasno... - dokumentacija Zavoda BiH

142 Zahtjev sa detaljnom specifikacijom dostavljen Ministarstvu za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu RBiH - na ruke g. M. Jungića, - dokumentacija Zavoda BiH.

143 Dopis Društva za antičke studije BiH od 3.10.1991. upućen Ministarstvu za obrazovanje, Zemaljskom muzeju, Arhivu RBiH, Umjetničkoj galeriji BiH, Zavodu za zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa BiH - dokumentacija Zavoda BiH.

'84 sa odgovarajućim udruženjem likovnih umjetnika pripremaju prv konvoj pomoći Dubrovniku, što je u datim okolnostima izvanredan gest pažnje. Dubrovčani će uzvratiti posjetom u drugoj polovini 1995. godine.

Veoma je indikativno da su, koliko je poznato (a u to vrijeme komunikacijske veze su dobre i sve informacije su

se međusobno razmjenjivale), svoj glas protivrušenjak kulturno-historijskog naslijeđa Hrvatske, osim institucija i udruženja same Hrvatske, jedino digle Slovenija i BiH.¹⁴⁰

Čak se ni u slučaju uništavanja prirodnog naslijeđa koje zaista nema nikakav nacionalni ni vjerski predznak niko ne pridružuje apelu za pomoć,¹⁴¹

140 SLOVENSKO ARHEOLOŠKO DRUŠTVO, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana
INSTITUTOM, ZAVODOM ZA SPOMENIŠKO VARSTVO IN MUZEJEM

Kot ljudje in državljani smo zgroženi nad nasiljem in morijo in prizadeti zaradi človeških usod, vendar moramo kot člani Slovenskega arheološkega društva še posebej zastaviti svoj glas in ugled v zaščito kulturne dediščine na Hrvaškem. Uničevanje, ki smo mu priča v tej vojni, je onkraj ratia in v nasprotju z vsemi normami, ki jih je sprejela mednarodna skupnost. Pričakujemo, da se bo vsa arheološka javnost združila v apelu za ustavitev vojne in takoj zatem s skupnimi močmi pristopila k odpravljanju njenih posledic.

Predsjednik SAD
dr. Mitja Guštin
Ljubljana, 20.11.1991.

REGIONALNI ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE U ZAGREBU
41000 ZAGREB, Mesnička 49 Zagreb, 25.9.1991.

Predmet: Apel konzervatorima i stručnim udruženjima Jugoslavije i Evrope

"U bezumnom i apsurdnom ratu nametnutom od federalne armije i srpskih ekstremista koji traje u Hrvatskoj noseći živote ljudi, do sada je uz bolnice, vrtiće, civilne objekte razoren velik broj starih naselja, arheoloških lokaliteta, kulturno-povijesnih spomenika koji po svojoj vrijednosti jesu svjetska kulturna baština. Uništavaju se spomenici koji su kulturno dobro svih naroda i nacionalnosti: hrvatske, srpske, židovske, mađarske, pa i cijele Evrope i svijeta, a koje smo godinama čuvali i nastojali spasiti i predati generacijama koje dolaze. Do danas je u Hrvatskoj već uništeno 160 sakralnih, profanih i ostalih kulturno-povijesnih spomenika hrvatske baštine. Od malih tradicijskih spomenika kulture po selima Slavonije, Banije, Posavine, Moslavine, Dalmatinske zagore, Dalmacije, do najpoznatijih i najznačajnijih kao što su arheološki lokaliteti Vučedol, kasnoantički i ranosrednjovjekovni lokaliteti Dubrave, Žirje, Bribirska Glavica, šibenska katedrala djelo majstora Nikole Firentinca i Jurija Dalmatinca, cistercijska opatija u Topuskom (12. st), franjevački samostan i crkva Sv. Antuna iz 17. stoljeća u Hrvatskom Čuntiću, osječka katedrala, erdutska utvrda, dvorac Eltz u Vukovaru..., a srušene su urbane cjeline najviše spomeničke kategorije kao što su Osijek, Đakovo, Petrinja, Vukovar, Vinkovci, Hrvatska Kostajnica. Velika oštećenja prilikom bombardiranja pretrpio je i Varaždin. Nacionalni park Plitvice je devastiran. Kao konzervatori bolno pratimo razaranja svjedočanstva prošlosti koja bi trebala biti putokaz i simbol budućnosti. Iako s vaše strane još nismo primili znake reagiranja na strahote koje proživljavamo, šaljem vam ovaj apel. Više generacija konzervatora, katkada u pojedinim poslovima zajedno sa srpskim, makedonskim, bosanskim hercegovačkim, slovenskim, albanskim i crnogorskim stručnjacima, radili su na dokumentiranju i zaštiti spomenika kulture u Hrvatskoj. Upravo na mnogim od tih područja danas se vode borbe razornih učinaka. Konzervatori Zavoda obraćaju se još uvijek za pomoć i podršku konzervatorima, stručnim udruženjima, intelektualcima kod nas i u Evropi apelirajući na ljudsko i profesionalno dostojanstvo i pravo. Reagirajte na barbarsko uništavanje povijesne i kulturne baštine Hrvatske!"

HRVATSKO ETNOLOŠKO DRUŠTVO HED

2 rujan 1991. godine

"Apsurdni rat koji je od strane ekstremnih srpskih nacionalista i federalne armije nametnut Hrvatskoj nesmiljenom žestinom uništava živote nedužnih ljudi te materijalna i kulturna dobra na našem tlu. Kao etnolozi naročito bolno pratimo razaranja ne samo gradova nego i sela u kojima ratni vjor uništava tradicijsku arhitekturu i znakove nacionalnog identiteta. Više generacija etnologa u Hrvatskoj u posljednjih je nekoliko desetljeća izvršilo obimne poslove na zaštiti spomenika tradicijske kulture, ali upravo na mnogim od tih područja danas se vode borbe razornih učinaka. U brojnim gradovima i selima ljudi su prisiljeni napuštati drevna ognjišta. Svi mi proživljavamo eroziju svakodnevnog života. Hrvatski se narod oduvijek ponosio svojom poviješću i njegovao svoje tradicije. Njegova povijest pokazuje vjekovnu evropsku prisutnost Hrvata. Najnovije opredjeljenje za samostalnu državu u tom pogledu suvremeni je iskorak iz prošlosti prema čvršćem uključivanju u moderne evropske civilizacijske tokove. Molimo Vas da kao etnolozi u svojim sredinama budete svjedoci naše nesreće i uložite napore da se utječe na sprečavanje razaranja i na uspostavljanje mira u Hrvatskoj i ostvarenje njezine samostalnosti.

HRVATSKO ETNOLOŠKO DRUŠTVO" - dokumentacija Zavoda BiH

141 Zvezdica Mikulić, prof. biol.

Zagreb, Ilica 44

Zagreb, 24.9.1991.

Svim svojim kolegama iz službi zaštite prirode: Beograd, Ljubljana, Novi Sad, Priština, Sarajevo, Skopje, Titograd Mnoga pisma ovih dana u Hrvatskoj nastala su u skloništima gdje se sklanjamo od ljudi koji nas žele uništiti...

Toliko je toga uništeno u ovoj našoj Hrvatskoj, a da ne znamo zašto. To pitanje ZAŠTO lebdi stalno u zraku...

Možda Vas zanima što je sa biserom svjetske prirodne baštine - Nacionalnim parkom Plitvička jezera, koji je bio ponos cijele Jugoslavije? Hoteli su uništeni, opljačkani i opustošeni, šume se sijeku! Ničija zemlja. Što je bio jedinstvenim zoološkim rezervatom Kopački rit? Sada u njemu mirno lovi vojska, generali, zvijeri i ribokradice.

Nadamo se jedino da priroda ima izuzetnu moć regeneracije i da će uspjeti zalječiti rane u nekim boljim i sretnijim vremenima.

štojasno govori da služba zaštite ni prije, pa naravno ni tokom rata, nije oslobođena određenih političkih utjecaja. Ova činjenica je imala direktne posljedice, pored ostalog, i na stanje očuvanosti kulturno-historijskog naslijeđa BiH i Sarajeva, o čemu će biti riječi.

Pripreme za slučaj rata u BiH

Svjestan predstojeće opasnosti, Zavod BiH, kao institucija koja je direktno komunicirala sa ostalim republičkim službama i sa nadležnim organima vlasti, traži sredstva za organiziranje obilježavanja dobara shodno odredbama Haške konvencije i sredstva za nabavku pokretnih kontejnera za smještaj vlastite dokumentacije u cilju njenog izmještanja. Premda je zahtjev upućen 17.10.1991. godine, za obilježavanje objekata odgovarajućim znakom nisu data sredstva, čime je, zapravo, iskazan negativan stav državnih organa, odnosno vlasti o tom pitanju.¹⁴² Kako sredstva nikada nisu doznačena, to Zavod BiH upotrebljava vlastita nenamjenska sredstva (ostatak od fotoizložbe o stećcima) za

nabavku 70 kontejnera. Zahvaljujući tome, spašena je izuzetno vrijedna dokumentacija, dosjei objekata i dr., sve od neprocjenjive vrijednosti danas.

Praktično u isto vrijeme, Društvo za antičke studije BiH upućuje zvaničan zahtjev (jedini zahtjev te vrste u BiH - koliko je poznato) za izmještanje pokretnog muzejskog materijala zbog očekivanih i mogućih ratnih događanja na ovim prostorima.¹⁴³ Zemaljski muzej nije izmjestio svoje eksponate zbog nedostatka kontejnera za pakovanje, odnosno sredstava za njihovu nabavku. (Kompletno izmještanje eksponata Zemaljskog muzeja obavljeno je tek koncem 1994. i početkom 1995. godine, nakon zvaničnih izjava o postavljanju raketa Volkov oko Sarajeva (novembar 1994. - spor vezan za predaju aerodroma u slučaju odlaska UNPROFOR-a.) Tada stručne ekipe Zemaljskog muzeja zauzimaju stav da su depoi muzeja, iako vlažni, sigurniji, s obzirom da pružaju određenu fizičku zaštitu, a i sama zgrada je također vlažna zbog potpunog oštećenja krova.

Orijentalni institut nije izmjestio svoju dokumentaciju, arhivu, rukopise i

Nitko od Vas brojnih zaštitara prirode nije se javio da nas upita kako nam je i što se to događa? Vjerojatno ste zatečeni kao i mi.

Svi mi radimo na nadsve plemenitom zadatku - čuvamo prirodu. U tome smo svi godinama uzajamno pomagali. Svi smo u Jugoslaviji digli svoj glas, kada je bila ugrožena rijeka Tara ili naša Krka ili kada su se krijumčarile rijetke i ugrožene ptice grabljivice i da dalje ne nabrajam.

Što se to sada dogodilo? Koje to demonske sile vladaju ovim prostorima. Zašto se ubijaju nedužni ljudi? Kako mogu dalje štititi životinjski svijet, razmišljati o ornitološkim rezervatima u dolini Neretve ili o "Crvenoj knjizi", kada se u mojoj Hrvatskoj rade zlodjela koja nisu spojiva sa zdravim razumom. Dignite svoj glas, dragi moji suradnici protiv ovog bezumlja.

Glasam za neka bolja i sretnija vremena u kojima će narodi biti slobodni, živjeti slobodno svaki na svome i uzajamno se poštivati.

Ratna razaranja, Vjesnik, 2.10.1991.

Vole li svoj posao?

Zašto se prof. Zvezdica Mikulić iz Zagreba obratila pismom svojim kolegama u drugim republičkim središtima?

Međutim, u tome pismu posebnu pozornost privukla je sljedeća rečenica: "Nitko od vas kolega nije se javio da nas upita kako nam je i što se to događa... Vjerojatno ste zatečeni kao i mi." Zatečeni ili ne, ali provjerili smo podatak i prof. Mikulić nam je potvrdila da se ni do danas ni nakon pisma (poslano prije tjedan dana) ama baš niko iz drugih zaštitarskih organizacija nije javio ni službeno ni privatno. Ima li smisla to komentirati? Nema! Sve je jasno... - dokumentacija Zavoda BiH

142 Zahtjev sa detaljnom specifikacijom dostavljen Ministarstvu za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu RBiH - na ruke g. M. Jungića, - dokumentacija Zavoda BiH.

143 Dopis Društva za antičke studije BiH od 3.10.1991. upućen Ministarstvu za obrazovanje, Zemaljskom muzeju, Arhivu RBiH, Umjetničkoj galeriji BiH, Zavodu za zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa BiH - dokumentacija Zavoda BiH.

knjige, jer nije obezbijeden prostor na nižim spratovima zgrade u kojoj je na samom vrhu bio smješten ovaj institut. (Orijentalni institut je gađan zapaljivim projektilima i potpuno je uništen 16.5. 1992. godine.)

(Koliko je poznato, ni ostale službe na terenu ne poduzimaju mjere zaštite sklanjanja i obezbijedenja vlastitih eksponata i materijala. Tako u momentu agresije na Foču ostaje kompletna postavka izložbe o znamenitim Bošnjacima fočanskog kraja... Šta se stvarno desilo na ostalim područjima BiH utvrdit će se tek nakon prestanka rata i normaliziranja stanja na terenu, te pristupanja snimanju objekata, prikupljanju dokumentacije, riječju, snimanja ukupnog postojećeg stanja u ovoj oblasti).

Vrijedno je istaći da je Gradski zavod za zaštitu i korišćenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa blagovremeno obavio mikrofilmovanje najvrednije dokumentacije. Sredstva za ovaj posao (koja na nivou Republike nikada nisu bila obezbijedena) dao je Gradski sekretarijat za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu, na čijem je čelu u tom momentu bio mr. Fehim Spaho, a stvarno ih je obezbijedila Patriotska liga.

Kada je riječ o vjerskim zajednicama, SPC blagovremeno izmješta najvrednije ikone (najvjerovatnije u Beograd). Godine 1991. u organizaciji Zavoda BiH vrši se veoma detaljna stručna obrada zbirke ikona Stare pravoslavne crkve u Sarajevu i to detaljno fotografiranje, stručna obrada, valoriziranje i kategorizacija, što je očito poslužilo kao podloga, a možda i više od toga - za odabir najvrednijih eksponata za izmještanje.

Kao ilustracija priprema Pravoslavne crkve može poslužiti spor koji se pred samu Novu godinu 1992. poveo u Tuzli.

Naime, nakon što je, praktično pred sami rat, otvoren muzej pri Eparhijskom dvoru, u čijem koncipiranju su učestvovali stručnjaci Zavoda BiH i u šta su, pored ostalog, uložena i određena društvena sredstva, vladika Eparhije zborničko-tuzlanske Vasilije Kačavenda tražio je povrat određenih poslovnih prostora; u protivnom će izmjestiti čitavu zbirku Muzeja u Beograd zbog neuvjetnog smještaja. U ovaj spor je bilo umiješano Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu (M. Jungić), a traženo je ekspertno mišljenje i Zavoda BiH.

Postoje indicije da i Katolička crkva također preduzima određene mjere zaštite. Jedino Islamska zajednica, koliko je poznato, prije otpočinjanja rata ne preduzima nikakve mjere zaštite vlastitih fondova i objekata.

Međutim, navedeno se ni u kom slučaju ne može smatrati dovoljnim i potpunim pripremama za slučaj rata, a kada je riječ o izmještanju van granica BiH - ni adekvatnim načinom zaštite; kada je, pak, riječ o Zakonu - to je u suprotnosti s njim.

Same službe zaštite ne mogu pristupiti preventivnim i pripremnim akcijama iz najmanje dva, odnosno tri razloga: prije svega, bila je nužna zvanična naredba nadležnih organa vlasti, tačnije Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu RBiH; zatim je nužno obezbijediti određena sredstva za sklanjanje eksponata i dokumentacije (kontejneri i dr.), što većina službi nema, te odgovarajući prostor (s obzirom da mnoge institucije grada nisu imale odgovarajuće podrumne - poput Orijentalnog insituta...), sredstva za obilježavanje odgovarajućim znakom Haške konvencije.

Postavlja se pitanje: zbog čega nadležni organi vlasti nisu izdali odgovarajuće naloge, odnosno obezbijedili po-

trebna sredstva, ali i zašto se nadležne stručne službe nisu (ipak) bolje pripremile u okviru objektivnih mogućnosti i u skladu sa zahtjevima struke.

U ovom trenutku još uvijek se ne može govoriti o svim razlozima politike vlasti neposredno pred rat u BiH, odnosno u vremenu i u toku rata u Hrvatskoj, jer nije dostupna sva arhiva, odnosno nema zvaničnih izjava u tom smislu. Ipak, neki se razlozi mogu realno pretpostaviti: prije svega, zvanična vlast se svim silama trudi da do rata u BiH ne dođe. Ova nastojanja se ogledaju ne samo u zvaničnim izjavama već i u brojnim kontaktima, prijedlozima (poznati prijedlog o labavoj konfederaciji Izetbegović - Gligorov i dr.), pri čemu bi se svaki nalog dat u pravcu izmještanja pokretnosti, obilježavanja i oblaganja nepokretnosti tumačio kao dokaz pripreme za rat...

Drugi mogući razlog je ogromna destrukcija iznutra, praktično na svim nivoima organa vlasti, koja ide ne samo u pravcu onemogućavanja obezbijedenja, već i u pravcu olakšavanja destrukcije.¹⁴⁴ U tom smislu indikativna je akcija pred sami rat sa ciljem da Zemaljski muzej izloži svoje najvrednije eksponate u galeriji Collegium Artisticum. U te svrhe već je bila izrađena i lista, odnosno spisak predmeta koji je (mogao biti) dostupan i "široj" javnosti, što znači da bi u slučaju (planiranog) ulaska agresora bilo veoma lako pokupiti i "evakuirati" sve što je najvrednije. Slično je sa po-

kušajem iznošenja Hagade u Barcelonu na Svjetsku izložbu, u čemu učestvuju stručni ljudi službi zaštite itd. Da se ne radi o slučaju govori podatak da bivša JNA najvrednije knjige vlastite biblioteke počinje izmještati iz Sarajeva već 1988. godine.¹⁴⁵ te već pomenuto iznošenje ikona SPC-a.¹⁴⁶

Veliki broj stručnih saradnika u domenu oficijelnih institucija zaštite i najviših organa vlasti izravno radi za agresora. Navedeno se temelji na izjavama datim na samom početku rata u BiH u sredstvima informiranja agresorske strane u kojim se ova lica oglašavaju kao direktori srpske nacionalne biblioteke u osnivanju, muzeja u osnivanju i sl.,¹⁴⁷ kao i na činjenici da neki ministri i pomoćnici ministara rade za agresora, ili na samom početku rata jednostavno napuštaju zemlju.

Na kraju, i napuštanja institucija i bijeg iz grada ne samo navedenih službenika Vlade i direktora pojedinih institucija već i brojnih stručnih i manje stručnih radnika u oblasti kulture, imaju odgovarajuću negativnu ulogu. Na samom početku rata, BiH je napustio ministar Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport RBiH prof. dr. Nihad Hasić i pomoćnik ministra Zotović, direktor NUB-a Boro Pištalo, dok je drugi pomoćnik zadužen za kulturu, Momir Jungić, napustio Sarajevo 1993. godine. Tačan broj stručnih suradnika koji su napustili grad je nemoguće utvrditi.

144 Predstavnici Društva za antičke studije nakon navedenog akta upozorenje, odnosno zahtjeva od 3.10.1991. (prof.dr. Enver Imamović, Mirza Hasan Čeman i Snježana Mutapčić), pozvani su na razgovor u Ministarstvo kulture, gdje su ih primili pomoćnici ministra (Zotović i Jungić) i praktično osudili ovu akciju. Samo je Zavod BiH pokrenuo akciju obezbijedenja sredstava za nabavku mobilnih kontejnera, što se pokazalo višestruko korisnim.

145 H. Demirović: Referat na savjetovanju "Uništavanje kulturno-historijskog naslijeđa 1992/93", u organizaciji Zavoda za zaštitu... BiH, Akademija nauka i umjetnosti BiH 1993.

146 Javnost, 4.4.1992. godine.

147 Informacija "Uništavanje kulturno-historijskog naslijeđa grada Sarajeva 1992./93, br. 05-07/93 od 18.5. 1993. Asocijacija za interkulture aktivnosti i spašavanje naslijeđa RBiH, upućena Skupštini grada, Ministarstvu za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu RBiH i BHHR u London.

Blokada Sarajeva

U momentu napada na Sarajevo, 5./6.4.1992. i tokom čitavog aprila, dok još nije nastupila paraliza grada i potpuna informativna blokada, odvijaju se aktivnosti u nekoliko pravaca:

- neke institucije sklanjaju vlastitu dokumentaciju. Tako Zavod BiH sklanja svoju dokumentaciju, ali ne na lokaciju na Vracama, kako je to bilo predviđeno ratnim rasporedom. Mora se priznati da je ovakvih aktivnosti u aprilu relativno malo.

- upućuju se apeli za zaustavljanje agresije, uz informacije šta se može desiti, ili šta se već dešava sa naslijeđem grada i BiH. Zavod BiH npr. svoje materijale dostavlja UNESCO-u,¹⁴⁸ Kabinetu lorda Karinghtona (u tom momentu nadležnog za rješavanje pitanja BiH), Uredu Simona Vizentala (nikad nije reagirao na ovaj apel), Savezu svjetskih crkava (odmah telefonom pitaju šta mogu učiniti, odnosno šta se očekuje od Saveza), Rabiti i drugim nadležnim (i nenadležnim) institucijama u svijetu, te svim službama zaštite republika/pokrajina, u tom momentu već bivše Jugoslavije. Do prekida komunikacijskih veza sa svijetom, 2.5.1992. god., nije primljen niti jedan odgovor od kolega, čime se ponavlja priča iz Hrvatske. Slične informacije i apele upućuje i Gradski zavod, Kabinet gradonačelnika i dr.

- u momentu kada zbog neselektivnog, intenzivnog granatiranja, nije moguće ići na posao, pojedinci, prije svega stručni suradnici raznih službi zaštite

(radnici zavoda, muzealci, arhivisti i dr.) i dobrovoljci drugih profesija, putem telefona, koji još funkcioniра prema vani, šalju informacije o stradanju, ili o mogućnostima stradanja naslijeđa. Ove "telefonske" informacije su istinite i sačinjene od strane određenog lica zaduženog za informiranje, a šalju se u svijet: u Njemačku, Holandiju, Sloveniju, Hrvatsku, Jordan, Srbiju... itd.

Formalno-pravno ovakve aktivnosti ne predstavljaju stvarnu akciju na zaštiti u bilo kom smislu, ali informiranje znači saznanje koje, opet, obavezuje one koji su dužni da čine (i pokreću) radnje u interesu zaštite; u ovom slučaju sprečavanje uništavanja, devastacije, pljačke dobara naslijeđa. Pokazalo se da su sve ove akcije bile apsolutno nekorisne, osim što ubuduće mogu poslužiti kao dokaz o postojanju informiranosti i s tim u vezi o postojanju objektivne odgovornosti za činjenje ili nečinjenje.

- Istovremeno sa ovim praktično dobrovoljnim aktivnostima, Zavod BiH 9.4.92. traži da Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport RBiH shodno odredbama Haške konvencije izda uputstva za obilježavanje spomenika kulture odgovarajućim znakom, što je i učinjeno.

Gradski zavod za zaštitu i korišćenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo sredstva za nabavku zastavica (ove nisu ranije ni pripremljene ni izrađene) obezbjeđuje tek 29.4.92. (!) putem Republičkog javnog fonda za kulturu, tako da su zastavice naručene i izrađene 8.5.92. godine.¹⁴⁹

- S obzirom da je nastupilo međunarodno priznanje Republike Bosne i Hercegovine, Zavod BiH kao nadležna institucija u smislu čl. 92 Zakona o zaštiti...(koordinacija međunarodne suradnje...) traži putem Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu hitno pristupanje Konvenciji o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba. Ovom prilikom daje i detaljno stručno uputstvo ove službe kako i šta treba učiniti, a za zemlju zaštitnicu predlaže Austriju. Nešto kasnije, urgirajući u tom smislu, napominje: "Nema informacije da je akt o notifikaciji upućen Generalnom Sekretaru UNESCO-a, jer tek nakon deponovanja ovog akta, pristupanje BiH postaje punovažno. Pošto je rat u Republici u toku, to Konvencija odmah stupa na snagu..."¹⁵⁰

Ova konvencija se kasnije prihvća "u paketu" zajedno sa drugim konvencijama koje je svojevrmeno ratificirala SFR Jugoslavija, i to ne po imenu već pod terminom "ostale" - SL RBiH br. 6/92, što ne znači i da je provedena procedura pri UNESCO-u u istom momentu.

- Dana 25.4.92. od Vlade RBiH se traži da hitno potvrdi formiranje Kriznog štaba za zaštitu naslijeđa "prema spisku stručnjaka iz svih oblasti, a koji je dostavljen Vladi", u koji bi trebali biti uključeni praktično svi raspoloživi stručni suradnici raznih službi zaštite grada. Ova inicijativa slijedi nakon što Štab TO BiH ne reagira na zahtjev da se dostave podaci o uništavanju, devastaciji i pljački naslijeđa širom Republike, a u cilju informiranja i preduzimanja mogućih radnji. Štab TO BiH u tom momentu, objektivno, ima daleko urgentnije

zadatke, iz čega slijedi da je problematika naslijeđa prepuštena sama sebi.¹⁵¹ Nažalost, ovom zahtjevu nije nikada udovoljeno, niti je bilo ko odgovorio na ovaj zahtjev.

- Konačno, Zavod BiH je koncem aprila protjeran iz svojih poslovnih prostorija na Grbavici, Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport iz svojih prostorija na Marijin-Dvoru (iste zapaljene i postale potpuno neupotrebljive za rad i prva linija fronta tokom čitavog trajanja rata). Kasnije će i Narodna i univerzitetska biblioteka - Vijećnica - ostati bez svog poslovnog prostora, kao i Orijentalni institut, zatim Muzej grada, koji, nakon evakuiranja pokretnosti, postojeći prostor predaje bivšem vlasniku; u prostorije Arhiva RBiH, koje su i inače stiješnjene, djelomično se useljavaju jedinice Armije BiH itd. Riječju, poslovni prostor raznih službi zaštite objektivno se bitno i kontinuirano smanjuje od početka rata...

Dana 2.5.92. nastupa opći napad na grad i slijedom toga potpuna saobraćajna i komunikacijska blokada Sarajeva, pripremljena, pored ostalog, i diverzijom Glavne pošte - također spomenika kulture iz austrougarskog perioda gradnje. Nastupa period intenzivnog granatiranja i puna paraliza ukupnog života u gradu.

Kakva je stvarna situacija u tom momentu najbolje ilustriraju navodi informacije koju Zavod BiH upućuje Ministarstvu za obrazovanje, nauku, kulturu i sport RBiH 8.5.92., a na koju, kao i obično, nema nikakvog odgovora:

148 UNESCO je obaviješten dana 6.4.1992. u 8,30 sati - dopis upućen na ruke gđe Lyndel Prett, nakon telefonskog razgovora, zatim sljedeće informacije 6.6.92. i 13.4. 1992. - dokumentacija Zavoda BiH.

149 Izvještaj o radu Zavoda BiH u periodu od 5.4.92. do 5.5.92. upućen Vladi RBiH, na ruke predsjednika Vlade R BiH br. 1-V-MS/SP od 8.5.1992. - dokument Zavoda BiH

150 Ibidem

151 Ibidem. Dopis br. 6-IV/MS/SP/92 od 16.4.92. - dokument Zavoda BiH

"U ovom trenutku, prema našim saznanjima:

Ministar Nihad Hasić, kao ni njegov pomoćnik Momir Jungić, ne obavlja svoje redovne obaveze u smislu organizacije i koordinacije Službe i izdavanja uputstava radi rješavanja tekućih problema;

Zavod BiH ne posjeduje prostorije u kojima bi mogao organizirati obavljanje poslova na zaštiti naslijeđa i sprovođenja Haške konvencije (tek vlastitim snagama i u vlastitoj režiji iznalazi prostor (neuvjetan) (u koji useljava u junu iste godine - napomena autora);

Gradskom zavodu je uništen telefonski priključak, a time i prekinuta bilo kakva veza;

nema kontakata sa zavodima u Banjoj Luci, Tuzli i Mostaru;

prema ratnom planu Zavod u Tuzli se ukida, s tim da nije poznato da li je to i učinjeno;

usljed ratnih razaranja Zavod u Mostaru je onemogućen da djeluje, a postoje i indicije da je direktor ovog zavoda van Mostara.

Iz izloženog se vidi da je služba potpuno paralizirana. Molimo Vladu da hitno obezbijedi minimalne prostorije i komunikacione uslove za rad Kriznog štaba, kao i jednog stalnog prevodioca, te ljude za vezu sa MUP-om i TO.¹⁵²

Može se konstatirati da se u prvom momentu, u prvih mjesec dana agresije, generalno uzevši, najviši organi vlasti ne snalaze i ne postupaju adekvatno u smislu brzog i efikasnog okupljanja i struč-

nog usmjeravanja postojećih službi, institucija, pa i pojedinaca koji se nude na raspolaganje.

(U tom smislu indikativan je apel nekih stručnjaka, kojim se poziva na aktivnosti uspašavanja naslijeđa, objavljen u Oslobođenju početkom maja 1992. godine.)¹⁵³

Drugo je pitanje objektivnih mogućnosti, svih okolnosti i realnih prioriteta u uvjetima gole borbe za elementarni opstanak ljudi i grada kao takvog, što je predmet posebnog elaboriranja i, u krajnjem, istraživanja svih okolnosti napada na grad i RBiH, a ne samo destrukcije naslijeđa.

Situacija u oblasti aktivnosti na spašavanju naslijeđa još se više pogoršava sa gubitkom komunikacionih veza i protjerivanjem, čime se gube niti u međusobnom povezivanju i stručnom usmjeravanju.

Nužno je istaći da najviši organi vlasti imaju nesumnjivo presudnu ulogu u koncipiranju opće politike prema naslijeđu. Ova opća politika je konstantna i ogleda se u nastojanju obezbjeđenja potpuno istog odnosa prema dobrima, bez obzira na vlasništvo, porijeklo, korisnika, kategoriju, namjenu i sve druge okolnosti relevantne za valoriziranje i formalno-pravni status naslijeđa. Ovaj odnos se prije svega ogleda u nastojanju sprečavanja bilo kakvog rušenja i sknavljenja ovih dobara na područjima pod kontrolom legalnih organa vlasti, što je izuzetno važno i predstavlja okosnicu aktivnosti u ovoj oblasti sve vrijeme trajanja rata, pa čak i na područjima i u vrijeme kada se objektivno mogla očekivati sasvim drugačija reakcija.

Nakon proglašenja opće mobilizacije, kada se propisuje smanjenje zaposlenih za najmanje pola u odnosu na period prije rata, nakon masovnog napuštanja grada, naročito žena i djece, uz već navedene okolnosti napada na grad, zaista

je izuzetno teško organizirati funkcioniranje institucija. Iz ovih razloga sasvim je normalno da inicijativu, bar za prvo vrijeme, preuzimaju pojedinci-dobrovoljci, a putem raznih oblika organiziranja i samoorganiziranja.

APEL ZA MIR

Mi konzervatori, stručni i naučni saradnici i radnici svih zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa u Bosni i Hercegovini: Republičkog zavoda BiH, zavoda Banjaluke, Mostara, Tuzle i Sarajeva, članovi Društva konzervatora Bosne i Hercegovine, upućujemo APEL ZA MIR i obustavu rušenja, uništavanja i sknavljenja kulturno-istorijskih, umjetničkih i prirodnih dobara, ma gdje se ova dobra nalazila.

Usljed rata, kao i usljed nerazumnih akcija pojedinaca, ruše se i uništavaju i sknave sakralni spomenici kulture, stara groblja, stare urbane i ruralne cjeline, arheološki lokaliteti i druga dobra kulturno-istorijskog naslijeđa.

Šume, parkovi, arboretimi, prirodne rijetkosti, bezrazložno i nemilosrdno se sijeku, pale i uništavaju.

Podsjećamo da su ova dobra dio baštine, ne samo naroda čiji duh i kulturu nose u sebi, već i ostalih naroda koji su svojom brigom i poštivanjem doprinijeli njihovom očuvanju.

Podsjećamo da su sva dobra na ovim prostorima dio sveukupnog kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Evrope i svijeta. Ona su spona između naše prošlosti i naše budućnosti i stoga niko, ni pod kakvim izgovorom, ni iz kojih razloga, nema prava da ih koristi u političke svrhe, uništava i sknavi.

Znajući da se danas ništa ne može sakriti od istine i da će se veoma brzo postaviti pitanje odgovornosti za učinjeno, porušeno i osknavljeno, apelujemo za MIR, život i civilizacijski odnos spram dobrima naslijeđa svih vrsta i svih naroda, prije svega u ratom ugroženim, ali i drugim područjima svih republika i pokrajina."

- Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa BiH Sarajevo
- Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Banja Luka
- Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa "Stari grad" Mostar
- Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Tuzla
- Gradski zavod za zaštitu i korišćenje kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo
- Društvo konzervatora BiH Sarajevo - dokumentacija Zavoda BiH

Sarajevo, 7.10.1991. godine*

* Dokumentacija Zavoda BiH

152 Izvještaj o radu Zavoda od 5.1.92. do 5.5.92. - dokument Zavoda BiH

153 "Aktivnosti članova Društva istoričara umjetnosti koje su se zadržale na upozorenju u vezi sa mogućom agresijom i uništavanjem našeg kulturno-istorijskog i umjetničkog naslijeđa i na preventivnom djelovanju ... o čemu je pisano i u našoj štampi, ukazujući da su naše inicijative i akcije uglavnom propale" iz izlaganja Azre Begić - Stanje kulturnog blaga BiH, Arabeska 6, Vijeće Kongresa bosankomuslimanskih intelektualaca, 1995. str. 12

Džamija u Ustikolini - razorena

Nevladine organizacije i njihove aktivnosti u uvjetima agresije

Nevladine organizacije su veoma rasprostranjene u svijetu i od utjecaja su na podsticanje učešća stvaralaca i intelektualaca raznih profila u kulturnom razvoju na najširem planu. Koliko su ove organizacije značajne govori podatak da im je poklonjena pažnja i u okviru priprema i realiziranja aktivnosti Svjetske dekade kulturnog razvoja.

Kada je o nevladinim organizacijama u BiH riječ, može se uočiti izuzetna aktivnost pojedinih organizacija, aktivnost koja, naročito u prvim mjesecima agresije, ima čak i presudnu ulogu.

Dana 2.5.92. nastupa ne samo opća komunikacijska blokada u Sarajevu (telefonska i faxovna) već postaje nemoguće i (elementarno) kretanje gradom - nastupa paraliza grada.

Praktično, niti jedna institucija kulture u tom momentu ne funkcionira, niti se može (i smije) izdati bilo kakva radna obaveza. U sve aktivnosti u oblasti kulture, kao što je već rečeno, uključuju se samo dobrovoljci.

Međunarodni centar za mir

Jedino mjesto koje u tom momentu ima uvjete za komuniciranje sa svijetom

i iz koga se šalju informacije o ukupnom stanju u gradu, osim Predsjedništva BiH, jeste zgrada Skupštine grada, tačnije Kabinet gradonačelnika i prostorije Izvršnog odbora. Iz ovih razloga prostorije Skupštine grada su otvorene za niz vladinih i nevladinih organizacija, tu se okupljaju pojedinci, umjetnici, stručnjaci raznih oblasti zaštite, dobrovoljci koji se žele, i na ovaj način, uključiti u odbranu grada. Tu se smješta Međunarodni centar za mir - nevladina organizacija osnovana prije rata, koja se, paradoksalno, bori ne za mir, već za pravo na odbranu. Ova organizacija pokreće akciju informiranja domaće javnosti o akcijama u inozemstvu vezanim za Bosnu i inozemstvo, o stradanju Sarajeva, o genocidu, o uništavanju kulturno-historijskog naslijeđa u Sarajevu i širom BiH. Tu se okupljaju mladi kreativni ljudi, ljudi od pera i drugi, u cilju propagandnih aktivnosti i podizanja ukupnog borbeneog duha.

Za hiljadu dana opsade Sarajeva, prema vlastitom tvrđenju, Međunarodni centar za mir izdaje najmanje 200 apela i 150 raznih plakata, od čega je njih 50 vezanih za temu kulturno-historijskog naslijeđa.

Pokreće preko stotinu javnih protesta u Evropi i svijetu u okviru projekta "Sarajevo, kulturni centar Evrope". Centar je u izravnoj funkciji festivala "Sarajevska zima", koji, za divno čudo, egzistira čitavo vrijeme trajanja rata, praktično u nemogućim uvjetima.

Centar pokreće susrete Meeting in Point, gdje se, u okviru pet susreta domaćih i stranih gostiju, razmatraju sljedeće teme: Stanje opsade, Destrukcija i tolerancija, Urbano biće BiH, Na tragu historije BiH itd.

Izrađen je projekt Memoria Bosniaca, vode se tri specijalne akcije za pomoć Vijećnici i dr.

U okviru prikupljanja podataka o zločinu i informiranja javnosti o ovim događajima ispred nevladinih organizacija, Centar formira posebnu komisiju stručnih lica (pravnik i advokata) koji zajedno sa mladim operativcima prikupljaju dostupne relevantne podatke. Na bazi ovih saznanja, izrađene su već 1992. godine dvije dosta obimne informacije koje se šalju širom svijeta i koje su, zapravo, povod za prvu osudu Karadžića i ostalih iz rukovodstva agresora. Sastavni dio ovih informacija, koje je u integralnom tekstu objavilo i Oslobođenje, jesu i posebni izvještaji o uništavanju kulturno-historijskog naslijeđa grada, ali i čitave Republike, naravno u obimu u kom su u tom momentu dostupne informacije sa terena. Ove podatke prikuplja i obrađuje Komisija za zaštitu baštine grada Sarajeva.

Dakle, Međunarodni centar za mir ne vrši poslove zaštite naslijeđa u klasičnom smislu, već u okviru vlastitih programa informiranja, informira i o uništavanju, pljački i destruktiji dobara naslijeđa, sve sa ciljem zaustavljanja agresije na BiH.

Komisija za zaštitu baštine grada Sarajeva

Već je rečeno da se zbog zaista izuzetnih opasnosti po život ni u kom obliku ne može narediti radna obaveza. Ovo pogotovu što još nije proglašena ni opća mobilizacija.

Zavod R BiH nema vlastite prostorije gdje bi se suradnici-dobrovoljci mogli okupiti. Zgrada Gradskog zavoda je takva i na takvom mjestu da joj je prilaz praktično onemogućen; Zemaljski muzej je pod stalnom vatrom; Arhiv R BiH stiješnjen; Muzej grada iseljen itd. Praktično, nema institucije koja bi mogla organizirati rad na preventivnoj zaštiti, ako je uopće i moguće nešto preventivno zaštititi.

Kako se u najvišim organima vlasti Skupštine grada nalazi nekoliko bivših stručnih saradnika iz oblasti zaštite naslijeđa, inicira se dosta specifičan oblik aktivnosti na spašavanju naslijeđa.

Naime, 14.5.1992. godine osniva se Komisija za zaštitu baštine grada, koju sačinjavaju jedan član Izvršnog odbora Skupštine grada i direktor Međunarodnog centra za mir.

Prvi zaključak i prva akcija komisije jeste javni poziv svim direktorima institucija u oblasti kulture da se jave u Skupštinu grada radi dogovora o daljnim aktivnostima i javni poziv pojedincima-dobrovoljcima radi pružanja pomoći. I u jednom i u drugom slučaju odziv je izuzetno dobar. Direktori institucija kulture javljaju se i pokušavaju, u zaista nemogućim uvjetima, organizirati rad. Dobrovoljaca je toliko da se u jednom momentu pojavljuje i višak, te se ljudi vraćaju. (Dobrovoljci su, u pravilu, studenti, mladići i djevojke, spremni na

rizik, svih nacionalnosti, raznih struka i zanimanja.)¹⁵⁴

Prilikom formiranja komisije, Centar službi bezbjednosti MUP-a daje tri posebna ovlaštenja, rađena na ime, na osnovu kojih tačno imenovane članice imaju pravo ući u svaki objekt radi uvida u stanje pokretnosti i s tim u vezi inicirati konkretne akcije. Treba poznavati opću situaciju u gradu u tom momentu, ne samo u smislu blokade već i realne opasnosti od upada agresora (brojne aktivne kasarne bivše JNA, nivo organiziranosti odbrane, itd.), pa cijeliti povjerenje koje MUP u tom momentu pokazuje prema komisiji, odnosno prema problematici kojom se komisija počinje baviti, pa shvatiti koliko se njen rad smatra ozbiljnim.

Iz sigurnosnih razloga radi se u punoj tišini, po sistemu da je npr. mjesto smještaja pojedinih pokretnosti poznato samo osobi koja rukovodi konkretnom akcijom i nikom više. Stoga su izvještaji izuzetno šturi i podnose se nakon obavljene akcije, a dostavljaju se povjereniku, sekretaru Sekretarijata za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu Skupštine grada i istoimenom ministarstvu BiH. Radi se o aktivnostima zaštite naslijeđa kategoriziranog u najveću kategoriju, ali i o dobrima koja nisu zaštićena i koja ne spadaju u dobra naslijeđa u smislu Za-

kona o zaštiti... (suvremene biblioteke npr.), ali se tretiraju kao naslijeđe u smislu Konvencije o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba.

Nažalost, komisija nikada nije dobila rješenje, odnosno imenovanje (verifikaciju), zbog čega njeni članovi - operativna grupa ne dobijaju status članova Civilne zaštite ili status članova Teritorijalne odbrane, a ni status stručne ekipe shodno odredbama Haške konvencije.

Razlozi za ovakav odnos prema ovoj prvoj i, u periodu od najmanje mjesec i više dana, jednoj ekipi koja se bavi pitanjima zaštite naslijeđa u gradu, mogli bi se nazrijeti u sljedećem:

Komisija djeluje pri Savjetu povjerenika za grad Sarajevo, koji je postavljen na zahtjev Predsjedništva R BiH, a zbog neefikasnosti postojećih organa vlasti u gradu. (Drugo je pitanje da li su ti organi vlasti u tom momentu mogli biti efikasniji, prvenstveno zbog rata, ali i zbog postojeće zakonske podjele, obima i strukture vlasti čija organizacije nije bitno izmijenjena nakon prvih parlamentarnih izbora 1990. godine...) Iz ovih razloga postoji određen latentni sukob na liniji povjerenik i njegova odabrana ekipa, sa jedne, i gradonačelnik i njegovi suradnici okupljeni u Izvršnom odboru, sa druge strane. U ovom procjepu se nalazi komisija, s obzirom da je ovlaš-

154 Članovi Komisije za zaštitu baštine grada Sarajeva: Prof.dr. Juraj Martinović - Filozofski fakultet, član Savjeta povjerenika Republike za grad Sarajevo; Amra Hadžimuhamedović - dipl.ing. arh., glavni urb. insp. Ministarstva za prost. uređenje (povremeno); Svetozar Pudarić - arheolog, član Predsjedništva Skupštine grada Sarajeva; Mevlida Serdarević - dipl.pravnik, Republički zavod za zaštitu spomenika; predsjednik Komisije prof.dr. Enver Imamović - arheolog, Filozofski fakultet; prof. dr. Muhamed Nežirović - romanista, Filozofski fakultet; Azra Begić - historičar umjetnosti, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine; - šef grupe za spašavanje pokretnosti Miron Dekić - direktor Biblioteke grada Sarajeva; dr. Behija Zlatar - historičar umjetnosti, Institut za istoriju; - šef grupe za spašavanje starih knjiga i rukopisa prof.dr. Faruk Mekić - dipl.ing.šum. Sumarski fakultet; Edina Vlašić - bibliotekar UMC; Miliwoj Mužić - službenik, Kinema Sarajevo; Nazif Borovina - kustos Muzeja grada Sarajeva; Vlatko Filipović - režiser RTV Bosne i Hercegovine; Zilka Kujundžić - arheolog, Zemaljski muzej; Bajro Gec - direktor Muzeja grada Sarajeva; Aleksandar Ninković - dipl. ing. arh. Republički zavod za zaštitu spomenika; Boran Hrelja - dipl.arh. predsjednik Asociacije arhitekata DAS; Jasmina Sadović - IPS - sekretar Komisije. U rad Komisije uključuju se stručni suradnici gotovo svih službi zaštite u gradu, kako onih koje koliko-toliko funkcioniraju (Umjetnička galerija BiH, Muzej grada, Zemaljski muzej, Biblioteke Sarajevo, Kinema i sl.) tako i onih koje iz raznih razloga u tom momentu ili nešto kasnije nemaju ni vlastite prostorije za rad (Zavod BiH, Orijentalni institut, Narodna i univerzitetska biblioteka i sl.), kao i pojedinci - predstavnici nekih udruženja koja, također, ne djeluju u ratnim uslovima, poput Društva bibliotekara BiH, ili svoje aktivnosti također preusmjeravaju u pravcu informiranja, poput Društva arhitekata Sarajeva i dr. U rad ove komisije uključuju se i direktor Republičkog zavoda Sejdalija Mustafić i Dženana Gološ, direktor Gradskog zavoda. - dokumentacija AIASN-a.

tena da svoje izvještaje podnosi povjereniku, a potrebnu pomoć traži od Skupštine grada.

Drugi, dodatni razlog, ne manje važan, leži u činjenici da ova grupa stručnih ljudi svojim radom ukazuje na neaktivnost, pa i dezorganiziranje zvaničnih institucija u oblasti kojom se bavi.

Od prvih parlamentarnih izbora pa sve do rata u ovoj oblasti u Sarajevu je došlo do smjene samo jednog direktora Zavoda BiH, a zbog bolesti i smrti tadašnjeg rukovodioca. Svi ostali direktori zatečeni u ratu su lica navikla na red i hijerarhiju u naređivanju i odlučivanju. Usto, struktura rukovodeće vlasti se izmijenila i više nema uobičajene komunikacije. Prekid veza u nastupu agresije i ostale poteškoće u radu (nedostatak energenata za rad i prijevoz, nedostatak prostora za sklanjanje pokretnosti, nedostatak informacija...) dovode do paralize rada nekih institucija. Naravno, tome značajno doprinosi i bijeg velikog broja suradnika i rukovodilaca na stranu agresora ili u inozemstvo...

U svakom slučaju, bez pune podrške u smislu blagovremenog obezbjeđenja tehničkih uvjeta za rad (nisu obezbjeđeni prostor za rad komisije, telefon i fax, zatim prijevoz, smještajni kapaciteti, materijali za pakovanje i dr.) i bez odgovarajućeg statusa (problem oko izdavanja akreditacije, neriješen status mladih članova u odnosu na mobilizaciju i dr.), u uvjetima kakvi vladaju u gradu (blokada, granatiranje, veliki broj izbjeglica i raseljenih lica...), komisija nije uradila onoliko koliko je bilo potrebno, ali je istovre-

meno uradila najviše što je u tom momentu bilo moguće uraditi.

U periodu od 14.5.92. do 14.9.92. godine Komisija organizira obavljanje sljedećih zadataka:

Spašavanje i izmještanje već ugroženog i praktično okupiranog filmskog materijala iz studija na Jagomiru. Usljed sporosti u obezbjeđenju prijevoza, materijal je izmještan neposredno prije okupacije tog dijela grada, u momentu kada je već prokopan put kojim bi se ovo blago izmjestilo na Pale. Iz istih razloga nisu spašena tri stola za montažu filma U ovoj akciji suradnica Raza Čolić je teško ranjena.

Obavlja se spašavanje i izmještanje Hagade i drugog izuzetno vrijednog muzejskog materijala iz Zemaljskog muzeja.

Obavlja se izmještanje najvrednijeg dijela rukopisa i građe Gazi Husrevbegove biblioteke. Pohranjena je definitivno I kategorija materijala, II kategorija je u alternativnom depou.

Obavlja se izmještanje (u najniže historije) najvrednije građe i periodike Vijećnice, sve mnogo prije njenog stradanja.

Do paljenja Vijećnice, augusta '92., u nekoliko navrata se postavlja pitanje evakuiranja njenih fondova. Međutim, sva skloništa u gradu praktično su zauzeta ljudima, tako da je nemoguće pronaći odgovarajuće mjesto za depo, kao i kamione za prenošenje tolikog broja knjiga, a zbog nedostatka vozila i benzina. Stoga se odlučuje da se najvrednija građa spusti u najniže katove, odnosno podrum samog objekta.¹⁵⁵

Obavlja se izmještanje pokretnog blaga Hadži Sinanove tekije.

Obavlja se izmještanje i prijenos slika iz oštećenog i djelomično zapaljenog Eparhijskog dvora SPC u Štrosmajerovoj ulici.

Komisija putem svojih suradnika i operativne grupe vrši uvid i pruža stručnu pomoć vjerskim institucijama sve četiri konfesije, pokazujući na taj način, posredno, i brigu grada za blago u posjedu vjerskih zajednica. U to ime:

- izvršen je popis vrijednih knjiga i biblioteke Jevrejske opštine
- izvršen je uvid i data stručna pomoć u preventivnoj zaštiti orgulja u katoličkoj crkvi na Marijin-Dvoru
- izvršen je uvid u stanje zaštite zbirke Stare pravoslavne crkve (kojom

prilikom je utvrđeno da je dio zbirke već izvezen u Beograd).

Također se pokušava pomoći pojedincima u spašavanju vlastitih privatnih zbirki, ali zbog navedenih poteškoća u radu ima malo uspjeha.

Komisija radi detaljnu informaciju o stradanju nepokretnog naslijeđa, koja se putem Centra za mir kao dio informacije o genocidu prezentira međunarodnim forumima i pojedincima.

Kraća informacija o istoj temi je u formi referata prezentirana na okruglom stolu o genocidu, koji je organiziralo Udruženje pravnika.

Po samoj prirodi stvari, Komisija se bavi prvenstveno spašavanjem pokretnosti. O zaštiti nepokretnih spomenika nema ni govora. U periodu od 16.5.1992. godine, kada usljed namjernog, intenzivnog gađanja zapaljivim projektilima

svjetskim jezicima" - dokumentacija Zavoda BiH.

U jednom drugom izvještaju iz istog perioda bez broja navodi se: "Mada je bilo dosta obećanja, nakon čestih sastanaka sa najodgovornijim ljudima u Republici iz ranijeg vremena i iz razdoblja nove vlasti, po pravilu, rezultati su bili veoma skromni. Problem smještaja knjiga iz godine u godinu se pogoršavao. Uoči rata, NUB je bio prisiljen da napusti filmsku bazu "Sutjeska filma" i Studentski dom na Vracama. U zamjenu za gubitak skladišta, dato joj je privremeno u dispoziciju prostor atomskog skloništa na Breki, izložbeni atrijum u Templu i manji dio podruma u Studentskoj poliklinici. Doduše, data su obećanja da će NUB-u biti dodijeljena jedna od zgrada u Višoj socijalnoj školi i znatno veći prostor u podrumu Palate pravde. Obećanja nisu ispunjena. Nije dobijeno ni obećano sklonište u ulici Đure Đakovića. Nedostajalo je uvijek oko dvije hiljade kvadratnih metara za normalni smještaj glavnih zbirki. Prema tada važećim zakonskim propisima država je bila obavezna da odredi drugo mjesto u slučaju rata. Kada je počeo rat, ne samo da nije obezbijeđena ratna lokacija i transport nego je Civilna zaštita, čiji je to bio zadatak, naprotiv, vršila snažan pritisak da se hitno napuste atomska skloništa. Pored toga, i kad su nađena vozila za prijenos knjiga, teritorijalna odbrana ih je rekvirirala, čime je onemogućeno da se počne sa evakuacijom. Obratili smo se svim institucijama posebno republičkim, ali bez odziva, jer Vlada nije funkcionisala, a Ministarstvo kulture je ostalo bez ključnih ljudi. Napokon smo se obratili i lično gospodinu Izetbegoviću, da nam makar Predsjedništvo izda odobrenje za kretanje vozila gradom i da nam se dodijeli vojna pratnja. Kabinet predsjednika Izetbegovića je s razumijevanjem primio naše traženje, ali ni njegova intervencija nije mogla da utiče na ljude i ustanove da izvrše svoje obaveze. Koncem maja formirana je Komisija za zaštitu kulturnih dobara i u rad te komisije bila je uključena već pomenuta grupa za izmještanje grada. Kako se nisu mogli dobiti kamioni za prevoz i kako nisu obezbijeđene prostorije za dislociranje građe, pala je odluka da se sva važnija građa, koliko bude moguće, smjesti u podrum. Ta odluka bila je ispravna. Podrum je izdržao vatru, vodu i krš. Poznato je da je Vijećnica bila stalno raketirana, da se rad odvijao najčešće po mraku, bez vode i svjetla, da je znatan dio ljudi nestao ili da nije mogao dolaziti iz opasnih zona, - sve je to otežavalo rad grupa.

Po najprije utvrđenoj metodologiji, prvo se pristupilo zaštiti cjelokupne Bosnijkake. Sva Bosnijkaka, tj. knjige nastale u BiH, knjige bosanskohercegovačkih autora i knjige o BiH, zatim prevodi bosanskohercegovačkih autora, rariteti, kapitalni primjerci periodike, rukopisi, mikrofilmovi Bosnijkake stavljeni su u posebne sanduke i kutije i prebačeni u centralne dijelove podruma ispod aule.

BiH periodika je bila izmještena iz granatiranih magacina i bila je pripremljena za premještanje, ali za nju nije bilo dovoljno prostora u središtu podruma. Isti tretman kao i Bosnijkaka imali su naučni projekti i arhivski primjerci, doktorske disertacije, koji su takođe prebačeni u podrumске prostorije. Osim izvještaja koji su slati u grad, posredstvom Komisije za zaštitu kulturnih dobara, NUB je istovremeno bio u stalnom kontaktu sa Republičkim fondom za kulturu i sa Vladom R BiH onda kad je ona radila.

Požar je uništio zgradu Vijećnice, ali je spašen pretežan dio i književnog fonda i specijalnih zbirki. Već mjesec dana traje teška operacija da se sklone sačuvane publikacije i da se prenesu u druge objekte. Dabome, riječ je o privremenom premještanju i ostaje zadatak da se za uskladištenje knjiga nađu prikladnije i sigurnije prostorije. Zbog brzine u spašavanju i teškoća u traženju skladišta nekoliko puta se najvrednija građa morala premještati s jednog mjesta na drugo, poremećena je struktura fondova, pa je unekoliko otežano identificiranje pojedinih tematskih partija i grupa i utvrđivanje faktičkog stanja u spašenom fundusu. Prema prvim saznanjima, najveća oštećenja i gubitke pretrpjeli su pozajmni fond, centralne instalacije računarskog sistema, periodika, muzička zbirka i radionice." - dokumentacija Zavoda BiH)

¹⁵⁵ U izvještaju Narodne i univerzitetske biblioteke br. 03-03/05-1 od 23.11.1992. god., pored navođenja podataka o stradanju tehničke opreme, nabroja se šta je stradalo u požaru 25/26.8.92.: "U požaru je stradao znatan dio fonda među kojem i zbirka priručnika (enciklopedije, rječnici, leksikoni, stručna biblioteka literatura, dio starih časopisa i novina, muzička zbirka i dr). Posebno je važno napomenuti stradanje zbirke priručnika u kojoj su se nalazile publikacije na gotovo svim

potpuno nestaje Orijentalni institut, pa do oktobra iste godine, strada staro urbano jezgro Sarajeva, ogroman broj spomenika kulture, te veliki broj zgrada u kojima su smještene pokretnosti najrazličitijih vrsta i sadržaja.

Važno je naglasiti da je prva akcija prilikom konstituiranja komisije interesiranje za stanje Orijentalnog instituta. Nažalost, dva dana nakon prve sjednice - Orijentalni institut (smješten na samom potkrovlju jedne Vladine zgrade) nestaje zajedno sa fondovima.

Dodatan razlog uništenja nepokretnosti, raznih vrsta i raznog nivoa očuvanosti, pa i spomenika kulture, pogotovu onih koji su trenutno napušteni, nalazi se u dugotrajnom nedostatku energenata (struje i plina), usljed čega je stanovništvo prisiljeno svakodnevno ložiti vatru. U te svrhe, nakon što je kupljena raspoloživa drvena građa i gradsko zelenilo, počinje devastacija objekata: skidaju se svi drveni dijelovi, što znatno doprinosi bržem propadanju ionako već oštećenih objekata. Najbolji primjer je slučaj Stare vojne bolnice, tzv. Hastahane, koja je potpuno "očerupana", tako da su danas ostale samo gole zidine. U ovom slučaju Komisija posebno traži pomoć nadležnih, ali bez uspjeha.¹⁵⁶

Slično se dešava i sa Gazi Husrev-begovim hamamom, u to vrijeme kockarnicom, koji nakon pustošenja ostaje potpuno prazna rupa.

Ipak, važno je istaći da se na ovaj način devastiraju samo faktički napušteni objekti, zgrade u kojima njihovi vlasnici ili doskorašnji korisnici ne vode računa. Usto, ova devastacija lišena je bilo kakvog pristupa po osnovi namjene, porijekla itd.

Štab za zaštitu kulturnih dobara

Nedugo nakon formiranja Komisije za zaštitu baštine grada formira se Štab za zaštitu institucija i ljudi koji rade u njima, čiji je zadatak briga o institucijama i ljudima u oblasti pozorišnog života. Štabom rukovodi poznati sarajevski glumac i u ovoj oblasti ima dosta uspjeha.

Kako operativna grupa mladih članova komisije ne dobiva potrebne akreditacije za nesmetano kretanje gradom i imajući u vidu da je već nastupila opća mobilizacija, njima je rad znatno otežan. Izloženi su čestim provjeravanjima na terenu, pozivima za mobilizaciju i sl. Neki se odazivaju pozivima, neki napuštaju grad, a jedna grupa mladića se pridružuje štabu koji mijenja ime, te se zove Štab za zaštitu kulturnih dobara, institucija i ljudi koji rade u njima RBiH.

Nejasno je ko je osnivač štaba, tek štab koristi puni naziv države i njen grb u svom memorandumu.

Štab posjeduje potrebno vozilo (i naftu) kao i dovoljan broj ljudi te, stoga, preuzima brigu o čuvanju objekata u

kojima se nalaze pokretnosti, kao i poslove izmještanja ugroženog bibliotečkog fonda na nove lokacije, a u svoje oficijelne izvještaje unosi podatke o aktivnostima spašavanja naslijeđa.

Štab za zaštitu kulturnih dobara, institucija i ljudi koji rade u njima RBiH u okviru svojih brojnih aktivnosti, za šta posjeduje sve neophodne tehničke pretpostavke, od odgovarajućeg poslovnog prostora do tehnike svih nivoa, planira i djelomično pokreće Republički informativni sistem u oblasti kulture (REKUBIH), te planira formiranje "Ratnog ateljea za restauraciju i konzervaciju blaga kulture" i priprema rad "Restauratorsko-konzervatorske kolonije kao preteče Instituta za restauraciju i konzervaciju".¹⁵⁷

Navedeni planovi štaba nailaze na punu podršku Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport RBiH, sa jedne, i na energično protivljenje Zavoda BiH, sa druge strane. Ovo iz razloga što se praktično radi o formiranju privatnog informativno-dokumentacionog centra. Zavod smatra da se radi o bezbjednosnim podacima koji se mogu prikupljati samo u okviru državnih institucija i u potpuno drugim okolnostima, a ne u uvjetima rata. Usto, ovi podaci daju mogućnost neovlašćenog bogaćenja, planiranja određene strategije u oblasti kulture itd., a sve to u privatnim rukama. Spor se vodi veoma žučno sve do kraja 1993. sa rezultatom: štab se ne pojavljuje u javnosti sa navedenim planovima, a u aprilu 1994. smjenjuje se direktor Zavoda BiH.

Valja reći da u važećem Zakonu o zaštiti... nema uporišta za formiranje informativnog centra u okviru bilo kakvog štaba ili druge grupe građana, pa

ni u okviru registrovanog privatnog preduzeća. (Komisija je planirala prikupljati informacije o uništavanju, pljački, kulturnim aktivnostima i dr; sve za vrijeme rata, na bazi podataka iz sredstava javnog informiranja, ali je blagovremeno uočavajući sve aspekte ovog plana odustala od toga...)

Centralni registar svih zaštićenih dobara, kome se obavezno dostavljaju svi relevantni podaci, vodi jedino Zavod BiH. (Čl. 42 i 43 Zakona o zaštiti i korišćenju kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa BiH - SL SRBiH br. 20/85) Kako se u ovaj registar unose ne samo "svi potrebni podaci" već i tehnička i fotodokumentacija, slijedi da je Centralni registar zapravo REKUBIH i obratno. O ovoj zakonskoj odredbi Ministarstvo, očito, nije vodilo računa kada je za predsjednika Savjeta REKUBIH-a postavljen u tom momentu zamjenik ministra za obrazovanje, nauku, kulturu i sport.¹⁵⁸

Nužno je napomenuti da je pred sami rat bio u opticaju Prednacrt zakona o ustanovama, koji je predviđao mogućnosti formiranja privatnih ustanova u oblasti kulture, što bi REKUBIH svakako bio, ali ovaj zakonski prijedlog nije usvojen.

U svakom slučaju, već od 1993. god., a napose od 1994., štab faktično prestaje sa radom. Predlaže se da njegovu dokumentaciju preuzme Zavod BiH, što ovaj odbija sve dok štab ne preda detaljan izvještaj o svom radu, i to ne Zavodu BiH već MUP-u, s obzirom na tvrdnju da se radi o povjerljivim podacima. Ovaj izvještaj i predaja dokumentacije, koliko je poznato, nisu objavljeni na traženi način.

¹⁵⁶ "Moramo Vam ponovo saopštiti da kao komisija koja se bavi zaštitom baštine grada Sarajeva, urgiramo da se što hitnije preduzme akcija za zaustavljanje razaranja i uništavanja prve vojne bolnice u Sarajevu zvane HASTAHANA. Njena arhitektonska vrijednost te značaj iz istorijskog ugla je veliki. Pored svega toga još značajnije je varvarski odnos prema jednom gradskom objektu i njegovu tolerisanje. Ako se nešto hitno ne preduzme ovaj presedan može prerasti u normalnu pojavu. Dakle stvar je i principa vlasti i reda te građanskog ponašanja.

Napominjemo da smo Vas posredno obavijestili još 15.09.1992. da se sa objekta raznose elementi građevinske konstrukcije. Nakon toga na sastanku komisije 22.09.1992. zadužili smo našeg člana operativne grupe da Vas ponovo obavijesti o alarmantnom stanju na tom objektu.

Sada konstatujemo da je sa objekta već raznešen crijep, svi prozori i vrata, parket te dobrim dijelom krovna konstrukcija. Ako se nešto hitno ne preduzme doći će do uništavanja podne konstrukcije i tada će glavna konstrukcija doći u opasnost za rušenje.

U ime komisije za zaštitu baštine grada Sarajeva molimo Vas da nešto preduzmete" navodi se u aktu upućenom 26.9.92. Skupštini grada - dokumentacija AIASN-e)

¹⁵⁷ Informacija o aktivnostima Štaba za period juni 1992. - maj 1993. bez broja - dokumentacija Zavoda BiH

¹⁵⁸ Dopis Štaba br. IDC.28 od 20.5.93. - dokumentacija Zavoda BiH

Asocijacija za interkulturalne aktivnosti i spašavanje naslijeđa RBiH

Sa aktiviranjem rada profesionalnih institucija i sa organizacijom čuvanja kulturno-historijskog naslijeđa, prestaje potreba za radom Komisije za zaštitu baštine grada. Komisija se gasi, a njeni stručni članovi formiraju Asocijaciju za interkulturalne aktivnosti i spašavanje naslijeđa R BiH, koja nastavlja aktivnosti na informiranju o stvarnim vrijednostima naslijeđa.

Novoformirano udruženje građana AIASN nastavlja aktivnosti ne na spašavanju naslijeđa, što je zadatak nadležnih službi, već na podizanju svijesti o njegovoj vrijednosti, pod motom "Podizanje svijesti o nama samima". (U periodu od osnivanja, oktobra 1992., do marta '95. AIASN organizira pet veoma zapaženih savjetovanja o temama: Prilog za proučavanje historije zdravstveno-socijalnog razvoja Sarajeva, Prilog za proučavanje kulturno-obrazovnog razvitka Sarajeva, Prilozi za proučavanje muzičke baštine BiH, Žena - kreator estetike prostora i življenja i Kult vode u BiH. Svaki navedeni skup nastoji na multidiscipliniran način osvijetliti određeni segment naše povijesti i fokusirati neki objekt - spomenik kulture, koji je ugrožen u ovom ratu. Tako se detaljno obrađuje problem devastacije Gazi Husrev-begova hamama, Hastahane, Gazi Husrev-begove medrese, Hanikaha i nekih škola iz austrougarskog perioda. Nastoji se skrenuti pažnja na potrebu očuvanja starih muzičkih instrumenata, zatim paž-

nja na slučaj rušenja Starog mosta u Mostaru, Orijentalnog instituta i dr.

U organiziranju ovih skupova učestvuje niz institucija. Posebno je interesantno da u organizaciji skupa o obrazovanju, septembra 93., učestvuju, zajedno sa AIASN-om, Preporod i Napredak...)

AIASN nastoji animirati strane donatore - nevladine institucije za pomoć ugroženom naslijeđu Sarajeva i BiH; te uspijeva pribaviti značajna sredstva na ime nabavke knjiga Orijentalnom institutu, što je, ujedno, prva donacija u te svrhe.

AIASN-a, zajedno sa Zavodom za zaštitu R BiH organizira prvo savjetovanje posvećeno uništavanju kulturno-historijskog naslijeđa, izložbu fotosa o uništenom naslijeđu Sarajeva i sl.

Sarađujući sa BHHR-om, nastoji animirati nove zainteresirane za ovu problematiku, što rezultira formiranjem sličnog nevladinog udruženja u Švedskoj, pod nazivom Kulturno naslijeđe bez granica, aprila 1995. godine.

Bosna-Herzegovina Heritage Rescue

Praktično u isto vrijeme kada je formirana Komisija za zaštitu baštine grada, u Londonu je formiran BHHR - Bosna-Herzegovina Heritage Rescue, također nevladina organizacija, sa ciljem pomoći spomenicima kulture Bosne i Hercegovine.¹⁵⁹ BHHR organizira javnu raspravu

povodom rušenja Starog mosta u Mostaru, prikuplja i dalje distribuira informacije koje šalje AIASN, posebno se angažira na animiranju javnosti u pomoći Zemaljskom muzeju i dr. Premda je program BHHR-a veoma ambiciozan, ne bi se moglo reći da su njegovi rezultati naročito veliki. U isto vrijeme, BHHR je jedina humanitarna organizacija ove vrste registrirana kod UNHCR-a! Njen predstavnik je prvi stručnjak, koji na inicijativu AIASN-e, juna 1993. posjećuje Sarajevo radi uvida u stvarno stanje spomenika kulture. Svoja saznanja predstavnica BHHR-a potom izlaže pred UNESCO-m, gdje ide na njihov poziv itd.¹⁶⁰ Iz izloženog se vidi relativno veliko angažiranje nevladinih organizacija u zaštiti, odnosno spašavanju naslijeđa, i informiranju o njegovom stradanju, što je posljedica neorganiziranosti službi u prvom momentu, ali i izuzetno velike lične hrabrosti, energije i organizacione sposobnosti pojedinaca u datim okolnostima. Ove aktivnosti, ma koliko bile

dobronamjerene i u krajnjem neophodne, nisu poželjne na duži rok, posebno ne u oblasti direktnih akcija na spašavanju iz više razloga.

U svakom slučaju, tek će se po završetku rata moći ocijeniti stvarni doprinos nevladinih organizacija u zaštiti dobara grada Sarajeva, naročito kada se ima u vidu nezadovoljavajuće stanje pokretnosti, napose bibliotečkog fonda, i indicije o velikom odlivu svih vrsta blaga, izazvanom legalnim i ilegalnim radnjama u gradu. Tom prilikom će trebati valorizirati i rad nekih drugih nevladinih institucija koje se također posredno ili neposredno bave ovom problematikom (Preporod, Napredak, Vijeće Kongresa bošnjačkih-muslimanskih intelektualaca i dr...), odnosno aktivnosti vlasnika dobara naslijeđa, građansko-pravnih lica, Civilne zaštite i sl. Za sada sveobuhvatna saznanja u ovoj oblasti nisu ni dostupna ni valorizirana u cijelosti.

pripadnost, imajući na umu prijeku potrebu da se pomogne, grupa poznavalaca i ljubitelja umjetnosti će raditi zajedno na usklađivanju podataka o različitim nastojanjima da se spasi i sačuva ugrožena baština Bosne. Njihove aktivnosti uključuju sljedeće: 1. Da se na jedno mjesto prikupe i da budu dostupni: naučne publikacije o bosanskim spomenicima, geografske i historijske karte Bosne, fotografije - dokumenti i stručni materijal. Jezgro ove dokumentacije biće lična biblioteka Mariana Wenzela koja se tiče Bosne i njene kulture, stečena tokom trideset godina /doktorska disertacija, Courtauld Institute, University of London, i priprema za knjigu, Ukrasni motivi na stećima Ornamentalni nadgrobni spomenici srednjovjekovne Bosne i okolnih regija, serija kulturno naslijeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966./ Ova biblioteka i drugi materijali dobiveni od novinskih izdavača i drugih darovalaca će biti privremeno smješteni, za potrebe BHHR-a, u biblioteci Conway Courtauld Instituta, Somerset House, Strand. 2. Da se izvrši procjena i koordinacija potrebnih akcija vezano za bosanske spomenike, i izvan Bosne, u Britaniji, i, ako je moguće, u Bosni. To uključuje: hitno reagovanje na oštećenja na historijskim spomenicima da se sazna šta je ostalo od arhiva Društva za zaštitu spomenika u samoj Bosni, te da se naprave paralelni arhivi u Britaniji da bi se potpomogla dokumentacija o uništenosti spomenika. 3. Da se iskoriste izvrsni skorašnji koraci naprijed u procjeni bosanskog kulturnog naslijeđa, a s namjerom da se izdaju historijski ispravni bilteni, lišeni bilo kakvog propagandnog pristupa, koji će se baviti prošlošću Bosne i spomenicima koje je ta prošlost proizvela. 4. Da se koordiniraju i postavje javne izložbe koje se tiču Bosne. 5. Gdje god je moguće pomoći drugim organizacijama da probleme Bosne drže pred očima javnosti. 6. Biće neophodno da se osnuju fondovi da bi se izveli radovi navedeni gore pod 1-5. Načini na koje bi se tome moglo pristupiti su sumirani dolje: a. Javnim pokretanjem dobrotvornih organizacija, gdje će biti izložen nacrt programa i zatražena novčana sredstva. b. Obraćanjem svim postojećim dobrotvornim i drugim organizacijama koje mogu ponuditi sredstva da se pomogne rad BHHR-a. c. Stvaranjem publiciteta putem štampe, radija i televizije. d. Direktnim obraćanjem društvima za koja se zna da su pokretači dobrotvornih akcija. e. Stvaranjem članstva BHHR-a kako bi se omogućilo Bosancima i drugima koji žive u Velikoj Britaniji da podrže rad BHHR-a i preko dobrotvorne organizacije budu upućeni u to šta se dešava s njihovom baštinom. f. Izdavanjem biltena, najmanje tri puta godišnje, da bi se dobro upozнали članovi, štampa i drugi zainteresovani sa onim što se učinjeno ili je u toku. Zvaničan program BHHR-a - zvanična informacija o BHHR" - dokumentacija AIASN-a.

160 "Prije dvije sedmice putovao sam u London u privatnom aranžmanu, da pomognem Marian da unaprijedi Fondaciju za spašavanje bh naslijeđa. Fondacija će okupiti sve engleske organizacije za brigu o naslijeđu, privatne i javne, krajem septembra. Fondacija također namjerava da organizira izložbu o Sarajevu (biće upotrebljene Shrimplinove fotografije) i izložbu o Mostaru (fotografije sa misije Evropskog vijeća u decembru). Također je zainteresirana za vašu izložbu "Ratne arhitekture", ako je moguće. Ovo putovanje je također obezbijedilo priliku da se razgovara sa novinarima, i nedavno je bio objavljen izvještaj broj dobrih članaka u zapadnoevropskoj štampi o uništavanju naslijeđa u BiH i Hrvatskoj, sve zahvaljujući našim naporima. - Iz pisma dr. Colin Kaiser upućenog 10.9.93. direktoru Zavoda BiH - privatna dokumentacija.

159 "BRITANSKA ORGANIZACIJA ZA SPAŠAVANJE BOSANSKOHERCEGOVAČKE BAŠTINE 9 CANTERBURY MANSIONS, LYMINGTON ROAD, LONDON NW6 2EW, TELEFON: 071/433-1124 Pokrovitelji: Osnovan je pokroviteljski odbor. Ljudi koji su do sad prihvatili ulogu pokrovitelja: Colin Fenfrew /Lord Renfrew of Kaimsthorn/ The Hon. sir Steven Runciman Professor John Carswell Gedfrey Goodwin /Bilješka: Predviđeno je da će biti do šest pokrovitelja/ Savjetnici: Nekolicina stručnjaka iz oblasti historije umjetnosti, koji su također i dobri poznavalaci ovog područja, ukazali su na to da su voljni da pomognu i savjetuju, a to su: sir Ernst Gombrich Professor John Fine William Tribe. Pokretači: Dr Marian Wenzel g-da Vikki Chalmer g-da Miriam Voli. Filozofija i ciljevi: Organizacija za spašavanje bh naslijeđa je organizovana u Britaniji kao Dokumentarni centar koji će raditi na prikupljanju podataka i, koliko je moguće, spašavanju ugroženih historijskih i kulturnih spomenika dokumenata o Bosni i Hercegovini. Bez obzira na nacionalnu i stranačku

Franjevački samostan - Guča gora kod Travnika

Službe zaštite i njihove aktivnost tokom 1992.-1994.

Prvo međunarodno učešće BiH na skupu posvećenom problematici naslijeđa

Igrom slučaja upravo u vrijeme nastupanja agresije na BiH, dana 24.4.'92. godine, u Ljubljani je zakazan sastanak Potkomisije za kulturno i umjetničko naslijeđe Savjeta Evrope. Na dnevnom redu je: stanje prirodne i kulturne baštine (strategija zaštite, konvencija Savjeta Evrope i nova zakonodavstva u ovoj oblasti i njihova standardizacija); problematika arhitektonskog naslijeđa (finansiranje i sl.), zaštita muzejskog blaga i dr. Na ovo zasjedanje pozvana je BiH još 19.2.'92. godine, te Makedonija i Crna Gora. (U pogledu Srbije Ministarstvo kulture R Slovenije, u čijem je sastavu i Zavod R Slovenije za prirodno i kulturno naslijeđe, traži da se kontaktira stručnjak, član nekadašnje jugoslavenske komisije ICOMOS, a ne nadležna institucija Srbije.)¹⁶¹

Vlada RBiH izražava spremnost da ovom sastanku prisustvuje na ministarskom nivou. Ovo je prvi međunarodni skup posvećen problematici naslijeđa kome prisustvuje RBiH. Naravno, nije moguće fizički učestvovati na ovom sku-

pu, ali Zavod RBiH blagovremeno šalje potrebne materijale i posebni Pledoaje za kulturno-historijsko naslijeđe BiH.

Stručnjaci službe zaštite spremni su putem telefona odgovarati na sva pitanja učesnika sastanka, a same materijale ispred RBiH prezentiraju, koliko znamo, veoma uspješno kolegama iz odgovarajućeg zavoda u Ljubljani. (Zajedno sa pisanim materijalima, Zavod RBiH organizira putem TV prikazivanje filma "Poruka sa stećaka" Vlatka Filipovića, što je također dodatni prilog informiranju o vrijednostima, karakteristikama i ugroženosti našeg naslijeđa.)

Navedena aktivnost je posljednja pred blokadu grada i prekid komunikacija. Nakon toga, praktično sav ostatak 1992. godine protiče u aktivnostima na informiranju o stanju dobara naslijeđa u Sarajevu, ali i šire, ovisno o raspoloživim informacijama unutar Sarajeva. Jedine moguće aktivnosti su organiziranje više prigodnih savjetovanja (o pet stotina godina Jevreja u Bosni, o genocidu itd.), kao i onih koji su posvećeni uništavanju naslijeđa.

(Na ovim skupovima pored historijskih razmatraju se i aktuelne teme koje imaju za cilj skrenuti pažnju na trenutno stanje dobara naslijeđa. Tako se, u okvi-

¹⁶¹ Zaradi ovir na telefonski zvezah se nam z gospe Čanakove ni posrećilo govoriti, naglašava se u pismu Zavoda R Slovenije upućenom Zavodu R BiH br. 926-06/92 - primljenom u Sarajevu 9.3.1992. godine.

ru savjetovanja o kulturnom i historijskom doprinosu Jevreja u ukupnoj kulturi BiH, izlaže referat o formalno-pravnom i stvarnom statusu Starog jevrejskog groblja u Sarajevu - izuzetno ugroženog agresorskim aktivnostima; na skupu o genocidu razmatra se sistem i struktura uništavanja kulturno-historijskog naslijeđa kao posebnog vida "čišćenja" traga postojanja određenih grupacija itd.)

Istovremeno, u okviru aktivnosti na informiranju intenzivno se radi na prikupljanju relevantne dokumentacije o dobru naslijeđa.

Teškoće u radu predstavlja ne samo stalno granatiranje nego i potpuni nedostatak telekomunikacionih veza, te minimalne količine električne energije i sl.

Naravno, snima se postojeće stanje spomenika kulture, ali se ovo stanje mijenja iz dana u dan iz više razloga: granatiranje, požar, vlaga, ali i raznošenje materijala, naročito onog koji je pogođen za loženje. Na bazi takvih saznanja Zavod BiH radi i odgovarajući elaborat, koji će sljedeće godine poslužiti kao osnova za ozbiljnije aktivnosti na preventivnoj zaštiti.

Preventivna zaštita i aktivnosti Zavoda BiH

Tek će 1993. godine, nakon obezbjeđenja materijala (plastičnih folija i dr.), služba zaštite, tačnije Zavod BiH pristupiti organiziranju tzv. preventivne zaštite najvrednijih spomenika kulture, i to samostalno, ili (češće) u suradnji sa vlasnicima objekata.

Po zaključku Vlade RBiH, a po nalogu Ministarstva za kulturu i fizičku kulturu i Ministarstva prostornog uređenja, građevinarstva i zaštite okoline, stručnjaci

Zavoda izradili su elaborate za najnužniju i najhitniju preventivnu zaštitu objekata kulturno-historijskog naslijeđa na teritoriji grada Sarajeva. Elaborat je izrađen u septembru 1992. godine. Pri izradi elaborata uzeti su u obzir najznačajniji spomenici kulture 0, I i II kategorije, kao i neke institucije kulture, i to:

Kompleks Careve džamije, Gazi Husrev-begova džamija, Ferhadija džamija, Čekrekijina džamija, Bašćaršijska džamija, Ali-pašina džamija, Bijela džamija, Stara pravoslavna crkva, Muzej Jevreja, Aškenaški hram, Crkva i Samostan sv. Ante, Nadbiskupsko sjemenište i Crkva sv. Ćirila i Metoda, Svrzina kuća, Hadžišabanovića kuća, Gazi Husrev-begov hamam, Gazi Husrev-begov bezistan, Kuršumlija medresa, Morića han i Hadžimuratovića daire, Vijećnica, Zemaljski muzej, Narodno pozorište, Umjetnička galerija, Muzej grada Sarajeva, Olimpijski muzej i rezidencija Konak.

Na osnovu elaborata, te odobrenih sredstava I faze od strane Vlade RBiH, izvršena je preventivna zaštita sljedećih objekata: Kuršumlija medresa, Ferhadija džamija, Gazi Husrev-begov hamam, Careva džamija i Ali-pašina džamija.

Za objekte II faze Vlada RBiH je pred obezbjeđenjem sredstava, i to za sljedeće objekte: Begova džamija, Stara pravoslavna crkva, Svrzina kuća, Gazi Husrev-begov bezistan, Muzej grada Sarajeva i Umjetnička galerija.

Jedan dio objekata iz III faze sanirali su vlasnici objekata sa materijalima koje je obezbijedio Zavod BiH putem Skupštine grada Sarajeva (Muzej Jevreja, Aškenaški hram, Crkva i Samostan sv. Ante, Nadbiskupsko sjemenište i crkva Sv. Ćirila i Metoda, Morića han i Hadžimuratovića daire).

Objekti IV faze su teško oštećeni objekti za koje su potrebna značajna sred-

stva i čija sanacija sada nije moguća iz bezbjednosnih razloga (Vijećnica, Zemaljski muzej, Narodno pozorište).

Za veliki broj spomenika u gradu Zavod BiH je obezbijedio građevinske materijale iz humanitarne pomoći (sve vrste PVC folija), te su vlasnici u svojoj režiji izvršili preventivne radove. Ukupno je obezbijeđeno 18.220 m² PVC prozorske folije i 14.440 m² PVC krovne folije.¹⁶²

Navedeno govori o vrstama oštećenja, jer su usljed granatiranja potpuno razbijeni prozori, oštećeni zidovi i krovovi, a plastična folija služi samo za sprečavanje daljnjih oštećenja, prvenstveno od atmosferilija. Oštećenja se nastavljaju sa nastavkom granatiranja.

U isto vrijeme Gradski zavod izdaje dvije, za uvjete u kojima se rade, veoma iscrpne publikacije o ugroženim spomenicima kulture; Zavod BiH intenzivno radi na kreaciji obrazaca za procjenu

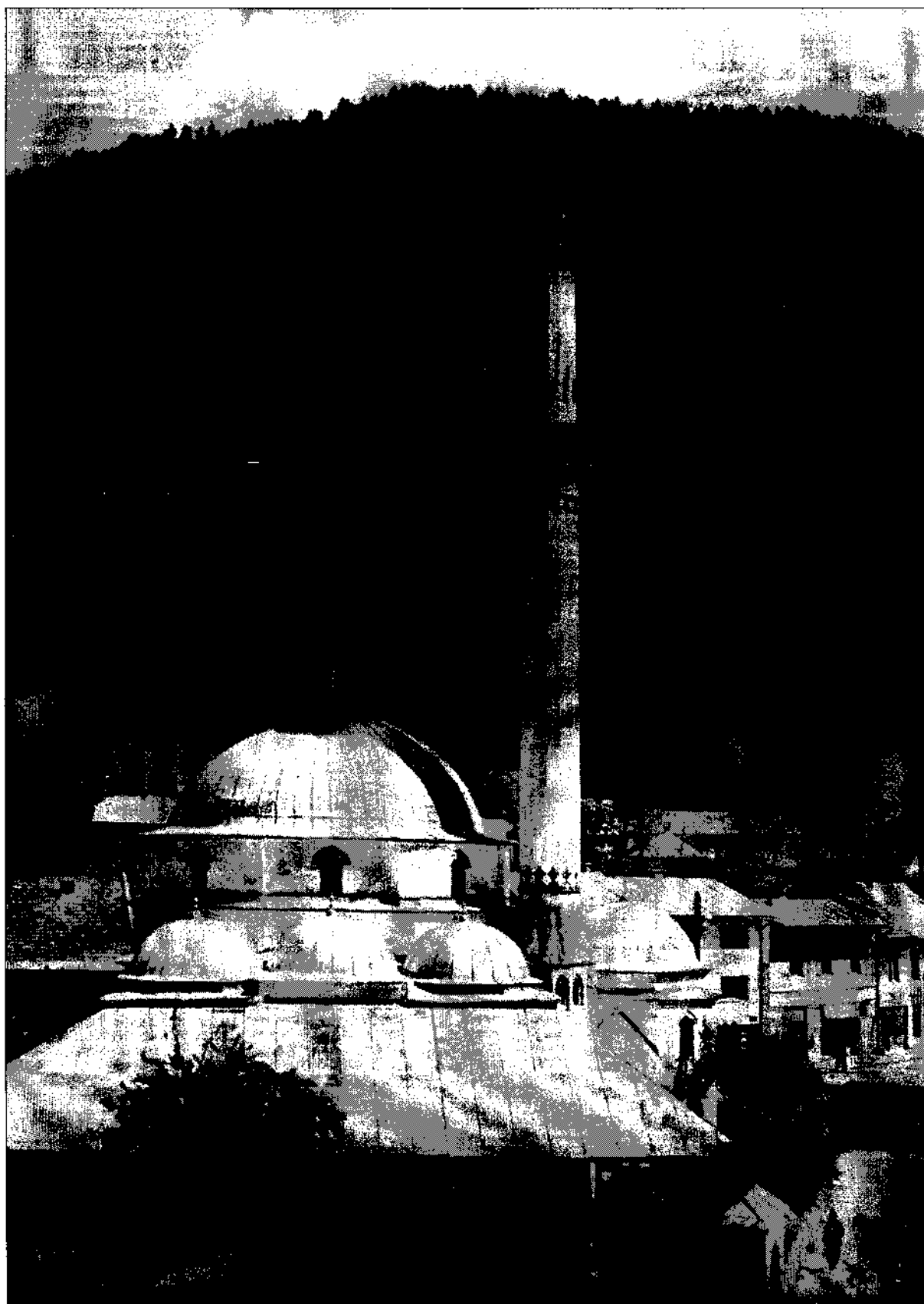
ratne štete u svojoj oblasti, te vrši pripreme za održavanje okruglih stolova i savjetovanja o temi ugroženosti naslijeđa.

Na međunarodnom planu posebno intenzivno se uključuje Arhiv RBiH.

Neka udruženja, poput Udruženja pravnika, pripremaju se za savjetovanje, u genocidu, na kom će učestvovati i stručnjaci službi zaštite, s obzirom da sve više preovladava uvjerenja da je uništavanje naslijeđa jedan od ciljeva rata. Ostale institucije zaštite aktiviraju se na obezbjeđivanju vlastitih fondova i na informiranju o posljedicama ratnih razaranja.

Informiranje se vrši na razne načine: od slanja oficijelnih informacija nadležnim organima, preko slanja privatnih pisama i podataka, do održavanja predavanja, savjetovanja, snimanja prigodnih TV i radio emisija i sl.

¹⁶² Izvještaj pod nazivom Aktivnosti Zavoda BiH na zaštiti kulturno-historijskog naslijeđa i informiranju u periodu 1992/1993. upućen ministarstvima za prostorno uređenje, za kulturu i za vjere - dokumentacija Zavoda BiH.

Sinanbegova džamija u Čajniču - razorena

Osnovne karakteristike uništavanja kulturno-historijskog naslijeđa

Karakteristika rata u Bosni i Hercegovini, pored etničkog čišćenja određenog dijela stanovništva, koje se provodi po unaprijed razrađenom planu, je i sistematsko uništavanje, pljačka i devastacija dobara kulturno-historijskog naslijeđa, te informativna blokada na svim nivoima, a naročito prema inozemstvu.

Uništavanje kulturno-historijskog naslijeđa očituje se:

- u bezobzirnom rušenju urbanih u ruralnih cjelina izuzetnih spomeničkih vrijednosti, poput Sarajeva, Mostara, Foče, Jajca, Stoca i drugih;
- u sistematskom uništavanju i paljenju institucija, zgrada i lokaliteta koji u sebi sadrže arhivu i dokumentaciju koja svjedoči o povijesti BiH, o životu njenih naroda i međusobnim odnosima, dakle pamćenje o nama samima, a ti podaci nisu od interesa za planiranu misiju agresora;
- u sistematskom uništavanju pojedinačnih spomenika kulture, naročito sakralnih objekata koji (prvenstveno) pripadaju bošnjačkom narodu, ali i drugima, ovisno o lokaciji na kojoj se nalaze;
- u sistematskom pljačkanju pokretnog blaga sa ciljem osiromašenja ratom oštećenog područja i istovreme-

nog stvaranja kulturološke i materijalne baze vlastitih nacionalnih, na određeni način profiliranih institucija. Ovim se ujedno vrši i plaćanje tzv. dobrovoljaca iz susjedne tzv. Jugoslavije (Srbije i Crne Gore).

Osnovni cilj navedenih akcija u domenu uništavanja i pljačke dobara kulturno-historijskog naslijeđa je uništavanje svijesti o vlastitoj vrijednosti, kulturnom nivou i identitetu prvenstveno bošnjačkog stanovništva, odnosno na područjima koja agresor smatra svojim i traga o postojanju određene kulture, a što je naročito važno i traga o postojanju zajedničkog života.

Uništavanje starih urbanih jezgara najveće vrijednosti u Bosni i Hercegovini

Poznato je da agresor uništava sve vrste građevina u Sarajevu, bez obzira na namjenu, funkciju, vrijednost i lokaciju. Međutim, karakteristično je da je najveće granatiranje i razaranje po kontinuitetu djelovanja trpjelo staro urbano jezgro Sarajeva - Baščaršija. Kako se na tom području nalaze bogomolje sve tri, odnosno sve četiri najveće monoteis-

tičke religije svijeta, koje su, ujedno, i registrirani spomenici kulture BiH (Stara pravoslavna crkva, Begova džamija i još nekoliko manjih džamija, Sinagoga - trenutno Muzej Jevreja i katolička Katedrala), namjera agresora je očita: srušiti staro jezgro i time uništiti trag o stoljetnom zajedničkom suživotu svih naroda BiH. Ova tvrdnja se može dodatno elaborirati na primjeru rušenja i ostalih bosanskohercegovačkih gradova u kojima se nalaze bogomolje dviju ili više religija (Maglaj, Jajce, Olovo, Srebrenica i dr.).

Najteže stradanje pretrpjelo je staro urbano jezgro Mostara za vrijeme sukoba Armije RBiH i HVO-a, kojom prilikom je vojska HVO-a srušila čak i Stari most, te Stolac - urbana aglomeracija najveće vrijednosti. Istina, Stolac je još uvijek zatvoren za nesmetanu komunikaciju, ali prema izjavama svjedoka, zapaljen je najvredniji stambeni kompleks Begovina, porušene su sve džamije i pravoslavna crkva, kao i sve zgrade rađene u orijentalnom stilu, uključujući i hotel Bregava, jedno od najvrednijih djela suvremene arhitekture na prostorima bivše Jugoslavije. Nakon primirja zaključenog između HVO-a i Armije RBiH srušen je hamam! Dakle, uništavaju se stara urbana jezgra iz osmanskog perioda, što dovoljno govori samo za sebe.

Razlog što to nije do kraja provedeno u Sarajevu leži vjerovatno u činjenici da je čitavo vrijeme rata ovaj grad u fokusu interesiranja svjetske javnosti.

Uništavanje pojedinačnih spomenika kulture

U Sarajevu je stradalo više izuzetno vrijednih spomenika kulture lociranih unutar starog urbanog jezgra, ali i van

njega. Ista ili slična situacija je i u brojnim drugim gradovima.

Potpuno su uništene zgrade Pošte i Vijećnice (djelo arhitekta J. Vancaša), veoma vrijedna ostvarenja i u evropskim razmjerama iz austrougarskog perioda, oštećena je Crkva sv. Vinka, te Stara pravoslavna crkva i dr. Gotovo sve džamije su teško oštećene, uključujući i najmonumentalniju u ovom dijelu Evrope - Begovu džamiju - spomenik kulture I kategorije, Ali-pašinu i Ferhadiju džamiju, koje se zbog skladnih proporcija smatraju jednim od najljepših spomenika ove vrste dobara, zatim džamiju Magribija iz XVI stoljeća itd.

Karakterističan slučaj je potpuno uništenje spomenika kulture Tabakskog mesdžida - džamije bez munare, najvrednijeg spomenika ove grupe dobara. Sam naziv ovog spomenika govori da objekt nema nikakvu munaru, odnosno uzvišenje koje bi eventualno moglo poslužiti u ratne svrhe, a time biti izgovor za uništenje. Slično je i sa lokacijom džamije Magribija, čija je munara zbog konfiguracije terena i visine okolnih objekata niža i od susjednih stambenih zgrada, pa ipak je srušena.

Sve navedeno govori da se radi o namjernom uništavanju spomenika kulture određenog perioda gradnje ili određenog umjetničkog, odnosno graditeljskog izraza, što je nastavak praktično ranije sankcionirane prakse provedene na području uže Srbije i nekim drugim područjima koncem prošlog i početkom ovog stoljeća.

Navedeno se može dodatno elaborirati činjenicom da su na zaposjednutim područjima srušene praktično sve džamije, a groblja poravnana (Trebinje - obje džamije u centru grada, Foča - sve džamije u gradu i okolini, Bijeljina - svih pet džamija u gradu, Banja Luka - sve dža-

mije, uključujući i spomenike I kategorije Ferhadija i Arnaudija, Čajniče - Sinan-begova džamija itd...), uz zvanično obrazloženje da su to učinili sami vlasnici tih dobara!

Na ovom mjestu može se citirati informacija službe zaštite o karakteristikama i stanju nekih od najvrednijih sakralnih spomenika sve tri konfesije.

Ferhadija džamija u Banjoj Luci

Podigao ju je 1579. godine Ferhad-beg Sokolović kao jednu od svojih mnogobrojnih zadužbina u Banjoj Luci. Jedan je od najljepših spomenika orijentalne građevne umjetnosti. Potkupolna je bogomolja, razuđene osnove, sa trijemom sa tri kupole i kamenom munarom, građena u klasičnom osmanskome stilu. Plastičnost objekta postignuta je razgibanošću prostornog rješenja posve originalnog koncepta. U kompleksu džamije nalaze se: šadrvan od crvenog mermera, harem u kom su smješteni značajni memorijalni spomenici, kao dva potkupolna turbeta - Ferhad-pašino i Ferhad-pašinih bajraktara, manje Safi kadunino turbe pod šatorastim krovom, nadgrobni spomenik Ali-paše Rizvanbegovića, glasovitog hercegovačkog vezira i ekonomskog reformatora. U neposrednoj blizini džamije nalazi se sahat-kula, prvi javni sat kod nas. Svi ovi objekti čine vrijedan spomenički ansambl, značajan kao primjer urbanog koncipiranja objekata u XVI stoljeću.

Ferhad-pašina džamija sa kompleksom je spomenik kulture I kategorije.

Džamiju su 8.5.1993. godine minirale i razorile lokalne srpske vlasti.

Arnaudija (Hasana Defterdara) džamija u Banjoj Luci

Podigao ju je 1594. godine Hasan Defterdar, suvremenik Ferhad-paše Sokolovića. Jedna je od ljepših sakralnih građevina turskog perioda kod nas. Monumentalna je jednoprostrana potkupolna džamija, sa trijemom sa tri male kupole i vitkom kamenom munarom, građena u klasičnom osmanskome stilu. Unutrašnjost džamije bogato je dekorirana, naročito minber ugrađen od brušenog mermera. Još jedna osobenost objekta je osnivačevo turbe, prislonjeno uz samu džamiju. Turbe je potkupolno zdanje, zidano od pravilno klesanog kamena i na isti način kao i glavni objekat. U kompozicionom pogledu doima se kao jedinstven objekt sa zgradom džamije. U kompleksu džamije nalazi se i česma u dvorišnom zidu, orijentirana na ulicu, te prostrani harem.

Arnaudija džamija je spomenik kulture I kategorije.

Džamiju su 8.5.1993. godine minirale i razorile lokalne srpske vlasti.

Karadoz-begova džamija u Mostaru

Podigao ju je 1577. godine Mehmed-beg Karadoz, najveći legator Hercegovine. Monumentalna je jednoprostorna potkupolna džamija, sa otvorenim trijemom sa tri male kupole i vitkom kamenom munarom, građena u klasičnom osmanskome stilu. Po tehničkoj izradi, dekorativnoj opremi i kompoziciji konstruktivnih elemenata, predstavlja jedno od najljepših djela orijentalne umjetnosti. U enterijeru, svi dijelovi kamenog namještaja: mahfil, minber i mihrab, ukrašeni su plitkom reljefnom dekoracijom geometrijske ornamentike, koja se

odlikuje savršenom klesareskom izvedbom. I munara je ukrašena vijencem precizno izvedenih stalaktita ispod šerefeta. Očuvani fragmenti zidnog slikarstva svjedoče o visokom dometu orijentalne dekorativne umjetnosti. U kompleksu džamije nalaze se: medresa sa bibliotekom, šadrvan i groblje. Kompleks uokviruje kameni zid sa kapijom i česmom orijentiranom na ulicu. Karađoz-begova džamija je spomenik kulture I kategorije.

Tokom agresije, džamija i kompleks su pretrpjeli teška oštećenja, kako od strane vojske Jugoslavije i srpske armije 1992. tako i od strane Hrvatskog vijeća obrane 1993. godine.

Koski Mehmed-pašina džamija u Mostaru

Podignuta je 1618. godine. Monumentalna je jednoprstorna potkupolna džamija, sa otvorenim trijemom sa tri male kupole i sa kamenom munarom, građena u klasičnom osmanskome stilu. Jedna je od ljepših islamskih građevina podignutih na našem tlu. Sadržana na lijevoj obali Neretve, građevina zauzima izraziti položaj u gradu i u njegovoj prirodnoj situaciji i topografiji. U kompleksu džamije nalaze se šadrvan i groblje u kom je i turbe šejh-Ishaka.

Koski Mehmed-pašina džamija je spomenik kulture I kategorije. Tokom agresije, džamija i kompleks su pretrpjeli teška oštećenja, kako od strane vojske Jugoslavije i srpske armije 1992., tako i od strane Hrvatskog vijeća obrane 1993. godine.

Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu

Podigao ju je 1531. godine Gazi Husrev-beg, bosanski sandžak-beg i najveći legator u Sarajevu, čije zadužbine su i dale obilježje ovom gradu. Džamija je reprezentativno i monumentalno ostvarenje, jedan od najljepših spomenika orijentalne arhitekture. To je višeprostorna i višekupolna džamija, sa otvorenim trijemom sa pet malih kupola i visokom kamenom munarom. Reprezentativan i monumentalni portal, mihrab i mahfil izvedeni su u plemenitom tamnocrvenom kamenu. Njen arhitekta, Perzijanac Adžem Esir Ali, Sinanov prethodnik na položaju glavnog arhitekta Carstva, povjerio je izgradnju džamije vrsnim dubrovačkim majstorima. U kompleksu džamije nalaze se dva turbeta: Gazi Husrev-begovo i Gazi Murat-begovo, te šadrvan. U širem džamijskom kompleksu su muvekithana i mekteb, te sahat-kula. Ovi objekti tvore značajan spomenički ansambl, primjer urbanog koncipiranja objekata u XVI stoljeću.

Gazi Husrev-begova džamija je spomenik kulture I kategorije.

Pretrpjela je velika oštećenja kupola i munare za vrijeme agresije na Sarajevo od strane vojske Jugoslavije i srpske armije.

Magribija džamija u Sarajevu

Šejh-Magribijina džamija u današnjem obliku mogla je nastati između 1538. i 1565. godine. Prvobitna zgrada je podignuta u XV stoljeću, ali je vjerovatno izgorjela. Monumentalna je džamija pod četverovodnim krovom, sa otvorenim trijemom i sa kamenom munarom, veoma lijepo oblikovanom. Trijem

nose drveni stubovi sa kamenim bazama i kapitelima. Stubovi se protežu u dvije etaže, a gornji stubovi su povezani lukovima. Karakteristiku objekta predstavlja i njegov strop, srednji dio izveden u obliku koritastog svoda koji je kasetiran bojenim daščicama. Jedina je džamija u Sarajevu koja nema ravnu tavanicu.

Magribija džamija je spomenik kulture I kategorije.

Džamija je razorena, a munara joj je srušena krajem maja 1992. godine, od strane vojske Jugoslavije i srpske armije.

Kuršumlija džamija u Maglaju

Podignuta je sredinom XVI stoljeća i pripada klasičnom osmanskome stilu. Njen legator je Kalavun Jusuf-paša Budimlija.

Reprezentativni je predstavnik jednoprstornih potkupolnih džamija, sa trijemom sa tri male kupole i sa vitkom kamenom munarom. Odlikuje se skladnim proporcijama odnosima glavnih dijelova objekta. Munara predstavlja savršen kamenorezački rad, kod koga su postignute veoma vitke proporcije. Pažnju privlači izuzetno lijepo izveden kameni mihrab sa bogatom stalaktitnom dekoracijom i plitkom reljefnom geometrijskom ornamentikom, kao i portal, bolje ostvarenje u kamenu.

Kuršumlija džamija je spomenik kulture I kategorije.

Za vrijeme agresije pretrpjela je teška oštećenja granatiranjem od strane vojske Jugoslavije i srpske armije.

Aladža džamija u Foči

Podignuta je 1550./51. godine kao zadužbina Hasana Nazira, nadzornika carskih dobara Hercegovačkog sandžaka. Njen arhitekta je Ramadan-aga, suradnik Kodža Sinana, najslavnijeg turskog graditelja. Jednoprstorna je potkupolna džamija, sa otvorenim trijemom sa tri male kupole i vitkom kamenom munarom, građena u klasičnom osmanskome stilu. Po tehničkoj izradi, dekorativnoj opremi i kompoziciji konstruktivnih elemenata predstavlja remek-dijelo orijentalne građevne i dekorativne umjetnosti. Plitko reljefna plastična dekoracija na kamenim površinama mihraba, minbera, mahfila, munare, portala i kapitela stubova trijema odlikuje se perfekcijom klesarske tehnike. Aladža džamiju je proslavilo i njeno zidno slikarstvo, po kome je i dobila ime. U kompleksu džamije nalazi se groblje sa nekoliko najstarijih nišana iz prvih godina dolaska Turaka, starijih grobnih sarkofaga, nadgrobni spomenik Hasana Nazira, otvoreno potkupolno turbe Ibrahim-bega, sina Nazirovog.

Aladža džamija sa svojim kompleksom predstavlja spomenik kulture I kategorije.

U toku agresije 1992. srušila ju je do temelja vojska Jugoslavije i srpska armija.

Careva džamija (Sultan Bajezidova) u Foči

Nastala je 1500./01. godine adaptacijom srednjovjekovne trobrodne bazilike. Njen legator je sultan Bajezid Veliki (1483.-1512.). To je masivni, monumentalni sakralni objekat, pod četverovodnim krovom i sa vitkom kamenom munarom. Izdužene je osnove, što je izdvaja

od tipičnog rješenja džamija, a ukazuje na tlocrtno rješavanje trobrodnih bazilika. Posebno vrijedan element enterijera predstavlja mahfil, koji nosi šest drvenih stubova na kamenim bazama i sa rezbarenim drvenim kapitelima. Kapiteli su dekorirani u sistemu stalaktita i bojeni u tri boje, a po preciznosti izrade i eleganciji predstavljaju pravu umjetničku vrijednost i raritet orijentalnih kapitela u drvetu na našem tlu. Značajna je i kao najstarija džamija u Foči.

Careva džamija je spomenik kulture II kategorije.

24.4.1992. godine zapalila ju je i uništila vojska Jugoslavije i srpska armija.

Esme Sultan džamija u Jajcu

Današnji objekt je sagrađen na temeljima stare džamije, a podigla ga je Esma Sultanija, supruga Mehmed-paše Muhsinovića, između 1760.-63. ili 1770.-72. godine, kada je Mehmed-paša bio namjesnik Bosne. Jedna je od posljednjih džamija u Bosni i Hercegovini nastalih na tradicijama klasičnog osmanskog stila jednodnostornih potkupolnih džamija. Centralni prostor natkriva nešto izdužena kamena kupola na pandatifima. Od dekorativno opremljenih elemenata enterijera izdvajaju se drveni mahfil, te minber i mihrab od kamena. Uz džamiju se nalazi šadrvan i groblje.

Esme Sultan džamija je spomenik kulture II kategorije.

Džamija je teško oštećena u višemjesečnom bombardiranju i na kraju razorena 1992. od strane vojske Jugoslavije i srpske armije.

Turhan Emin-begova džamija u Ustikolini

Podignuta je u XV stoljeću, i pretpostavlja se da je najstarija džamija u Bosni i Hercegovini. Predstavlja vrijedan arhitektonski i historijski spomenik. Monumentalna je jednodnostorna džamija pod četverovodnim krovom, sa otvorenim trijemom i kamenom munarom. Munara predstavlja savršeni kamenorezački rad. Zidana je od pravilno tesanih kvadera kamena, u slojevima koji odgovaraju visinama stepenica. Spojnice su gotovo neprimjetne. Podnožje šerefeta je ukrašeno stalaktitnim vijencem precizne izrade. I portal džamije predstavlja bolji klesarski rad. U blizini džamije nalazi se kameno turbe s kraja XVII stoljeća.

Turhan Emin-begova džamija je spomenik II kategorije.

Tokom agresije razorena je granatama, a potom ju je zapalila vojska Jugoslavije i srpska armija.

Sinan-begova džamija u Čajniču

Sagrađena je 1507.-71. godine, kao zadužbina Sinan-bega Bojanića. Reprezentativni je predstavnik jednodnostornih potkupolnih džamija, sa trijemom sa tri male kupole i kamenom munarom, građena u klasičnom osmanskome stilu. Po kompoziciji konstruktivnih elemenata, tehničkoj izradi i dekorativnoj opremi predstavlja vrijedan spomenik arhitekture. Minber, mahfil i portal, izvedeni od kamena, čine precizan klesarski rad. Munara, vitkih i elegantnih proporcija, ukrašena je plitkoreljefnom dekoracijom, a podnožje šerefeta bogatim vijencem stalaktita. U kompleksu džamije nalazi se šadrvan, groblje i dva potku-

polna turbeta. Značajan je kao primjer kompleksa iz sredine XVI stoljeća.

Sinan-begova džamija je spomenik kulture I kategorije.

8.6.1992. godine džamija je raketirana i tom prilikom je teško oštećena kupola i munara, od strane vojske Jugoslavije i srpske armije.

Kzlar-agina džamija u Mrkonjić-Gradu

Podigao ju je Mustafa aga Bejazi između 1591. i 1595. godine.

Spada u bolje primjere klasičnog osmanskog stila jednodnostornih potkupolnih džamija, sa trijemom sa tri male kupole i kamenom munarom. Kameni elementi enterijera: mahfil, minber i mihrab predstavljaju bolja ostvarenja. Bogata stalaktitna dekoracija ukrašava mihrapsku nišu i pandantife u uglovima objekta. Uz džamiju se nalazi nekoliko nišana i šadrvan.

Kzlar-agina džamija je spomenik kulture II kategorije.

Džamiju je minirala i razorila za vrijeme agresije 1992. vojska Jugoslavije i srpska armija.

Župna crkva svetog Ivana Krstitelja u Podmilačju - Jajce

Crkva sv. Ive s portalom u obliku kasne gotike iz sredine XV stoljeća predstavlja jedinu sačuvanu gotičku crkvu u Bosni i Hercegovini. Obnavljana je 1705. i 1822. a 1925. je jednim dijelom ugrađena u veću neogotičku župnu crkvu. Dijelovi portala su tom prilikom preneseni u arhitektonsku zbirku Franjevačkog samostana u Jajcu.

Crkva sv. Ivana Krstitelja je spomenik kulture II kategorije.

Crkvu, kao i cijelo svetište sv. Ivana Krstitelja, razorili su 1993. godine vojska Jugoslavije i srpska armija.

Franjevački samostan u Plehanu - Derventa

Sagrađen je 1932. godine po projektu arh. K. Paržika, a u njega je uklopljen dio starog samostana iz 1874. Po svom arhitektonskom konceptu i položaju doima se poput dvorca na brijegu, što dominira cijelom okolinom. Uz samostan je podignuta 1902. reprezentativna crkva u neoromaničkom stilu. Građena je u formi trobrodne bazilike, sa dva tornja na pročelnoj strani. Unutrašnjost crkve je bogato oslikana rukom majstora M. Antoninija, a opremljena je reprezentativnim djelima većeg broja umjetnika: vitraži, mozaici, slike i kiparski radovi. U samostalnoj zbirci umjetnina čuva se veliki broj vrijednih likovnih ostvarenja, od starih majstora XVI stoljeća do suvremenih umjetnika. U samostanu se nalazi bogata knjižnica i arhiv sa značajnom historijskom građom.

Franjevački samostan u Plehanu je spomenik kulture II kategorije.

Samostan je spaljen, a crkvu je potpuno srušila i spalila vojska Jugoslavije i srpska armija.

Crkva svetog Petra i Pavla i samostan u Mostaru

Crkva sv. Petra i Pavla izgrađena je 1866. u duhu eklekticizma, sa pročeljem neobarokne forme, dok su ostali arhitektonski elementi primjereni neoromaničkom stilskom izrazu. Samostan je podig-

nut 1906.; arh. M. David, u duhu neorenesanse.

Crkva i samostan su spomenici kulture II kategorije.

Maja 1992., u granatiranju počinjenom od strane vojske Jugoslavije i srpske armije, crkva je potpuno uništena u požaru izazvanom granatama, a samostan je pretrpio teška oštećenja. U požaru je uništeno 50.000 svezaka knjižnice samostana.

Stara pravoslavna crkva Svete Bogorodice u Mostaru

Crkva je podignuta 1834. Predstavlja neobično rješenje - jednim dijelom izgrađena je ispod zemlje. U crkvi se nalazi veoma vrijedna zbirka ikona domaćih majstora i bizantijske, italokretske i ruske škole.

Stara pravoslavna crkva je spomenik kulture II kategorije.

Crkva je minirana i tako potpuno uništena od strane Hrvatskog vijeća obrane.

Nova pravoslavna crkva u Mostaru

Izgrađena je 1873. u duhu tradicije postbizantskog sakralnog graditeljstva, sa stilskim odlikama zakasnjelog srpskog baroka. Djelo je makedonskog graditelja, kamenoresca i slikara Andrija I. Damjanovića. Arhitektonska plastika portala i drvorezbarski radovi u enterijeru djelo su istog majstora.

Nova pravoslavna crkva je spomenik kulture II kategorije.

Crkva je zapaljena prilikom povlačenja srpske vojske iz grada, a naknadno je minirana i uništena od strane Hrvatskog vijeća obrane.

Manastir sa Crkvom blagoveštenja u Žitomislićima - Mostar

Manastir je podignut poslije 1566. U crkvi je kao ktitor naslikan spahija Milišav Hrabren, a cio manastir je zadužbina porodice Hrabren. Crkva je živopisana 1609. Izuzetnu vrijednost predstavlja ikonostas, koga je 1710. oslikao ikonopisac Mihailo. U manastiru se nalazi zbirka rukopisa iz XVI-XVIII stoljeća.

Manastir i crkva u Žitomislićima su spomenici kulture II kategorije.

Usljed ratnih djestava i manastir i crkva su teško oštećeni i razoreni.¹⁶³

Uništavanje objekata u kojima je smješteno pokretno blago

Planski i svjesno, agresor atakuje na zgrade u kojima se nalazi pokretno blago - naročito dokumentacija koja svjedoči o viševjekovnoj povijesti Bosne i Hercegovine i kontinuitetu zajedničkog življenja, odnosno daje svjedočanstvo o nama samima.

Tako je u Sarajevu granatiran i uništen Muzej Zimskih olimpijskih igara '84, teško oštećen Muzej grada, gađan Muzej Jevreja, a Zemaljski muzej - najvredniji muzej na Balkanu, lociran na prvoj liniji fronta, svakodnevno je na meti agresora. Granate uništavaju posredno ili nepos-

redno lapidarij, stečke i rijetke zasade u arboretumu, pojedine zbirke itd.

Nužno je napomenuti da je lokacija Zemaljskog muzeja takva da je direktno na udaru djelovanja agresora, u prvo vrijeme sa svih strana, a nakon iseljenja JA iz kasarne Maršal Tito, sa Grbavice i Vraca. Djelovanje snajperista je takvog intenziteta da je ovom objektu praktično veoma teško prići, čak i u periodu tzv. primirja, konac 94.-mart 95.

Uništena je zgrada Crvenog krsta, najstarije humanitarne organizacije i sva arhiva i dokumentacija koja se smatra izuzetno značajnom za BiH, odnosno za ovu oblast njene povijesti.

Koji je obim štete pri uništavanju zgrada u kojima je smješteno pokretno blago najbolje ilustrira slučaj Orijentalnog instituta. Orijentalni institut je spaljen 17. maja 1992. godine, a u požaru je izgorjelo preko 99% rukopisnog, arhivskog i bibliotečkog materijala, te mnogi projekti i studije rađeni u okviru redovnog rada ove naučnoistraživačke institucije.

"Orijentalni institut u Sarajevu osnovan je 1950. godine kao naučnoistraživačka ustanova sa zadatkom da prikuplja, čuva, obrađuje i publikuje arhivsku i rukopisnu građu na orijentalnim jezicima.

Rukopisna zbirka Orijentalnog instituta imala je u svom fondu 5.263 kodeksa manuskripata na orijentalnim jezicima, arapskom, turskom i perzijskom, i po bogatstvu ove građe bila je odmah iza Gazi Husrev-begove biblioteke, jedna od najbogatijih zbirki na Balkanu. U njenom fondu rukopisa bile su zastupljene sve naučne discipline: od enciklopedija, djela iz historije, geografije, politike, preko teoloških rasprava, do djela iz islamske filozofije i sufizma, svih područja prirodno-matematskih nauka, prava i obredoslovlja, rukopisa Kur'ana i Ha-

disa, do prijepisa gramatičkih i leksikografskih djela za potrebe školovanja učenika nižih i viših škola, od divana pjesničkih zbirki domaćih i osmanskih pjesnika, do pojedinačnih stihova zabilježenih u mnogobrojnim međzmuama raznovrsnog sadržaja.

Moramo istaći da su posebnu pažnju privlačili najstariji sačuvani rukopisi, među kojima je jedan iz oblasti šerijatskog prava bio prepisan početkom XI stoljeća, tačnije 1023. godine, i bio najstariji sačuvani rukopis na arapskom jeziku na tlu bivše Jugoslavije. To je prijepis djela Fatawa annawazil, autora Abu al-layt Nasr b. Muhammada b. Ibrahima as-Samarqandija, u prijepisu Ahmada b. Abdullaha al-Qaid Abu Šuga as-Salhija. Među rukopisima iz ove oblasti po starini su se isticali još rukopisi djela al-Gami as-Sagir autora Muhammada b. Hasana as-Šaybanija, koje je preradio Husamuddin as-Sadr as-Šahid al-Buhari i dao mu naslov Gami as-Sadr as-Šahid. Ovaj primjerak prepisao je Aswad b. Ahmad al-Fiqhi u Buhari, 1154. godine. Jedan komentar ovog djela, koji je napisao Ahmad b. Muhammad al-Attabi al-Buhari, bio je čuvan u manuskriptu nepoznatog prepisivača iz 1216. godine. U ovu grupu najstarijih manuskripata ubrajao se i rukopis djela al-Muhtalif fi bayan madahib al-fuqaha al-izam, čiji je autor Alauddin Muhammad b. Abdulhamid as-Samarqandi, a prepisivač Muhammad b. Nuh b. Alim as-Sagnaqi, koji je djelo prepisao 1256. godine u medresi Masudiyya u Buhari.

Ako se govori o umjetničkom dojmu kod posjetilaca ove zbirke, mora se reći da je posebnu pažnju istraživača izazivao fragment astrološkog spisa sa minijaturama koje su predstavljale zodijske znakove, a nastao je u XV ili XVI vijeku, zatim jedan izvanredan kaligrafski prijepis Kur'ana iz 1368. godine, kao i nekoliko djela iz oblasti prava, koja su bila

163 Dokumentacija Zavoda R BiH, autor M. Mulalić, 1993.

izuzetno popularna u pravnoj praksi. Među njima se ističu djela Mulataqa al-abhur Ibrahima Halabija, koje je bilo sačuvano u 40 primjeraka i djelo Durar al-hukkam poznatog pravnog učenjaka Mulla Husrawa. Od 27 primjeraka ovog djela nekoliko rukopisa predstavljao je izuzetne primjere islamske kaligrafije i minijature umjetnosti.

Vizuelni efekt bio je jedna od odlika zbirke fetvi - pravnih decizija pojedinih muftija i kadija, pa je ova vrsta manuskriptata također plijenila pažnju kaligrafskim umijećem prepisivača, a ponekad i samih autora. Među rukopisima sa ovom tematikom u ovoj zbirci su bila 22 rukopisa Fetava-yi Ali ef. Catalcevi, 16 primjeraka Fetava-yi Ahmediyye, poznatog mostarskog muftije Ahmeda ef., a karakteristično je da su svih 16 rukopisa prepisali prepisivači sa područja BiH, zatim 16 rukopisa djela Bahgat al-fatawa šejhulislama Abdullaha ef. iz Larise, među kojima se izvanrednom kaligrafijskom i izradom poveza posebno isticao manuskript u prijepisu Muhammeda b. Muhammeda iz Ayntaba u Anadoliji iz 1743. godine.

Sa gledišta istraživanja književne i historijske baštine na području BiH, posebnu pažnju zasluživala su djela domaćih autora, među kojima se čuvalo i više autografa. Tu su bila zastupljena djela poznatih autora kao što su Mustafa Ejubović - Šejh Jujo, Hasan Kjačija Pruščak, Ahmed ef. Mostarac, Ibrahim Munib Pruščak, Muhamed Musić zv. Al-lamek, Sarajlija, Hasan Kaimija, Mustafa Muhlisija iz Gornjeg Vakufa, Sabit Užićanin, Muhamed Nerkesija, Mehmed Mejlija, Omer Novljanin, Salih Sidki Hadžihuseinović - Muvekkil iz Sarajeva i mnogi drugi, više ili manje poznati stvaraoči na orijentalnim jezicima, koji su se pojavljivali kao autori u svim oblastima stvaralaštva - kako u književnosti, tako i u oblasti historije, geogra-

fije, matematike, prava, lingvistike, teologije, politike, medicine, mistike, filozofije, leksikografije, epistolografije. Posebno mjesto ovdje zauzimaju sakupljači međmua - bilježnica različitog sadržaja koje su bile veoma zanimljive kao izvori za izučavanje mnogih pitanja iz naše historijske, kulturno-historijske i književne prošlosti.

U rukopisnoj zbirci bilo je sačuvano i više divana - pjesničkih zbirki pojedinih autora. Od domaćih autora svojim divanima bili su zastupljeni Hasan Kaimija, Sabit Užićanin i Fadil-paša Šerifović, dok su divani pojedinih turskih i perzijskih pjesnika bili daleko brojniji.

Raznovrsnost sadržaja ove zbirke ilustrovat će i podatkom da je u njoj bio čuvan i jedan rukopis o šahu, jedno djelo o teoriji muzike, kao i jedno erotsko djelo iz XVI stoljeća.

Sva ova djela, nastajala širom svijeta od početka XI do početka XX stoljeća i sačuvana tokom mnogih svjetskih ratova i pohara, nestala su u jednom danu - paljena plamenom mržnje prema riznici neprocjenjivog i neponovljivog ljudskog stvaralaštva. Zajedno sa manuskriptima u plamenu su nestale i inventarne knjige rukopisa, kao i kataloški listići izrađeni za sve manuskripte i raspoređeni po tematici.

Arhiv Orijentalnog instituta čuvao je historijsku građu nastalu tokom višestoljetne osmanske vladavine na ovim prostorima. Originalna građa ovog arhiva bila je podijeljena u četiri zbirke: zbirku Manuscripta turcica činilo je 7.156 dokumenata iz perioda od XVI do XIX stoljeća - fermana, berata, bujuruldiya bosanskih valija, sudskih rješenja, izvoda iz sumarnih deftera, izvještaja, finansijskih isprava i drugih dokumenata na osnovu kojih je bilo moguće izučavati mnoga pitanja iz raznih oblasti; bune i ustanke protiv osmanske vlasti, izgradnju i

opravku puteva, tvrđava ili drugih građevina, o porezima, rudarstvu, hajdučiji i gusarstvu, o štampi, o odnosima Turske sa drugim državama i td. Ovoj zbirci pripadali su i originali fermana i berata izvanredne umjetničke vrijednosti sa sultanskim tugrama, a najljepši među njima bili su berati sultana Mehmeda IV iz 1604. godine, Mustafe III iz 1757. godine i Selima III iz 1802. godine.

Zbirku sidžila kao prvorazrednih izvora za izučavanje lokalne historije pojedinih mjesta i krajeva sačinjavalo je 66 sidžila iz perioda od XVII do XIX stoljeća:

- 17 sidžila travničkih kadija od 1785. do 1876. godine
- 10 sidžila ljubinskih kadija od 1735. do 1855. godine
- 9 sidžila mostarskih kadija od 1631. do 1871. godine
- 8 sidžila blagajskih kadija od 1756. do 1829. godine
- 4 sidžila fojničkih kadija od 1784. do 1877. godine
- 3 sidžila zeničkih naiba od 1756. do 1864. godine
- 2 sidžila trebinjskih kadija od 1865. do 1878. godine
- 2 sidžila duvanjskih kadija od 1863. do 1878. godine
- 1 sidžil jajačkog kadije od 1692. do 1694. godine
- 1 sidžil tešanjskog kadije od 1741. do 1746. godine
- 1 sidžil gračaničkog kadije od 1793. do 1800. godine
- 1 sidžil prozorskog kadije iz 1842. godine
- 1 sidžil prijedorskog naiba od 1868. do 1876. godine
- 1 sidžil prusačkog kadije od 1869. do 1872. godine

- 1 sidžil skopskog kadije od 1791. do 1793. godine
- 1 sidžil bijeljinskog kadije iz 1870. godine
- 1 sidžil ljubuskog kadije iz 1788. godine
- fragmenti sidžila sarajevskog kadije iz 1775. i 1776. godine
- fragmenti sidžila visočkog kadije iz druge polovine XVIII vijeka

Najveći fond ovog arhiva predstavljao je Vilajetski arhiv sa oko 200.000 dokumenata, koji je sadržavao građu iz posljednjih trideset godina osmanske uprave u BiH. Ova građa obuhvatala je spise koje je centralna vilajetska uprava slala manjim administrativnim jedinicama ili ih primala od njih, kao i spise koje je ona primala od centralne vlade u Istanbulu. Na osnovu ove građe mogla su se izučavati mnoga pitanja iz historije BiH u drugoj polovini XIX stoljeća, kao što su: političke prilike, razvoj poštanskog i telegrafskog saobraćaja, školstvo, željeznice, stočarstvo i šumarstvo kao značajne privredne grane tog perioda, zdravstvene prilike, te mnoga druga pitanja obuhvaćena građom čuvanom u ovom arhivu.

Četvrta zbirka originalne građe bila je zbirka tapija - dokumenata o posjedovanju zemljišta iz druge polovine XIX stoljeća, a obuhvatala je sve kadiluke u BiH, sa naznačenim imenom vlasnika, vrste zemljišta i površine koju je ono obuhvatalo. Ova građa bila je razvrstana po godinama i kadilucima.

Pored originalne građe, arhiv je posjedovao i fotokopije i mikrofilmove građe snimljene u drugim arhivima i ustanovama u zemlji i inozemstvu, a najviše u Turskoj, pri čemu većinu ove građe predstavljaju defteri iz XV i XVI stoljeća, među kojima su bili snimci deftera:

- 25 deftera za Bosanski sandžak od 1469. do 1640. godine
- 8 deftera za Hercegovački sandžak od 1477. do 1582. godine
- 17 deftera za Zvornički sandžak od 1512. do 1630. godine
- 23 deftera za Smederevski sandžak od 1516. do 1620. godine
- 15 deftera za Sandžak Pakrac iz druge polovine XVI stoljeća
- 5 deftera za Sandžak Klis od 1550. do 1617. godine
- 10 deftera za Sandžak Srem od 1545. do 1614. godine
- 6 deftera za Sandžak Segedin iz druge polovine XVI stoljeća
- 7 deftera za Sandžak Kruševac od 1473. do 1536. godine
- 2 deftera za Sandžak Niš iz 1498. godine
- 4 deftera za Vidin od 1483. do 1586. godine
- 10 deftera za Crnu Goru od 1485. do 1570. godine
- 6 deftera za Vučitrin od 1455. do 1525. godine
- 2 deftera za Prizren iz 1530. godine
- 1 defter za Ohrid, nedatiran
- 1 defter za Braničevo iz 1467. godine
- 10 deftera za Ejalet Budim od 1572. do 1691. godine.

Biblioteka Orijentalnog instituta predstavljala je jednu od istaknutih stručnih biblioteka kod nas. Sa preko 10.000 naslova, direktno ili indirektno vezanih za

oblast orijentalistike i njoj bliska istraživanja, to je bilo mjesto okupljanja mnogih naučnih radnika koji su tu mogli naći enciklopedije, rječnike, biografije, bibliografije, kataloge rukopisa, te druge priručnike neophodne u svakodnevnom radu naučnoistraživačkih radnika.

Pored toga, u biblioteci se čuvala i sva periodika sa područja bivše Jugoslavije čija je tematika bila vezana za rad ove naučnoistraživačke ustanove - časopisi iz oblasti lingvistike, književnosti, prava, filozofije, historije, arhivistike, bibliotekarstva, umjetnosti, folklor i drugi, koje je ova biblioteka dobivala putem razmjene sa velikim brojem institucija u zemlji i inozemstvu.¹⁶⁴

Kao nužna prateća posljedica razaranja je stradanje pokretnosti zbog vlage, neuvjetnog smještaja i rasušivanja, sve usljed nedovoljne svijesti o vrijednosti ugroženog i nezainteresiranosti novih "stanara" smještenih u istim prostorima (izbjeglice) itd.

Uništavanje i pljačka dobara na okupiranim dijelovima grada

Iz izjava izbjeglica i sredstava javnog informiranja, odnosno izjava razmijenjenih lica ranije nastanjenih na Grbavici, Ilidži, Lukavici itd., nedvojbeno se saznaje da je agresor potpuno opljačkao biblioteke, zbirke i drugi izuzetno vrijedni materijal sa Agronomskog i Šumarskog fakulteta na Grbavici i Elektrotehničkog fakulteta u Lukavici.

Sistematski su opljačkane privatne biblioteke i zbirke svih vrsta, vlasništvo Bošnjaka i Hrvata na okupiranim di-

jelovima, sve u cilju stvaranja fonda tzv. srpske nacionalne biblioteke i odgovarajućih muzeja i galerija, a ostatak, manje vrijedni predmeti, odvezen je u Srbiju i Crnu Goru u sklopu opće organizirane pljačke kao nagrade "dobrovoljcima" tipa šešeljevci, arkanovci itd., iz čega slijedi da se radi o plaćeničkoj vojsci.

Na ovaj način uništene su brojne privatne naučne i stručne biblioteke, zbirke slika, umjetničkih predmeta, numizmatičke zbirke, razni fondusi i sl. Postoje saznanja da je samo na Grbavici, kvartu u Sarajevu koje je okupiran, uništeno, opljačkano i razneseno više stotina vrijednih biblioteka, čiji se ukupan zbir cijeni na više hiljada primjeraka knjiga!¹⁶⁵

Postoje saznanja da se pojedine knjige, naročito vjerskog sadržaja (Kur'an i dr.), namjerno pale i uništavaju, čime se dodatno vrijeđaju vjerska osjećanja. Odabir predmeta vrši se stručno, iz čega

slijedi da se ne radi o stihiji niti o akcijama formacija koje nisu pod kontrolom agresora.¹⁶⁶

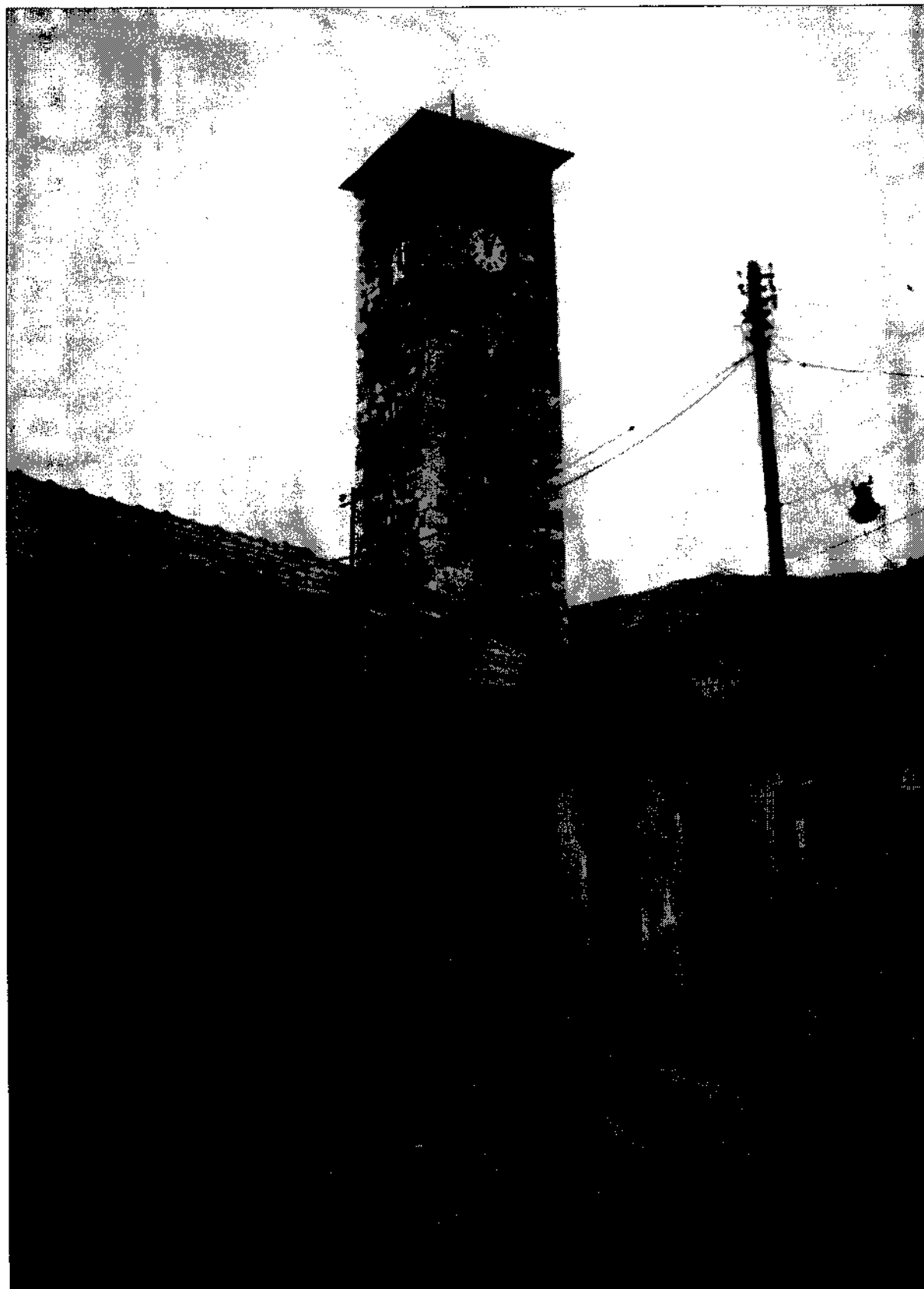
Iz navedenog se vide samo osnovni podaci o devastaciji nepokretnosti (i, donekle, pokretnosti) na užoj lokaciji Sarajeva. Stvaran obim štete može se tek naslutiti, s obzirom da još nije obavljena potpuna procjena štete.

Iz svega proizlazi da je uništavanje kulturno-historijskog naslijeđa određenog kulturnog kruga stvarni cilj, a ne posljedica rata. Ovim se želi ostvariti prazan prostor i izbrisati iz kolektivne svijesti ideja o postojanju drugih naroda na prostoru koji se želi trajno zadržati kao svoj i na kom se želi instalirati drugi kulturni indentitet. Stvaranjem prostora na kom se nalaze dobra naslijeđa samo jednog naroda, faktično se gubi slika i ideja multikulture BiH, a to je neprocjenjiva šteta.

165 Izvod iz Informacije AIASN-a br. 05-07/93 "Uništavanje kulturno-historijskog naslijeđa grada Sarajeva 1992/93" od 14.5.1993. upućene SO Grada, Ministarstvu za prostorno uređenje R BiH i BHHR London - dokumentacija AIASN-a

166 "Kakva je situacija u Republici Srpskoj?" - Kada je u pitanju pokretni materijal, nadam se da smo ga prebacili tamo gde se može čuvati. Mi smo, još u vreme izbijanja rata u BiH, poučeni iskustvom iz Hrvatske, vodili akciju savetodavnog karaktera o tome kako sačuvati kulturno blago. Već tada smo slali signale prema Pravoslavnoj crkvi da gde god je procenat srpskog stanovništva manji ili jednak polovini, materijal sklanja i prenosi u one centre gde su Srbi apsolutna većina. Imate li podataka o tome šta je sa našim spomenicima kulture u Sarajevu? - Informacije koje imamo govore da nije mnogo uništeno. Sačuvana je naša najstarija crkva u Sarajevu što je dobro. Sarajevo je, znate, vidan grad u smislu da su oči celog sveta uprte u njega... - "Spasavanje ranjenog blaga" - razgovor sa kustosom Narodnog muzeja u Beogradu Nikolom Kosovcem, Javnost 13.11.1994. str. 25

164 Izvod iz Informacije o uništenoj arhivskoj, rukopisnoj i bibliotečkoj građi u orijentalnom institutu u Sarajevu, autor Mr. Lejla Gazić, viši stručni saradnik Orijentalnog instituta u Sarajevu.

Sahat kula u Foči

Odgovornost za postojeće stanje starog urbanog jezgra, pojedinačnih spomenika i pokretnog naslijeđa Sarajeva

Na ovom mjestu nužno je razmotriti pitanje odgovornosti napadača na državu BiH i grad Sarajevo, kao i pitanja (eventualne) odgovornosti legalnih organa vlasti u domenu kontinuiteta preduzimanja preventivnih mjera zaštite, te u domenu politike spram organiziranja radnji na očuvanju, korišćenju i prezentaciji dobara naslijeđa. Ovaj odnos prema dobrima treba posmatrati u jednom relativnom dužem vremenskom periodu, s obzirom da se politika odnosa u prethodnom periodu reflektira na stanje dobara danas.

Odgovornost agresora

Odgovornost napadača je nesporna i proizlazi iz odredbi ustava i ostalih zakona koji neposredno i posredno reguliraju načine ponašanja činilaca u ovoj oblasti (zakona o zaštiti, o oružanim snagama, o prostornom uređenju, o informiranju, krivičnog zakona i dr.), na području bivše Jugoslavije i na okupiranim područjima

BiH. Ovi zakoni su važili u periodu priprema za napad i naročito u momentu otpočinjanja agresije na BiH i sam grad Sarajevo, a slijedom toga su obavezujući za napadača (agresora) kao organiziranog dijela sistema vlasti koja te zakone kreira, priznaje i, naravno, provodi.

Iz dostupnih podataka očito je da se na okupiranom području primjenjuje npr. Zakon o prostornom uređenju SR BiH br. 9/87, iz čega slijedi osnovana vjerovatnoća da se formalno primjenjuje i Zakon o zaštiti i korišćenju kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa SL SR BiH br. 20/85, kao i drugi zakoni koji utječu na ovu oblast. Niti jedan od ovih (i drugih) naprijed navedenih zakona ne dozvoljava i ne predviđa nasilno rušenje, pljačku, paljenja, devastaciju i zatiranje kulturno-historijskog naslijeđa bilo koje vrste, čak ni onog koje je samo evidentirano i nema formalno-pravni status spomenika kulture i drugog dobra naslijeđa.¹⁶⁷ Postoje indicije da se i odgovarajuće službe (konkretno Zavod za zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa Ba-

¹⁶⁷ Zapisnik Opštinskog sekretarijata za prostorno uređenje i komunalne poslove br 11-362- SL/93 od 7.5.93. Opštine Banja Luka Republike Srpske o izvršenom pregledu "oštećenja objekta džamije Ferhad pašine i Arnaudije" u Banjoj Luci sačinjen je "u smislu odredaba čl. 203 i 209 stav 4 Zakona o prostornom uređenju (Sl list SR BiH br. 9/87)" - dokumentacija Odbora IZ Sarajevo

nja Luka, sa kojim je, inače, izgubljen svaki kontakt) pridržavaju Zakona o zaštiti... u smislu utvrđivanja činjeničnog stanja, ali ne i u smislu intervencije i sprečavanja negativnih pojava i radnji ili preduzimanja mjera aktivne zaštite spomenika.¹⁶⁸ Ne podnose se prijave radi utvrđivanja počinilaca, iz čega se vidi ne samo opća politika na okupiranom području već i stvarni obim i domet djelovanja službi teoretski i formalno-pravno nadležnih za brigu o naslijeđu na određenom terenu.

Zvanični organi okupatorske vlasti sve akcije rušenja spomenika, ukoliko nisu u mogućnosti podvesti pod opće posljedice rata, karakteriziraju kao djelo nepoznatih lica, što vlast ni u kom slučaju ne oslobađa odgovornosti za pokretanje i efikasno gonjenje počinilaca, kao ni odgovornosti za naknadu štete zbog učinjenog. Usto, postavlja se pitanje i direktne krivične odgovornosti zbog osnovane sumnje za organiziranje rušenja, s obzirom da se u sredstvima informiranja samih okupatorskih/agresorskih vlasti spominju grupe specijalno obučene za miniranje džamija npr. Pitanje odgovornosti se nameće i kada su u pitanju manja oštećenja, kao i u slučaju postavljanja simbola koji ne pripadaju spomeniku, odnosno narodu čiju kulturu i tradiciju taj objekt predstavlja, jer se time narušava svojstvo dobra,¹⁶⁹ kao što je slučaj sa spomenikom u Počitelju na koji su vlasti općina Čapljine tokom 1994. dali postaviti križ...

Ako se uzme u obzir i ponašanje poslije miniranja (odvoženje preostalog materijala, ravnjanje terena, pretvaranje terena u parking prostore ili ubrzana gradnja novih objekata neadekvatnog sadržaja na istom prostoru i sl., kao i činjenica da se eksploziv ni u mirnodopskim, a kamoli ratnim uvjetima, ne nabavlja a ni ne transportuje tek tako, odgovornost okupatorskih vlasti postaje očigledna. Naravno, o svim ovim pitanjima će se raspravljati tek po okončanju rata, ali i (u ovom trenutku) u okviru međunarodne zajednice.

(Na legalnim organima vlasti BiH i njenim stručnim službama je da dokažu da rušenje kulturno-historijskog naslijeđa nije sporadičan slučaj niti /samo/ posljedica rata, već planirana, kontinuirana i sistematska akcija uperena ka određenoj vrsti naslijeđa.)

Odgovornost napadača proizlazi također iz domena kršenja Konvencije o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba, kao osnovnog dokumenta koji regulira ovu materiju, o čemu je već bilo riječi. U uputstvu oružanim snagama Jugoslavije o primjeni međunarodnog ratnog prava koje je Vrhovni komandant potpisao 13.1. 1972. godine u tački 80-86 unesene su osnovne obaveze o zaštiti kulturnih dobara.¹⁷⁰ U to ime već se predlaže da međunarodna zajednica osudi zločin rušenja kulturno-historijskog naslijeđa u BiH, u okviru generalne osude ratnih zločina na ovim prostorima. Razlog za ovakvu akciju jeste

činjenica da se naslijeđe, prvenstveno bošnjačkog kulturnog kruga, osmišljeno i veoma sistematski ruši, čak i na prostoru gdje nema ratnih djelovanja, kao i određene vrste naslijeđa drugih naroda na prostoru gdje djeluje agresorska, odnosno vojska HVO (Kreševo, Počitelj, Oglavak kod Fojnice, Stolac...), sve iz razloga uništavanja tragova kulture i civilizacije određenog profila na prostoru koji se namjerava trajno zadržati. Iz ovog slijedi da je rušenje, pljačka i potpuna devastacija cilj, a ne (samo) posljedica rata, kao što su to i silovanje i protjerivanje stanovništva (prije svega bošnjačkog) sa tih područja.¹⁷¹

Prema raspoloživoj fotodokumentaciji, porušene su sve džamije i svi objekti iz osmanskog perioda gradnje, kao i oni koji su građeni u ovom stilu u Stocu, s tim što se za sada ne dozvoljava ulazak u grad i utvrđivanje potpunog činjeničnog stanja. Isto važi za Foču, Jajce, Trebinje, Čajniče, Mostar i druga mjesta.

Prema nekim izjavama, korišteni su učenici čapljinskih škola da u lancu s ruke na ruku iznesu pokretnosti - umjetničke slike iz Kolonije u Počitelju, a prije devastacije ovog objekta ...

U ovom kontekstu gotovo da se mogu izjednačiti aktivnosti agresorske srpsko-crnogorske vojske, odnosno bivše JNA i vojske Republike Srpske na čitavom prostoru njihova djelovanja od početka i kontinuirano, i HVO-a na području Hercegovine u periodu sukoba Hrvata i Bošnjaka, premda snage HVO-a koliko je poznato, nisu rušile i satirale stare mezarluke i nišane. (Kada je riječ o aktivnostima Armije RBiH, evidentirana je jedino devastacija samostana Plehani i nekoliko

izgreda koji se ogledaju u sknavljenju nekih crkava, sve prema raspoloživim podacima u ovom momentu. Premda se ni ovakvo ponašanje ne može tolerirati, očito je da se radi o izgredima pojedinaca, a nikako o zvaničnoj politici na bilo kom nivou.) Istine radi, treba reći da postoje slučajevi devastacije vjerskih objekata na području djelovanja Armije BiH, ali ti su slučajevi tako rijetki (pljačka preostalih pokretnosti samostana Guča Gora npr.) da se ni pod kojim okolnostima ne mogu uvrstiti u red planiranih akcija na bilo kojem nivou zapovjedništva, već jedino kao nekontrolirani ispadi manje grupe ljudi. Naravno, navedeno ne oslobađa izvršioce odgovornosti.

Ovo pitanje će postati potpuno aktuelno tek nakon okončanja rata, kada će na tapet doći pitanje povrata opljačkanog, kao i pitanje naknade štete po svim osnovama, odnosno puna aktivnost suda za ratne zločine. (... "bio sam u kontaktu sa ljudima u Ženevi povodom ratnih zločina protiv naslijeđa i oni su ozbiljno to primili, ali ovo će biti prvi put da međunarodna zajednica pokuša da osudi takve vrste zločina i neće biti lako organizirati ovakav posao..."¹⁷²

Uostalom, prema zvaničnim pokazateljima Državne komisije za utvrđivanje zločina u periodu 1992. do zaključno novembra 1995. godine, ukupno je porušeno ili devastirano 8 jevrejskih, 36 pravoslavnih, 314 katoličkih i 1.686 muslimanskih vjerskih objekata u Bosni i Hercegovini!

Na kraju da napomenemo:

Oblast ljudskih prava regulirana je i Konvencijom UN-a o građanskim pravima iz 1966. god. Ovim je, pored ostalog,

168 Svojim dopisom br. 40/93 od 14.3.93. Zavod Banja Luka obratio se Sekretarijatu za prostorno uređenje i komunalne poslove BL sa zahtjevom da se "obezbijedi očuvanje temelja ostataka" Ferhadije i Arnaudija kao i "podne kamene ploče in situ, pošto nisu oštećeni, zatim dio zida Ferhatpašine džamije sa stepeništem i donji dio munare. Posebno naglašavamo potrebu očuvanja preostalih memorijalnih objekata-turbeta, ograde sa portalom, česme i ostataka šadrvana, preostalih nadgrobnih spomenika u kompleksu Ferhad pašine džamije, kao i sačuvanih objekata na lokalitetu Arnaudije džamije. Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode Banja Luka spreman je pružiti svu stručnu pomoć..." - dokumentacija Odbora IZ Sarajevo.

169 Pod zaštitom dobara kulturno-historijskog naslijeđa podrazumijeva se zaštita svake radnje kojom bi se moglo "posredno ili neposredno... narušiti svojstvo dobra..." član u Zakonu o zaštiti ... 20/85.

170 Generalpukovnik Aleksandar Vukotić, "Zaštita spomenika u uvjetima eventualne agresije na našu zemlju" - Zbornik zaštite spomenika kulture, Savez društava konzervatora Jugoslavije, Beograd 1977. str. 97.

171 Evidentno je, naprimjer, da je srušeno praktično svo kulturno-historijsko naslijeđe Bošnjaka i Hrvata (džamije i crkve) u Banja Luci - mjestu gdje nije bilo ratnih djelovanja. Minirana je (iznutra) džamija u Počitelju, također mjestu gdje nije bilo ratnih djelovanja...

172 Iz pisma dr. Colin Kaiser, predstavnika EZ za Mostar i Sarajevo, upućenog direktoru Zavoda BiH - Pariz 10.09.1993. dokumentacija Zavoda.

regulirano pravo na slobodu nacionalnog i kulturnog identiteta.

OSCE (Konferencija o evropskoj sigurnosti i suradnji) u Kopenhagenu 1990. godine potvrđuje ova prava na nivou kolektiviteta. Istina, ovo se odnosi na manjinske grupe, ali imajući u vidu multinacionalnost BiH, odredbe ove konvencije se primjenjuju i na ovom prostoru.

Imajući u vidu oblike uništavanja kulturno-historijskog naslijeđa na prostoru djelovanja vojske pod kontrolom srpskog entiteta, a djelimično i HVO-a, gdje je očit krajnji cilj brisanje određenog nacionalnog i kulturnog identiteta, očito je da se radi o akcijama koje se mogu definirati kao dio zločina genocida. A zločin genocida, kao što je poznato, ne zastarijeva. Uostalom, nije nevažno istaći da su dva najveća rukovodioca Republike Srpske optužena od Međunarodnog suda u Hagu, pored ostalog i zbog sistematskog uništavanja kulturno-historijskog naslijeđa određenog porijekla, odnosno pripadnosti u Bosni i Hercegovini.

Odgovornost institucija sistema

Već je rečeno u kakvoj teškoj situaciji su se našle službe zaštite u momentu agresije na BiH i Sarajevo.

Potpuna destrukcija čitavog sistema državne uprave iznutra i izvana, uz praktično nemoguće organiziranja koliko-toliko normalnih uvjeta ne samo za rad već i za život civila, a zbog kršenja svih međunarodnih normi iz oblasti ljudskih prava i fundamentalnih sloboda, realno je onemogućila efikasne mjere zaštite naslijeđa na najširem planu.

Ipak, stoji činjenica da nisu preduzete mjere preventivne zaštite, tako da su dobra naslijeđa stradala od djelovanja agresora prvenstveno, ali i zbog drugog.

Stradanje vrijednih i možda manje vrijednih nepokretnosti od 1992. pa dalje ipak je posljedica objektivnih okolnosti. Ako se zna da je do polovine 1995. godine, naprimjer, najmonumentalnija, Begova džamija, pretrpjela preko stotinu udara, od kojih su neki probili zid deo čak 160 cm, a da je objekt zajedno sa kubetima preventivno zaštićen, kao i svi ostali najvredniji spomenici kulture, onda se može reći da su službe zaštite u ovom domenu položile ispit, što važi i za Stari most u Mostaru. Čak i u momentu rušenja viorila se zastava - simbol statusa zaštićenog spomenika.

Međutim, ako se sagleda situacija vezano za Zemaljski muzej, koji je na prvoj liniji fronta i koji je izuzetno devastiran, a da nije dobio blagovremenu ni adekvatnu pomoć, navedena tvrdnja ne stoji.

Stručnjaci muzeja su pokušali svratiti pozornost na objekte i eksponate na više načina: putem pisanih informacija, ape-la, ličnim kontaktima, snimanjem TV emisija, osnivanjem Društva prijatelja Zemaljskog muzeja, a i održavanjem kulturne manifestacije u trajanju od 30 dana, pod nazivom Dani Zemaljskog muzeja - 1994. godine. Ako je evidentno da ovim danima nije prisustvovao tadašnji ministar u nadležnom ministarstvu, čak ni na nivou protokolarne posjete kod otvaranja i zatvaranja manifestacije, onda se ne može govoriti o zainteresiranosti ili o ozbiljnim aktivnostima nadležnih u pravcu spašavanja ovog najvrednijeg spomenika u svakom pogledu na prostorima BiH i mnogo šire. Naime, usljed stradanja, naročito krova, zgrada Zemaljskog muzeja znatno prokišnja, što doprinosi stradanju eksponata. Zbog blizine linije fronta (samo dekoliko desetina metara), ali i nedostatka sredstava, odnosno materijala, krov je u izuzetno teškim uvjetima rada, noću, saniran tek u drugoj polovini 1995. godine.

Kad je riječ o pokretnostima, slika je nešto drugačija:

Prisutna je krađa, ali još više uništavanje, kao posljedica velikih migracionih kretanja i elementarnih nedostataka energenata i drugih uvjeta za normalan život, što bi se moglo uvrstiti u objektivnost, u neminovnost stanja na terenu.

Međutim, postoje određena negativna kretanja van navedenog. Prilikom zahtjeva (1992.) za izdavanje dozvole za izvoz arhiva i dijela dokumentacije "Bosne Srebrene", Zavod BiH odbija izdati dozvolu, smatrajući da se u ratu ne mogu izvoziti vrijednosti od značaja za BiH. Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu RBiH daje dozvolu. Isto se dešava kada Zavod BiH i Zemaljski muzej odbijaju dozvoliti iznošenje Hagade iz trezora (1995.).

Prilikom organiziranja prve velike aukcije slika i umjetničkih predmeta, među kojima je viđena i kubura, i stara priručna kasa, i stari vez, uz vrijedna platna savremenih slikara, navedena institucija je digla glas protivljenja upozoravajući na mogućnost nekontroliranog odliva umjetnina, ali apsolutno bezuspješno.¹⁷³

Uočavajući porast zahtjeva za izvoz, Zavod BiH kao nadležna institucija već 1993. godine radi detaljne informacije, šalje ministarstvu preporuku da se izvoz zabrani.

Prilikom ulaska u Jajce snaga HVO-a 1995. godine, arheološki ostaci izuzetno vrijedni za bosansku državnost odnose se u Zagreb. Zvanično, iz sigurnosnih razloga (zaštita), ali isto se desilo u proš-

lom stoljeću sa Štrosmajerovom zbirkom, koja nikada nije vraćena.

Prisutno je dodatno propadanje predmeta usljed vlage i neadekvatnog smještaja i sl. "Mi smo uspjeli od ratnih razaranja i stradanja uglavnom spasiti građu, međutim, ona je sada ugrožena tek pravo u 100% jer su napali miševi, jer nam u depou drže brašno... Vladu sam izvještavao nekoliko puta, ali slabe fajde od tih izvještaja. Napadaju glodari, napadaju gljivična oboljenja, jer nemamo struje i nemamo prozore, vlagu je dolje..." - Izvod iz izlaganja direktora Arhiva RBiH.¹⁷⁴ "Svaki predmet od kože takoreći pun plijesni. Tekstil se doslovno raspada..." - iz izlaganja direktora Zemaljskog muzeja.¹⁷⁵

Premda su nastupile bitno drugačije okolnosti života i rada, u šta bi svakako trebalo ubrojati i enormni odliv stručnog kadra (odlazak, penzioniranje, mobilizacija, ranjavanje, bolest, smrt...), nadležni organi vlasti nisu ništa učinili na okupljanju, ili, bolje, na objedinjavanju snaga kroz npr. privremenu integraciju, bolji ratni raspored, ispomoc i dr. Čitavo vrijeme, u Sarajevu formalno-pravno djeluje više zavoda (gradski i republički), više muzeja (zemaljski, gradski, historijski...), arhiva (republički, gradski), instituta (za književnost, za jezik, za historiju, orijentalistiku), biblioteka (NUB, gradska, GH biblioteka), galerija, svi fakulteti, pa čak i oni koji su iz raznih razloga izgubili poslovni prostor, dok se istovremeno u Tuzli prema ratnom rasporedu ukida zavod.

Zajedničkim, makar i privremenim radom, moglo se biti efikasnijim, bar na

173 Stanje kulturnog blaga BiH, Sarajevo, Vijeće Kongresa bosansko-muslimanskih intelektualaca, Biblioteka Arabeska, 1995.

174 Ibidem

175 Ibidem

nivou informiranja, evidencije, pa i valoriziranja.

Dozvoljen je nesmetan rad raznih humanitarnih organizacija koje su angažovale mnoge (preostale) stručnjake, zaposlivši ih bilo kao prevodioce bilo kao stručnjake za sanaciju...

Karakteristično je da se institucije sistema ne zanimaju za rad udruženja građana koja, budući efikasnija i inventivnija u radu, apsorbuju značajna finansijska sredstva humanitarnih i drugih organizacija u cilju izrade idejnih projekata raznih (u ovom trenutku ne i neophodnih) centara, džamija i sl., štampanju prigodnih (često neadekvatnih) brošura i drugo, što sve umanjuje sredstva koja su se mogla usmjeriti u pravcu ozbiljnih i planiranih akcija.

Premda su nastupile katastrofalne posljedice u ovoj oblasti, sistem zaštite je ostao neizmijenjen, nije se prilagodio datim okolnostima. Prije svega, i dalje je prisutna međusobna nepovezanost. Ova nepovezanost se naročito osjeća na relaciji gradskih i republičkih institucija, odnosno gradskih i republičkih vlasti. Tako npr. Gradski sekretarijat za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu informira o aktivnostima Gradskog zavoda, ali ne i Zavoda BiH, iako se radi o praktično istim objektima, istom poslovanju i istom području; o stanju Zemaljskog muzeja ne informira iako je postojanje te institucije od velikog značaja za grad...

Zavod BiH ima jedno mišljenje o utvrđivanju štete (smatra da treba obuhvatiti samo neke objekte sa područja grada), a Gradski zavod drugo (treba obuhvatiti svih 10 općina).

"Sistem priprema odabira spomenika je bio različit, što je na izvjestan način

naš veliki minus..." - iz izlaganja direktorice Gradskog zavoda.¹⁷⁶

Kad je riječ o pravu, nije poznato da nadležne službe koriste mogućnosti podnošenja tužbi, prijava i sl., što je posljedica nedovoljnih saznanja, neinformiranosti i nedostatka komunikacija na širem planu.

Dakle, odgovornost institucija sistema ogleda se u nedovoljnoj stručnoj i informativnoj povezanosti, a odgovornost nadležnih organa vlasti u činjenici da se zakoni tumače i primjenjuju na mirnodopski način.

Formalno-pravna odgovornost nadležnih organa vlasti, prije svega raznih ministarstava, ogleda se u neprovođenju Haške konvencije u dijelu koji utvrđuje obavezu organizacije posebnih ekipa ovlašćenih za kontinuiran i efikasan rad na spašavanju pokretnosti (i drugih dobara) u skladu i na način kako to predviđa konvencija.

Naravno, stvarni obim navedenog utvrdit će se nakon sagledavanja svih objektivnih okolnosti i situacije na terenu.

Odgovornost UNESCO-a, EZ i drugih međunarodnih institucija

Već je rečeno da je UNESCO već ujutro 6.4.1992. godine bio obaviješten o stanju BiH i mogućim posljedicama po kulturno naslijeđe. Evropska zajednica je bila zvanično obaviještena 25.4.1992. godine.

Nakon toga, na razne načine i raznim kanalima, međunarodne institucije, prije svega UNESCO, konstantno je obavještavan, uz stalne molbe da se pošalju stručnjaci kako bi utvrdili činjenično stanje. Predsjedavajući UNESCO-a svaki put je odustajao od slanja stručnjaka, uz

obrazloženje da je to preopasno. Šta bi bilo da su na isti način postupali odgovorni UNHCR-a i drugih sličnih institucija?¹⁷⁷

Istina, svoje informacije prikupili su posredno i objavljivali u biltenima, što je apsolutno nedovoljno

"Malo je toga što komitet može učiniti u oblasti kompetencija. Ali koliko malo može da učini i koliko god malo efekta imalo Komitet će podržavati i kontinuirano izbaciti javnosti ljudsku i kulturnu dimenziju tekućeg neprijateljstva", kaže se u Deklaraciji o bivšoj Jugoslaviji, usvojenoj u Oslu 1993. godine, objavljenoj u II uputstvenom referatu Savjeta Evrope od 17.6.1993. god. (Doc 6869, neslužben prijevod).

"Zamolio sam da se pokuša preko UNESCO-a ili UNPROFOR-a prodrijeti u unutrašnjost okupirane teritorije, da se snimi to stanje objekata pokretnog i nepokretnog, naročiti nepokretnog blaga, i tada nam je odgovoreno da se oni ne bave time, da oni neće to da rade, da nemaju odobrenja za, da im to ne bi dozvolili..." - iz izlaganja vezanog za stanje u Stocu.¹⁷⁸

(Evropska zajednica je objavila informaciju o stanju spomenika kulture BiH, što ima svoje vrijednosti, ali je nedovoljno. Usto, angažovan je jedan stručnjak koji prikuplja informacije i izvještava EZ, s tim da nije poznat stvarni efekt njegovog angažmana.)

U Mostaru, koji je pod izravnim patronatom EZ, pokušava se uraditi nešto na sanaciji naslijeđa, ali za sada bez spektakularnih rezultata iz objektivnih

i subjektivnih razloga. (Ponovna razjedinjenost službi zaštite na terenu, nedostatak stručnjaka, različit interes i sl...), a prije svega faktična podjela grada...

Ipak, u posljednje vrijeme vodi se akcija za upis Mostara na Listu ugrožene baštine, a stižu i manje donacije kao pomoć Zemaljskom muzeju...

U Sarajevu je uspostavljena Kancelarija UN tokom 1994. godine. Možda je zanimljivo, tek radi ilustracije odnosa međunarodne zajednice, pomenuti akciju nevladinih organizacija Švedske i BiH (Let Bosnia leave i ženska udruženja iz BiH) juna 1995. Naime, ove organizacije upućuju poziv Visokom predstavniku za implementaciju civilnog dijela Mirovnog sporazuma da pomogne u organiziranju grupe žena (!) radi obilaska gradova Banje Luke, Foče i Trebinja (mjesto gdje živi srpsko stanovništvo); Mostara, Počitelja i Stoca (mjesto gdje živi većinom hrvatsko stanovništvo) i Sarajeva, Fojnice i Travnik, a radi uvida u stanje nepokretnih dobara naslijeđa svih vrsta. Na ovaj način, tvrde predlagачi, najbolje će se shvatiti ciljevi kao i posljedice rata. Odgovora nema!

Iz izloženog slijedi da su UNESCO i međunarodna zajednica pokazali začuđujući nedostatak interesiranja za stanje kulturno-historijskog naslijeđa na području BiH. Čak nisu uložili ni sredstva u informiranje o ovoj problematici, iako je veoma prisutan interes međunarodne zajednice svih nivoa za ulaganje u tzv. nezavisne medije svih vrsta i svih oblika djelovanja, a u cilju razvoja demokratije!?

¹⁷⁷ UNESCO je pokazao izuzetno malo interesovanja za stanje spomenika kulture u BiH i Sarajevu, čak i nakon izravnog svjedočenja prof. dr. Marijan Wenzel 1993. godine. (Na međunarodnoj konferenciji u Ankari 1994. godine posvećenoj Sarajevu, predstavnik UNESCO-a Rok Vogrić objašnjavao je aktivnosti UNESCO-a u Sarajevu kroz pomoć pri izlasku iz Sarajeva stručnjaka raznih profila, javnih i kulturnih radnika (!) dok je odbijanje slanja eksperata u Banju Luku gdje nije bilo ratnih opasnosti (nezvanično) obrazlagao stavom da UNESCO ne želi pregovarati sa agresorom...(!))

¹⁷⁸ Stanje kulturnog blaga BiH Sarajevo, Vijeće kongresa bosansko-muslimanskih intelektualaca, Biblioteka "Arabeska" 1995.

Kad je riječ o odgovornosti, najvažnije je pitanje naknade štete, koja se isplaćuje in nature ili, najčešće, u novcu.

Osnov za naknadu štete nalazi se u Zakonu o obligacijama, koji je usvojen još 1978. godine. Ovaj zakon predviđa nekoliko vrsta odgovornosti: krivičnu, objektivnu odgovornost i odgovornost bez obzira na krivicu. Kad je riječ o djelovanju agresora, za štetu nema dileme (član 154 stav 1. Zakona o obligacijama), kao ni za odgovornost podstrekaka i pomagača ako se utvrdi da Srbija i Crna Gora nisu agresori, što je apsurd. (Naime, osnov odgovornosti Jugoslavije leži u rezolucijama Vijeća Sigurnosti UN 752 i 757, kojim su ovoj zemlji nametnute sankcije), s obzirom da su ove dvije bivše republike davale svu logističku podršku: vojnu, materijalnu, informativnu, organizacionu i direktnu, u ljudstvu.) (član

206 Zakona o obligacijama) A usto činjenica je da su Hrvatska i SR Jugoslavija potpisnice Dejtonskog sporazuma, čime je, posredno, priznat njihov angažman u ovom konfliktu).

Legalni organi vlasti mogu odgovarati zbog nefunkcioniranja pravnog sistema u mjeri u kojoj ovaj sistem, eventualno, nije funkcionirao s obzirom na obavezu sprečavanja terorističkih i drugih akata nasilnog rušenja, podstrekavanja i slično, čega, objektivno, na području djelovanja legalnih organa vlasti BiH nije bilo.¹⁷⁹

Zakon o državnoj upravi predviđa odgovornost za štetu zbog nevršenja dužnosti ili nepravilnog i nezakonitog rada. O primjeni ovog zakona moglo bi se razgovarati s aspekta odgovornosti za određene propuste i stanje u ovoj oblasti, o čemu je već bilo riječi.

Kulturna politika i naslijeđe

Evropska konvencija o kulturi usvojena je od strane Evropskog savjeta 19.12.1954. godine.¹⁸⁰ U želji da stvori što čvršći savez među svojim članicama, konvencija, pored ostalog, utvrđuje obavezu preduzimanja odgovarajućih mjera kako bi članice očuvale svoj doprinos zajedničkom kulturnom naslijeđu Evrope i podsticale njegov daljnji razvoj.

Deklaracija o načelima međunarodne kulturne suradnje usvojena je na Generalnoj konferenciji Organizacije ujedinjenih naroda 4.11.1967. godine.

Podsjećajući da Ustav UN-a proklamira da se "ratovi rađaju u svijesti ljudi i da u svijesti treba podići odbranu mira", te da mir treba da počiva na intelektualnoj i moralnoj solidarnosti čovječanstva, te imajući u vidu brojne druge deklaracije (o pravu djeteta, o pravima čovjeka, o otklanjanju rasne diskriminacije i dr.), utvrđeno je da "svaka kultura ima dostojanstvo i vrijednost, koji treba da budu poštovani i sačuvani; svaki narod ima pravo i dužnost da razvija svoju kulturu; u svojoj plodnoj raznovrsnosti, različitosti i uzajamnosti utječaja, sve kulture su dio zajedničkog naslijeđa čovječanstva".¹⁸¹ Zalaže se za kul-

turnu suradnju u svim oblastima intelektualnih i stvaralačkih djelatnosti, u oblasti prosvjete, nauke i kulture, uz puno poštivanje suverene jednakosti država.

I Deklaracija UN i Evropska konvencija, zalažući se za suradnju, zapravo proklamiraju politiku očuvanja kulturnog naslijeđa kao dijela zajedničkog naslijeđa čovječanstva, koje se ima čuvati na način kako to utvrđuju brojni međunarodni akti, ali i stvaranjem čvrstih saveza i međusobnom suradnjom.

Na bazi zaključaka Svjetske konferencije o kulturnim politikama, održane u Meksiku 1992. godine, usvojena je Svjetska dekada kulturnog razvoja 1988.-1997., gdje je jedan od prioriteta ciljeva očuvanje naslijeđa, te borba protiv nedozvoljene trgovine umjetničkim i arheološkim predmetima...¹⁸²

Da ironija bude veća, najgore stradanje kulturno-historijskog naslijeđa BiH u njegovoj povijesti desilo se za vrijeme ove dekade. Neminovno se nameće pitanje: da li Evropska zajednica kulturno-historijsko naslijeđe BiH uopće smatra zajedničkim kulturnim naslijeđem Evrope? A ako smatra, šta čini da

¹⁸⁰ Ibidem

¹⁸¹ Normativi i dokumenti UNESCO-a, knjiga I, - Zavod za kulturu BiH, jugoslavenska komisija za saradnju sa UNESCO-m, Sarajevo 1991. str. 70-73

¹⁸² Vodič kroz Svjetsku dekadu kulturnog razvoja 1988.-1997. - Zavod za kulturu BiH, Sarajevo 1991.

¹⁷⁹ Primjena Zakona o obligacijama bit će veoma aktuelna u ovom trenutku na područjima djelovanja Federacije (Mostar, Počitelj itd), a poslije rata na svim onim područjima gdje budu djelovali organi vlasti države BiH.

spriječi njegovo uništavanje tokom 1992.-1995. godine.

Nije naodmet ponovno ukazati na Meksičku deklaraciju, koja, u želji da se ojača suradnja među narodima, da se obezbijedi poštivanje prava drugih i osigura uživanje osnovnih sloboda čovjeka i naroda ... naglašava šta se sve smatra kulturnim naslijeđem: nematerijalno i materijalno stvaralaštvo kao izvor stvaralačkog nadahnuća i kulturnog identiteta... Očuvanje i uvažavanje njihovog kulturnog naslijeđa omogućuje narodima da brane svoj suverenitet i svoju nezavisnost, a time i da unapređuju i afirmiraju svoj kulturni identitet ...

(Navedena deklaracija kao da je rađena po mjeri Sarajeva, njegovih građana i njegovog kulturno-historijskog naslijeđa..., ali i brojnih drugih, manje znanih mjesta u BiH, poput Mostara, Banje Luke, Čajniča...)

Naglašavajući da su sve kulturne zajednice naslijeđe čovječanstva, a da se kulturni identitet jednog naroda obnavlja i obogaćuje u kontaktu sa tradicijom i vrijednostima drugog, definira kulturu kao dijalog; razmjena ideja i iskustava, poštovanje drugih vrijednosti i tradicije; koja se ako ostaje izolirana iscrpljuje i nestaje.

Ovaj međunarodni akt traži takvu kulturnu politiku koja štiti i podstiče kulturni identitet svakog naroda, uz poštivanje i uvažavanje drugih kultura.

Posmatrajući zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa Sarajeva (ali i drugih mjesta) kroz relativno dugu historiju njegova nastanka i opstanka, može se reći da su obični ljudi često pokazivali mnogo više poštovanja prema naslijeđu drugih, pa i pridošlih, nego prema vlastitim kulturno-historijskim vrijednostima, kada je o materijalnoj kulturi riječ. Oficijelne vlasti su svoju kulturnu politiku kreirale u skladu sa općom poli-

tikom prema pojedinim narodima i prema Bosni u cjelini.

Međutim, kada je o ovom ratu riječ, zadivljujući je kulturni nivo pojedinaca - građana Sarajeva, koji, ni u najgorem momentu po grad i njegove stanovnike, ni ne pokušavaju rušiti ili skrnaviti spomenike kulture, bez obzira na vlasništvo i namjenu, pogotovo ne sakralne objekte i groblja. Isto se može reći za sva područja pod kontrolom Armije BiH

Važno je istaći da su institucije sistema, a prije svega vlast i njena oficijelna politika, sačuvale ideju o potrebi očuvanja postojećeg kulturno-historijskog naslijeđa i tu ideju, na prostorima pod vlastitom kontrolom, i proveli. Ova činjenica je nešto čime se na ovim prostorima može pohvaliti jedino Vlada RBiH (odnosno Armija i policija BiH), što joj daje najveći moralni kredibilitet.

Uostalom, indikativno je da je Armija RBiH, u okviru posebno organiziranog seminara na nivou predstavnika korpusa, održanih maja 1994. godine, a posvećenih osnivanju tzv. muzejskih zbirki i tzv. spomen-soba, upriličila posebnu seriju predavanja posvećenih Haškoj konvenciji i njenoj primjeni na prostorima djelovanja Armije RBiH, zatim predavanja o muzejima i njihovom čuvanju, arhivima i sl.

Ustav Federacije BiH

Na ovom mjestu nije naodmet spomenuti neke od najvažnijih događaja vezanih za agresiju na Bosnu i Hercegovinu, a koji su bitni za njeno ustrojstvo, a time i za status buduće očuvnosti, obnovu kulturno-historijskog (i prirodnog) naslijeđa, odnosno za ukupnu kulturnu politiku na ovim prostorima.

Prvog marta 1992. godine građani BiH su izašli na referendum i izjasnili se za samostalnu, suverenu i nezavisnu republiku. Već ranije Slovenija i Hrvatska su donijele istu odluku, a propali su višemjesečni pokušaji BiH i Makedonije da se održi bar tzv. labava konfederacija bivših jugoslavenskih republika.

Republika Bosna i Hercegovina je 5.4. 1962. godine od strane UN-a priznata kao država sa svim prerogativima koji se podrazumijevaju, na istoj sjednici kada su priznate Slovenija i Hrvatska (kao druga po redu...), a već 6.4.1992. godine, otpočela je agresija, prvo na Sarajevo, a potom i na ostala područja države.

Augusta 1992. godine održana je prva u nizu brojnih mirovnih konferencija u Londonu, gdje je, pored ostalog, garantiran teritorijalni integritet BiH. Nastupili su i brojni međunarodni pregovarači, po čijim imenima su nazivani planovi za okončanje rata. Tako Vens-Ovenov plan predviđa decentralizaciju prostora države na 10 provincija, Oven-Stoltenbergov plan predviđa uniju tri konstitutivne republike...

Nakon sukoba između Armije RBiH i Hrvatskog vijeća obrane na području Hercegovine, što je zapravo posljedica istrajavanja na podjeli države, došlo je do sporazuma, smirivanja i konačno do stvaranja Federacije BiH, koja formalno-pravno pokriva prostor pod kontrolom navedenih formacija.

Marta 1994. godine usvojen je Ustav Federacije BiH.

Ovaj ustav preuzima sve međunarodne konvencije: evropske, Ujedinjenih nacija i druge multilateralne konvencije, kao i sve međunarodne ugovore koje je

potpisala BiH, bilo da ih je sama potpisala, bilo da ih je sukcesijom prihvatila od bivše SFRJ. Sav taj korpus ljudskih prava je, dakle, ugrađen u sam Ustav, i moguće ih je grupirati u lične slobode i prava, u političke slobode i prava, u ekonomsko-socijalne slobode i prava i niz drugih sloboda i prava... Naravno, tu naročito podrazumijevamo pravo na povrat imovine, pravo na restituciju, uz dominaciju privatnog vlasništva.¹⁸³

U nadležnosti Federacije je briga o oružanim snagama, vanjska politika, ekonomska politika i, što je za ovu problematiku posebno važno, ona će vršiti planiranje... rekonstrukciju zemlje, te generalnu politiku korišćenja prostora. Mi bismo to nazvali prostorni plan Federacije, pri čemu će neposredno zoniranje i neposredno korišćenje prostora, na osnovu ovog plana, biti u nadležnosti kantona, odnosno općina....¹⁸⁴

U nadležnosti Federacije je i suradnja sa Interpolom, odnosno borba protiv međunarodnog i međukantonalnog kriminala (čl. 1 Ustava), te obezbjeđenje garancija ljudskih prava i zaštita čovjekove okoline (čl. 2 Ustava).

U kompetenciji kantona su obrazovanje, utvrđivanje i provođenje kulturne politike (čl. 4), reguliranje korišćenja lokalnog zemljišta, uključujući zoniranje, masovni mediji, lokalni poslovi, turizam, oporezivanje za potrebe kantona...

Ustav predviđa mogućnost da se u okviru kantona određene kompetencije prenesu na Federaciju ili na općinu, ali će kanton biti dužan da kompetencije koje se tiču obrazovanja, nauke, kulture, masovnih medija i dr. prenesu na općine koje imaju obrnut nacionalni sastav od

183 Prof. dr. Asim Trnka, "Ustav čuva pravni subjektivitet i teritorijalni integritet države BiH" - Ustav F BiH, neslužbeni prijevod, Vojna biblioteka 8, Sarajevo, april 1994

184 Ibidem

prosječnog nacionalnog sastava kantona... (čl. Ustava)

Iz navedenog proizlazi da jedino planiranje ostaje na najvišem nivou, što je, kada je riječ o urbanim i ruralnim cjelinama, pa i arheološkim lokalitetima, veoma značajno. Međutim, kulturno naslijeđe generalno spada pod lokalni nivo, naročito kada se radi o naslijeđu koje ne spada u kulturni krug kantonalno većinskog stanovništva (Počitelj, spomenici kulture Stoca, džamije u Kreševu, samostani u Fojnici...). Imajući u vidu akcentiranje privatnog vlasništva, odnosno bitne promjene u vlasničkim odnosima, te organiziranje postojećih službi zaštite i, naravno, sve posljedice rata 92.-95., navedena rješenja, blago rečeno, mogu biti veoma nepovoljna, ako ne i katastrofalna po dobra kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine.

Ovo naročito kada se radi o rekonstrukciji porušenih nepokretnosti i provođenju kulturne politike kako je definira međunarodna zajednica.

Dejtonski sporazum

Bez obzira na činjenicu potpisivanja mirovnog sporazuma i usvajanja Ustava Federacije, nije došlo do prestanka ratnih operacija. Dapače, u nekim momentima ove operacije su se i pojačavale, što je konačno dovelo do ograničene međunarodne intervencije koncem juna 1995. godine.

Nakon višemjesečnih aktivnosti, i slobodno se može reći pritisaka, Republika Bosna i Hercegovina, Republika Hrvatska i Savezna Republika Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) prihvatile su Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, poznat kao Dejtonski sporazum (1.-21.11.

1995.). (Ovo iz razloga što su se pregovori odvijali u zračnoj bazi Wright-Patterson u Dejtonu, Ohajo, SAD)¹⁸⁵

Sporazum su potpisali predsjednici sve tri države, premda se njime reguliraju unutrašnji odnosi u jednoj, što dovoljno govori o tome koje agresori odakle su stizali stvarni, vojni, politički i svi drugi udari na BiH.

Dejtonski sporazum ima nekoliko aneksa: o ljudskim pravima, o vojnim aspektima mirovnog dogovora, o regionalnoj stabilizaciji, o međuentitetskoj liniji razgraničenja, o izborima, o ljudskim pravima, o izbjeglim i raseljenim licima itd.

Posebnim aneksom utvrđen je Ustav BiH baziran na Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima i drugim međunarodnim aktima. Ustav utvrđuje konstitutivnost tri naroda u BiH: Bošnjaka, Hrvata i Srba, te kontinuitet BiH, koja je sastavljena od Federacije BiH i Republike Srpske.

Nadležnost i odnos između institucija BiH, sa jedne, i Federacije i RS, s druge strane, utvrđena je tako da vanjska, carinska i monetarna politika, te provođenje međunarodnih i međuentitetskih politika i regulacija krivičnih propisa, uključujući i odnose sa Interpolom, spadaju u nadležnost države BiH. Ostalo je u nadležnosti Federacije BiH, odnosno RS, ili, kako to Sporazum definira - entiteta.

Dodatnim Sporazumom o ljudskim pravima koji će se primjenjivati u BiH utvrđuje se eksplicite 15 različitih konvencija i povelja međunarodne zajednice (o zločinu genocida, o zaštiti žrtava rata, o nacionalnosti udatih žena, o pravu djeteta itd.), ali niti jedna koja se tiče zaštite i unapređenja kulturnog i prirod-

nog naslijeđa bilo koje vrste, ili u bilo kojim okolnostima.

Posebnim aneksom utvrđeno je postojanje Sporazuma o komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika.

Komisija treba da ima pet članova: dva člana daje Federacija BiH, a jednog člana Republika Srpska. Generalni direktor UNESCO-a imenuje ostala dva člana - svakog na period od pet godina, i određuje predsjednika komisije.

Komisija ima pravo i dužnost da na osnovu posebnih peticija podnesenih "radi utvrđivanja imovine kao nacionalnog spomenika" donosi odgovarajuću odluku. Svaka peticija sadrži informaciju o lokaciji i sadašnjem vlasniku i stanju, zatim predloženu upotrebu i osnove za utvrđivanje statusa nacionalnog spomenika. Posebno je važno istaći da peticija sadrži i "troškove i izvore sredstava radi bilo koje potrebne opravke imovine" (član 4. Procedure pred Komisijom).

Nakon donošenja odgovarajuće odluke, "entitet na čijoj teritoriji se nalazi imovina će nastojati što je moguće više da poduzme odgovarajuće pravne, naučne, tehničke, administrativne i finansijske mjere potrebne radi zaštite, konzervacije, prezentacije i sanacije imovine ..."

Ovdje je lako uočiti sljedeće:

- naglašene su mjere zaštite, konzervacije, prezentacije i sanacije. Gledajući formalno-pravo, pojam rekonstrukcije ne spada u grupu predviđenih radnji. Mnogi objekti su potpuno zbrisani sa terena ...
- entitet "će nastojati", izričito kaže sporazum, a da istovremeno ne ut-

vrđuje nikakve posljedice ako "nastojanje" ne urodi očekivanim rezultatima.

Ako se navedeno gleda u kontekstu činjenice da kulturna politika i obrazovanje, a time i osnovne informacije o nastajanju, karakteristikama i vrstama brojnih dobara naslijeđa, prelazi na nivo kantona, faktično na nivo određenih entiteta, kako Dejtonski sporazum definira pojedine nacije, činjenicu da nekadašnja rasprostranjenost nepokretnih dobara naslijeđa ne odgovara u potpunosti teritorijalnoj rasprostranjenosti pojedinih naroda i naročito da su određena područja potpuno "očišćena" od određenih vrsta dobara, onda izgledi za obnovu kulturno-historijskog naslijeđa BiH u globalu i nisu naročito veliki. Naravno, sve zavisi o općem razvoju ljudskih prava, ali gledajući raniju praksu i naročito odnos međunarodne zajednice prema činjenici uništavanja naslijeđa tokom 1992., 1993. i 1994. godine, ostaje iznesena tvrdnja.¹⁸⁶

Međutim, sa stanovišta očuvanja dobara naslijeđa Sarajeva, Dejtonski sporazum je manje interesantan. Oštećeni spomenici nalaze se uglavnom na području "entiteta" koji je pokazao aktivnu volju da ih sačuva, koji nije uništavao ova dobra i koji će, stoga, istinski nastojati da obezbijedi uvjete njihove sanacije.

Što se može očekivati u narednom periodu

Zakoni koji su važili do agresije na BiH praktično važe i danas, posebno kada je riječ o Zakonu o zaštiti i korišćenju kul-

¹⁸⁶ Možda nije naodmet citirati izvod iz javnog pisma uglednog američkog advokata F.A.Boil. od 30.11.1995. godine upućenom Parlamentu R BiH dana 01.12.1995. u 16:26:45 "Aneks 8. sporazum o komisiji za zaštitu nacionalnih spomenika: 71-III "plate i troškove komisije i njenog personala trebaju zajednički odrediti entiteti koji će ih podjednako snositi. Drugim riječima, pošto paljanski Srbi imaju pravo veta na funkciju ove komisije, ona vjerovatno neće nikada zaživjeti. 71 Ovo je vic i po da je Republika Srpska pristala da štiti nacionalne spomenike, kada je zapravo učinila sve što je moguće da ih razori duž cijele Bosne i Hercegovine. Ovaj aneks je vrhunac hipokrizije i apsurdnosti.

¹⁸⁵ Dejtonski sporazum - integralni tekst - dnevni list Avaz, Srajevo, vanredno izdanje, 28. 11. 1995.

turno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH, Zakonu o prostornom uređenju itd. Za očekivati je da će nakon rata otpočeti kampanja obnove grada, pri čemu će privatni (domaći i strani) kapital igrati daleko značajniju ulogu. Već sada je, a pravih građevinskih aktivnosti još i nema, izgubljen svaki utjecaj kod utvrđivanja namjene prostora, uređenja fasada, promjene naziva lokala i sl.

Privatna inicijativa je veoma agresivna i koristi sve mogućnosti. Posebno se već sada koriste (vjerske i druge) institucije kao paravan za realiziranje određenih ciljeva. Tako, koristeći mogućnosti lakog organiziranja građanskih udruženja, često se formiraju određeni fondovi za obnovu (nekada davno) porušenih vjerskih objekata ili za izgradnju objekata u kojima će se (prema tvrdnji pokretača akcije) zaposliti određene kategorije građana i dr. Ovakvi fondovi su samostalni, odvojeni, recimo, od vjerske zajednice, ali koristeći njeno ime, rade na prikupljanju donacija. Šta sve može da se krije iza toga (pozitivno ili negativno), nije potrebno detaljno elaborirati. Međutim, kada je riječ o naslijeđu, važno je istaći da ovakvi fondovi, kao i nekontrolirana izgradnja novih vjerskih objekata, objektivno mogu veoma brzo iscrpiti izvore donacija, u kom slučaju će stari, oštećeni objekti - spomenici kulture, pasti na leđa države, a država će za dugo vremena imati daleko prećih potreba i realno malo finansijskih mogućnosti. Posljedice mogu biti katastrofalne!

Može se očekivati utrka u aktivnostima na zaštiti između više aktera: prostornih planera, zaštitara, raznih direkcija i asocijacija za obnovu, među-

narodnih subjekata raznih nivoa kompetencija i finansijskih mogućnosti, te privrednih poduzeća i pojedinaca.¹⁸⁷ Pri tome će se nastaviti rad u najmanje dva pravca: zaštitari će djelovati preko Federalnog ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport, preko kantonalnih vlasti, shodno Zakonu o zaštiti..., a prostorni planeri, projektanti (čak i konzervatorij-projektanti) i izvođači preko Ministarstva za obnovu, shodno Zakonu o prostornom uređenju. Na ovaj način će se nastaviti praksa iz perioda prije ovog rata, samo u mnogo gorim okolnostima. Ostali će djelovati shodno zakonima ponude i potražnje...

Sa usvajanjem Ustava Federacije i Dejtonskog sporazuma, planiranje, bar u globalu, ostaje na nivou Federacije (ne i države kao cjeline), a zaštita naslijeđa ide na nivo kantona (odnosno RS). Kad je riječ o Sarajevu, sve institucije, pa i Zavod BiH, idu na nivo kantona, a u slučaju Sarajeva - distrikta, nije jasno ko bi vodio kulturnu politiku, a time i brigu o naslijeđu.

U tom kontekstu važno je istaći sljedeće:

- BiH je država koja bi trebala da snažno prihvati suvremena međunarodna demokratska kretanja. U tom kontekstu, BiH je već prihvatila dobar dio međunarodnih normi iz oblasti zaštite kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, ili će ove norme nastaviti ratificirati. Radi se o konvencijama, rezolucijama, deklaracijama, dogovorima i sl. na nekoliko nivoa: od UN, EZ do regionalnih i subregionalnih, odnosno do bilateralnih, koji će naročito biti aktuelni među drža-

vama na području bivše Jugoslavije i njenim susjedima.

Datim rješenjima na nivou države ne predviđa se institucija koja bi trebala biti transmisija usvojenih normi; ovo naročito kada je riječ o Konvenciji o mjerama za sprečavanje nedozvoljenog uvoza, izvoza, prijenosa svojine kulturnih dobara, o Povelji o konzervaciji i restauraciji spomenika i mjesta, o Pravilniku o međunarodnim principima koje treba primjenjivati pri arheološkim iskopavanjima i brojnim drugim iz oblasti arheologije, arheološkim iskopavanjima, iz muzeologije, pa čak i bibliotekarstva, kao onih koje se tiču zaštite prirodnih znamenitosti i rijetkosti, za čije očuvanje (pokretnosti) su posebno zainteresirane evropske, ali i vanevropske zemlje.

Uloga takve institucije je posebno važna kod usklađivanja standarda u ovim oblastima, metodologije rada, obrade dokumentacije, distribucije informacija, odnosno djelovanja kao stručno-informativnog centra.

- Dejtonskim sporazumom predviđeno je formiranje (navedene) posebne Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika. Za rad ove komisije nužna je adekvatna stručna (i tehnička) pomoć, iskazana, prije svega, kroz blagovremenu i potpunu informaciju, stručno valoriziranje zahtjeva, odnosno prijedloga i dostavu dokumentacije o određenom objektu, predmetu, području ili pojavi. Ova informacija treba biti standardizirana i usaglašena, te stoga zahtijeva odgovarajući izvor.

Navedeno je posebno važno kod utvrđivanja naknade štete, politike obnove i zahtjeva za povrat opljačkanog, što sve mora biti rađeno i obrađeno na bazi jedinstvenih standarda i kriterija.

* * *

Već je rečeno da dobra kulturno-historijskog naslijeđa, naročito spomenici kulture, arheološki lokaliteti, urbane i ruralne cjeline i dr. nisu raspoređeni prema nacionalnoj rasprostranjenosti, odnosno kantonalnom ustrojstvu. Navedeno je još izraženije kada je riječ o arheološkim lokalitetima (razne crkvine...) i nekropolama, odnosno spomenobilježjima i svim vrstama nepokretnosti i, naravno, kada je riječ o naslijeđu Bošnjaka i Hrvata na području Republike Srpske, koje je temeljito devastirano i uništeno.

Na kraju,

- imajući u vidu kantonalnu samostalnost u oblasti kulture i potpunu nepovezanost sa Republikom Srpskom u ovoj oblasti, a time i u oblasti zaštite kulturno-historijskog naslijeđa (i prirodnog) i činjenicu da Republika Srpska ima svoj zavod u Banjoj Luci, a Federacija svoja tri, odnosno četiri zavoda,

- imajući u vidu oblast prostornog planiranja koja bitno utječe na status, stanje očuvanosti i restauraciju nepokretnosti, te

- imajući u vidu činjenicu da su brojni najvredniji spomenici sva tri naroda porušeni, a da uvjete obnove objektivno utvrđuje druga strana,

neophodno je postojanje jednog informativno-dokumentacionog centra na najvišem nivou koji će, u stručnom pogledu, povezivati sva područja BiH, oblast zaštite i oblast prostornog planiranja, kao i razne nivoe vlasti. Ovo tim više što je stručni kadar deficitaran, a dokumentacija dijelom uništena, a dijelom nedostatna.

Isto važi kada je riječ o institucijama koje se bave pitanjima zaštite određenih segmenata dobara naslijeđa, ili u sebi čuvaju zuzetne vrijednosti, kao i pojedincima i građansko-pravnim licima koja

¹⁸⁷ U Mostaru u ovom trenutku obnovom starog urbanog jezgra se bave: međunarodna zajednica - EZ, J.P. Urbanistički zavod, Direkcija za obnovu, Zavod za zaštitu naslijeđa BiH (zavod na zapadnoj strani Mostara). U tom sklopu djeluju pojedinci - predstavnici Ministarstva za obnovu, pojedinci - predstavnici (eksperti) UNESCO-a i EZ-a, direktori raznih međunarodnih udruženja zainteresiranih za ovu problematiku (BHHR London npr.) pozvani eksperti iz raznih zemalja, te znani i neznani pojedinci

posjeduju značajne zbirke dobara. Ovo iz razloga što njihova rasprostranjenost nije u skladu sa novim ustrojem države, a time ni teret njihovog finansiranja. Njihove zbirke, dokumentaciju, arhivu i biblioteke je nemoguće podijeliti ili izmjestiti a da se pri tome ne unište same zbirke, a time i same institucije.

Ukoliko pri najvišim organima vlasti ne postoji jedna institucija koja, premda samostalna, provodi kulturnu politiku države, razvoj ove oblasti mogao bi ići u neželjenom pravcu, mimo međunarodnih normi, a brojne značajne institucije u oblasti zaštite naslijeđa bi se mogle ugasiti. Isto važi i za kantonalne zavode koji će u finansijskom, a time i stručnom pogledu, potpasti pod utjecaj lokalnih vlasti.

U ovom momentu jedina institucija koja ima uvjete za obavljanje navedenih aktivnosti jeste Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa BiH, koji je sačuvao dokumentaciju i (djelimično) stručni kadar od interesa za sve i koji bi trebalo da djeluje kao Zavod BiH sa statusom u rangu Arhiva u BiH, Zavoda za statistiku BiH i drugih sličnih institucija. Navedeno se odnosi i na Zemaljski muzej, a sličan status bi morala dobiti i referalna biblioteka.

Zavod BiH pripojen je Ministarstvu za obrazovanje, nauku, kulturu i sport BiH, te je izgubio samostalnost u radu i stručnom odlučivanju, uključujući i samostalnost stjecanja i raspolaganja finansijskim sredstvima (nema vlastiti posebni račun).

Pitanje je nije li inkompatibilno da jedno ministarstvo, makar i putem svog stručnog odjeljenja, valorizira dobra naslijeđa, utvrđuje njihovu kategoriju, projektuje, daje saglasnost na projekte, izvodi radove, propisuje načine utvrđivanja štete, utvrđuje štetu, vrši stručni nadzor nad radom službi zaštite, nadzor nad

izvođenjem radova itd. Naime, ovo su sve zadaci službi zaštite, a u ovim okolnostima i ministarstva u ovoj oblasti.

Ovim pripajanjem ukinuta je stepenica između rada općinskih (gradskog) zavoda i republičkih organa uprave u oblasti koja se obično naziva zaštitarskom, dok je organizacija rada u oblasti prostornog planiranja i izvođenja radova ostala neizmijenjena u smislu pripadanja drugim organima uprave.

* * *

U Sarajevu, ali i šire, veoma je aktuelno pitanje grobalja, i to ne samo kao spomenika kulture sui generis, već i kao spomen-obilježja (ovo tim više što su gradu pripali i njegovi ranije okupirani dijelovi), kao dijelovi zelenih površina i njihovog tretmana i sl. (Problem nekropole, istina ne naročito u Sarajevu, dodatno je aktuelan zbog osnovanih sumnji da su mnoge nekropole minirane sa željom da aktiviranje mina dovede do ranjavanja posjetilaca; mnoge su i bile poligon za ratna djelovanja, a određeni broj je jednostavno uništen, a njihov prostor pretvoren u parkiralište.)

U tom kontekstu je veoma aktuelno pitanje nekadašnjih mezarlika i njihovog ponovnog aktiviranja, zatim podizanje nadgrobnika, te revitalizacija oštećenih grobalja. Nužna su određena jedinstvena rješenja, koja će biti putokaz za ostale na širim prostorima BiH, i to ne samo sa navedenih aspekata već i sa aspekta odnosa prema mezarima, s obzirom da je odnos prema umrlom unutar bošnjačkog kruga drugačiji od ostalih. Ovaj odnos je takav da se sahranjivanje vrši veoma blizu prostora gdje se živi, te (praktično) nije poznata praksa ekshumacije. Jedinstvenim stavom u ovoj oblasti nužno je riješiti pitanje vlasnika i korisnika nekropole, a na širem planu i pitanje deminiranja, naročito nekropole stećaka, kao i pitanja izmještanja

grobniha mjesta kada je to neophodno. Isto važi i za novoformirane nekropole na (često) neadekvatnim lokacijama, kojih je ne mali broj u gradu.

Naslijeđe lagano ulazi u planove obnove grada, ali zasad bez realnog obezbjeđenja sredstava.

Ako se blagovremeno ne obezbijede potrebna sredstva, privatni kapital će preuzeti inicijativu, a tada će posljedice po staro urbanoj jezgro biti, vjerovatno, veoma teške. Ovo naročito kada je riječ o upotrebi neadekvatnog materijala, promjeni namjene, načinima adaptacije, pa i obnove ukupne strukture pojedinih dijelova starog urbanog jezgra. Naročito će mahale pretrpjeti takve promjene, da bi bilo kasno za suštinsku intervenciju.

Finansiranje radova na dobrima naslijeđa

Kad je riječ o finansiranju aktivnosti na revitalizaciji dobara naslijeđa grada, kao i posrednom finansijskom stimuliranju ovih aktivnosti na svim nivoima, važno je ukazati na Deklaraciju o lokalnoj samoupravi, usvojenu od strane Međunarodnog saveza lokalnih vlasti (Rio de Janeiro, 23-26.9.1985.),¹⁸⁸ kojom su dati principi finansijske lokalne autonomije, finansijski odnosi između lokalnih i centralnih organa vlasti. Ova deklaracija polazi od toga da "lokalne vlasti će imati na raspolaganju vlastita sredstva u odgovarajućem iznosu, posebno u odnosu prema sredstvima kojima raspolazu ostali nivoi vlasti. Tim sredstvima će lokalne vlasti raspolagati slobodno u okvirima svojih nadležnosti.

Ta sredstva treba da budu redovna i dostupna, da omoguće nesmetano funk-

cioniranje javnih službi i odgovarajuće finansijsko poslovanje..."

Ova postavka određenog dijela međunarodne zajednice (a o stavovima i zahtjevima ove zajednice naša država će sve više voditi računa i norme ugrađivati u svoju zakonsku regulativu) izuzetno je važna sa stanovišta politike odnosa prema kulturno-historijskom naslijeđu Sarajeva, svih vrsta i svih kategorija, ali i drugih gradova.

Naime, već je rečeno da se na području grada Sarajeva nalaze spomenici najveće vrijednosti za državu BiH, najveće vrijednosti za neke njene konstitutivne narode, neki spomenici i cjeline od izuzetnog značaja za Evropu i svijet, ali i neki spomenici i cjeline koji su od interesa samo za grad, a koji svojim opstajanjem čine grad onim što jeste, pa doprinose i ukupnom (višem) valoriziranju i svih ostalih dobara naslijeđa. U ovu grupu npr. spadaju sarajevske mahale, kada je riječ o cjelinama, ili neke česme, šadrvani i fontane, kada je riječ o pojedinim spomenicima.

Normalno je očekivanje da Federacija preuzme brigu o najvrednijim dobrima naslijeđa!

Ukoliko Federacija preuzme stručnu, organizacionu i naročito finansijsku brigu o najvrednijim spomenicima i cjelinama, ono što će ostati na brigu grada i njegovih institucija praktično će biti prepušteno sebi, pogotovu ako se imaju u vidu navedene, već sada izražene tendencije, i, naravno, ranija iskustva (i ponašanja) u ovoj oblasti, a time prepušteno i propadanju.

Međutim, imajući u vidu ustavna rješenja po kojima kultura potpada pod kantonalne ingerencije, briga o naslijeđu grada mogla bi pripasti samom gradu,

188 R BiH je ratificirala Evropsku povelju o lokalnoj samoupravi iz Strazbura od 15.10.1985. - SL R BiH br. 31/94

što također nije najsretnije rješenje iz više razloga. Naime, u gradu postoji više službi raznih nivoa ingerencija, pa bi ovo rješenje dovelo do daljnih sukoba nadležnosti. Usto, grad je praktično pun oštećenih izuzetno vrijednih spomenika i cjelina za čije održavanje i unapređenje treba mnogo više no što se ima...

Kad je riječ o području Republike Srpske o pitanju očuvanja i naročito obnove dobara drugog entiteta za sada ne treba ni raspravljati.

* * *

Privredne djelatnosti nesmetano koriste rentu koju stvaraju dobra na ovom području, koje stvara samo urbano jezgro starog Sarajeva, a da istovremeno službe zaštite nemaju ni prava ni mogućnosti da utječu na ove i slične djelatnosti u smislu prostornog razmještaja i naročito u smislu pojačanog ubiranja i usmjeravanja sredstava namijenjenih za održavanje onog istog prostora koji uvjetuje profitabilnost tih djelatnosti.

U tom smislu porezna politika ni na koji način ne respektuje problematiku zaštite, niti nastoji (posebno) utjecati na stvaranje fondacija, ili da na drugi način opredjeljuje zainteresirane pojedince i institucije ka ulaganju u zaštitu naslijeđa ovog i sličnih prostora.

Jedan od znakova njenog negativnog utjecaja je odumiranje starih zanata i zatvaranje postojećih zanatskih radnji na tom području, uprkos nastojanju općinske vlasti da to spriječi. Isto se odnosi

i na veoma izraženu tendenciju promjene namjene prostora.

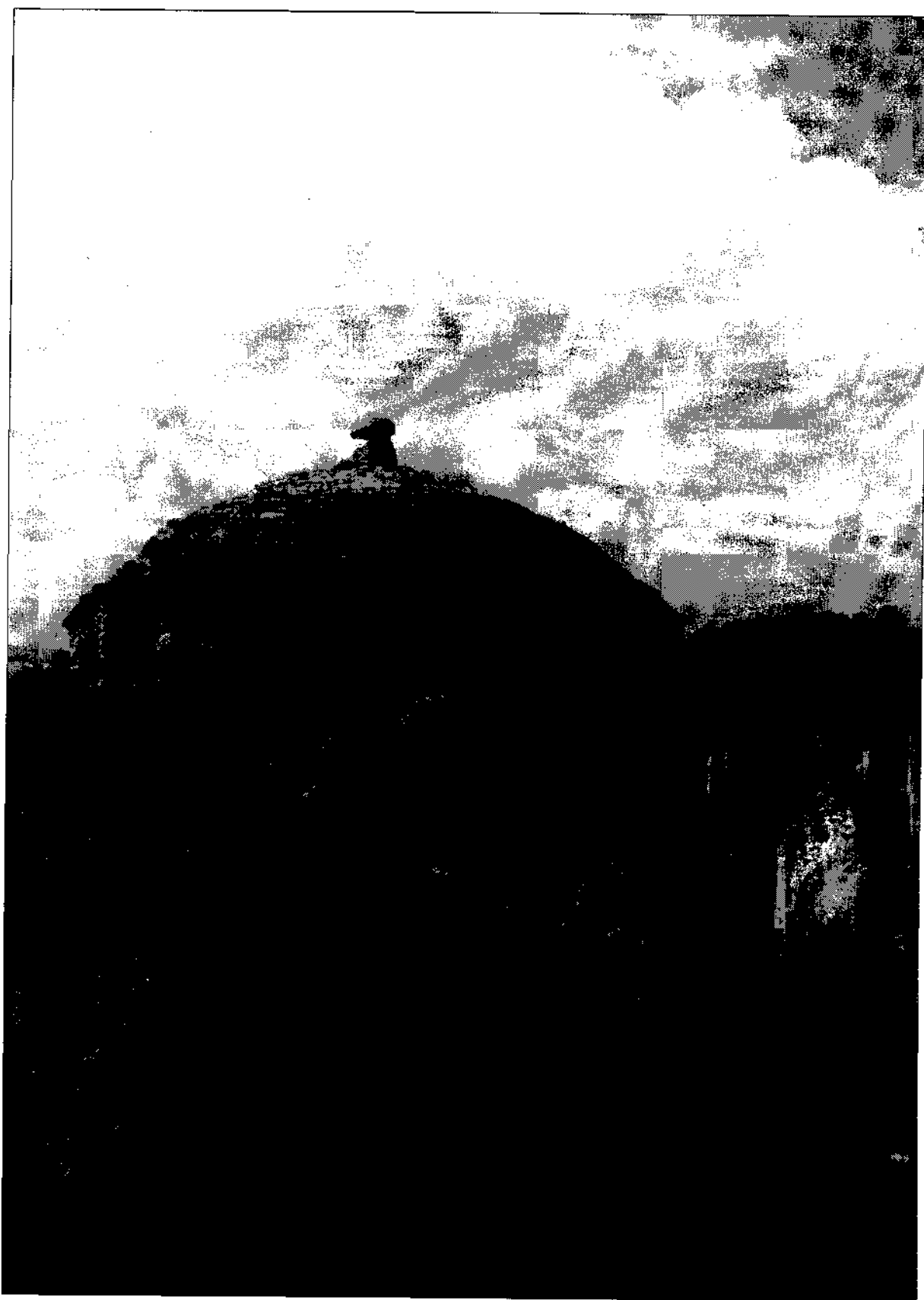
Negativna porezna politika ogleda se i u činjenici neadekvatne lokacijske namjene nekih djelatnosti (već pomenute igre na sreću, kafići...), neadekvatnom uređenju fasada i izloga, neadekvatnim nazivima lokala itd., što se sve odvija nesmetano, kako do rata tako i nadalje.

Isto se odnosi na veoma izraženu tendenciju promjena namjene prostora i na određen način koncentriranu u ulicama poput Kujundžiluka, gdje se napušta stara zanatska aktivnost i ide ka prostoj trgovinu baziranoj na uvozu itd. Premda sve navedene negativne tendencije nisu posljedica isključivo porezne politike, njenim pravilnim usmjeravanjem mnogi bi se problemi mogli uspješnije riješiti, a određene tendencije usmjeriti u željenom pravcu.

Iz svega proizlazi da će problem zakonodavstva u oblasti zaštite naslijeđa veoma brzo doći na tapet. Jedno je nužno naglasiti: sam Zakon o zaštiti kulturno-historijskog naslijeđa ne može adekvatno i cjelovito riješiti svu složenost navedene problematike, pogotovu ne u uvjetima organiziranja države na bazi postojećeg ustavnog, odnosno dejtonskih rješenja, ustavom predviđene kantonalne nadležnosti u oblasti kulture i kulturne politike, poslijeratne izgradnje i revitalizacije i u uvjetima potpuno novog društveno-političkog sistema i organizacije vlasti, u uvjetima organizacije države na dejtonskim principima.

Urbana cjelina - Mostar - razorena

Turbe u Kopčiću kod Bugojna

Umjesto zaključka

Pravna regulativa u oblasti zaštite starog urbanog jezgra Sarajeva i brojnih drugih značajnih urbanih cjelina nesumnjivo se vremenom razvijala uporedo sa razvojem svijesti o stvarnim vrijednostima ovog područja. U svom razvojnom hodu pratila je suvremena evropska kretanja u toj oblasti.

Međutim, nakon velike koncentracije prava u odlučivanju, odmah poslije Drugog svjetskog rata, prvenstveno na političkom planu, a slijedom toga i u svim oblastima života od interesa za ovo područje, posljednjih dvadesetak godina (1970.-1991.) došlo je do sve veće i potpunije decentralizacije na svim nivoima, pa i u oblastima koje su od interesa za status i stanje očuvanosti starog urbanog jezgra i njegove okoline.

Decentralizacija je dovela do praktične nemogućnosti primjene niza postojećih zakona na način koji bi omogućio stvarnu zaštitu starog jezgra u smislu očuvanja i unapređenja njegovih ukupnih vrijednosti.

U ovom periodu došlo je do takvog međusobnog utjecaja (i preplitanja) zakona iz različitih oblasti, počev od administrativne podjele grada do sistema planiranja i sistema oporezivanja, a naročito u oblasti prostornog planiranja, zaštite naslijeđa i zaštite okoline, da je postalo praktično nemoguće obezbijediti efikasnu pravnu zaštitu ne samo pojedinačnog objekta (naročito manje vrijednih, ali jednako značajnih za određenu urbanu cjelinu) već i njegovu neposrednu okolinu, zaštitu slobodnih prostora, kojih je i inače sve manje, zaštitu grobalja, zaštitu vizure grada koja također čini izuzetno važan segment urbane cjeline, dajući joj one karakteristike po kojima je prepoznatljiva i sl.

Nesumnjivo je da ova sredina veoma aktivno prati razvoj naučne misli iskazane kroz razne međunarodne akte, od kojih su neki značajni za status i tretman starog urbanog jezgra naprijed izneseni. Ideja zaštite pojedinačnog objekta razvija se ka ideji zaštite cjeline i širi ka shvatanju potrebe očuvanja okoline, odnosno kreće ka shvatanju potrebe zaštite integralne baštine. Međutim, usljed navedenih nedostataka i organizacije i međusobne neadekvatne povezanosti na relaciji planeri - lokalna vlast - nadležna služba zaštite - vlasnik - korisnik - inspekcija, nisu ostvareni svi zacrtani planovi na način i u obimu koji bi se imao smatrati zadovoljavajućim.

Nije razvijena ili ne postoji "prateća" legislativa koja bi stimulirala sistem, izgradnju i aktivnosti na ovom području u pravcu koji služba zaštite smatra neophodnim, naročito kada je riječ o mahalama - neposrednoj okolini starog jezgra.

Stavovi međunarodne zajednice praktično nemaju utjecaja na načine iskorišćavanja ovog područja, bez obzira na želju da se ovo područje približi međunarodnoj zajednici.

Usljed praktične nemogućnosti uključivanja službe zaštite u proces planiranja na potpun i adekvatan način, neefikasnosti rada inspekcijskih službi i stoga praktične nemogućnosti djelovanja zaštite putem ovih organa, dolazi do stvarne neefikasnosti pravne zaštite starog urbanog jezgra i njegove okoline u uvjetima pojačanog finansijskog i drugog pritiska na ovo područje. Isto važi i za ostale cjeline u manjoj ili u većoj mjeri.

Iz navedenih razloga, a napose zbog nedostatka planski usmjerenih sredstava (i adekvatne stručne organiziranosti), izostaje sistematska valoriziranje, naučna interpretacija i naravno zaštita ruralnih cjelina i pojedinačnih spomenika određenih perioda gradnje, a faktično sve grupe nepokretnosti pate od nedovoljne obrade u stručnoj literaturi.

Kako klasična zaštita gubi na primatu, nužno je izgraditi prateće instrumente zaštite, naročito u sferi ekonomskih, odnosno finansijskih odnosa, o čemu je bilo riječi.

Izuzetno je važno iznaći odgovarajuće mjesto službi zaštite u procesu planiranja, kako bi ova služba, učestvujući u zaštiti kroz razvoj (preserveloping) i proširujući svoj dijapazon interesiranja od pojedinačnog objekta ka cjelini, uključujući i određene vrijednosti područja i specifičnosti izgleda prostora, postala stvarni činilac zaštite i svojim stručnim ugledom nezaobilazan akter u razvoju čitavog grada. (Ovo naročito imajući u vidu postojeća ustavna rješenja, o čemu je već bilo riječi.)

Usto, važno je pokloniti adekvatnu pažnju edukaciji, i to ne samo stručnjaka konzervatora, koji se bave praktičnim pitanjima zaštite, već i ostalih koji čine prateću djelatnost ovih oblasti, kao i svih onih koji faktično oblikuju svijest i predstavljaju nosioce politike ili utječu na potiliku u ovoj oblasti.

Nedostaje, a to znači da je nužno instalirati i razraditi kodeks (moralni i stručni) ponašanja projekatana u odbrambenom prostoru, od toga koji su minimalni stručni uvjeti za projektovanje unutar zaštićene urbane cjeline, kako i ko u stručnom smislu vrši nadzor nad konzervatorsko - restauratorskim radovima svih vrsta, do toga pod kojim uvjetima i ko može istovremeno obavljati određene poslove na nivou institucije i vlastite privatne firme itd.

Također je potrebno pokloniti više pažnje informiranju u smislu pojačane izdavačke djelatnosti i pojačanog finansiranja naučnoistraživačkih radova u oblasti uzroka i posljedica razvoja, zaštite i destrukcije naslijeđa. Ovo naročito imajući u vidu apsolutnu nerazvijenost kritičke misli koja bi pratila i valorizirala izvedene radove.

I na kraju, potrebno je što prije utvrditi prioritete u sanaciji dobara i obezbijediti potrebna sredstva, a naročito iznaći metode stručnog povezivanja svih službi zaštite na prostorima BiH, ali i na međunarodnom planu.

A s obzirom da je nerealno očekivati obnovu (monumentalnih) spomenika na prostorima entiteta koji su organizirali njihovo rušenje, potrebno je pojačati stručnu zaštitu postojećih, i to kako u oblasti planiranja i preispitivanja postojećih planova, tako i u oblasti poštivanja kriterija za izdavanje dozvola za obavljanje radova i stručnog nadzora, do pojačane informiranosti o vrijednostima porušenoga.

Maja 1996. godine

Recenzija

Pojavom knjige "Pravna zaštita naslijeđa Bosne i Hercegovine" konačno je popunjena jedna praznina koja je prisutna već duže vremena kada je u pitanju pravni aspekt zaštite kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine. Ovo je prva knjiga u novijem vremenu na našim prostorima koja sa dužnom pažnjom, na vrlo stručan način, koji čak prevazilazi okvire pravne struke, predočava i analizira početke i razvoj pravne zaštite kulturnog i historijskog naslijeđa na bosanskohercegovačkim prostorima, pa i šire, uz vrlo stručno objašnjenje primjene i realizacije pravnih normi u praksi i na samom terenu.

Ova knjiga predstavlja vrlo dobar primjer izuzetne važnosti pravnog aspekta zaštite kulturno-historijskog naslijeđa, u kome se prelamaju državni, politički, vjerski, nacionalni, ideološki, kulturni i drugi interesi režima koji su vladali Bosnom i Hercegovinom od vremena kada su objavljeni prvi dokumenti, propisi ili uredbe o potrebi i obavezi zaštite naslijeđa, a kome se, nažalost, naročito u njegovoj primjeni do sada, pa čak i u sadašnje vrijeme, nije poklanjala dovoljna pažnja.

Uz vrlo detaljan pregled pravne zaštite kulturno-historijskog naslijeđa, naročito posljednjih pedeset godina, i cjelokupne problematike koja se odnosi na ukupnu zaštitu naslijeđa, autor nam navodi i sve deklaracije, konvencije, povelje koje su usvojile države-članice OUN, odnosno međunarodne organizacije koje se bave ovom oblašću i šta (ni)su sva ta donesena dokumenta značila za kulturno-historijsko naslijeđe u Bosni i Hercegovini, posebno za vrijeme agresije na našu državu.

Autor se nije zadovoljio samo faktografskim nabranjem pravnih normi u ovoj oblasti koje su donesene u Bosni i Hercegovini kao i dokumenata koje je usvojila međunarodna zajednica, nego je, zahvaljujući svom višegodišnjem radnom iskustvu, radeći u Republičkom zavodu za zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine, minucioznom analizom ukazao na sve probleme koji su se pojavljivali u odnosima stručnih službi zaštite spomenika, s jedne, i državnih organa i institucija raznih nivoa, vjerskih zajednica, privrednih subjekata i dr., s druge strane, i na utjecaj ove problematike na ukupnu zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa.

Posebna vrijednost ove knjige je i u tome što autor na jedan vrlo upečatljiv način analizira funkcioniranje sistema zaštite naslijeđa za vrijeme ratnog stanja, odnosno njegov raspad i prepuštanje zaštite grupama entuzijasta volontera koji su se samoorganizovali (među koje spada i autor ove knjige) i spašavali i preventivno štitili barbarskim činom uništavanja veliki dio pokretnog i nepokretnog naslijeđa. Ovaj dio je u knjizi vrlo dobro razrađen i tačno je ustanovljena odgovornost institucija i pojedinaca za propuste u organizaciji zaštite i spašavanja naslijeđa u ratnim djelstvima. Zbog toga će ova knjiga biti značajan dokument za buduće

generacije, od onih u državnoj upravi do samih stručnjaka, neposrednih izvršilaca u službi zaštite.

Na našu veliku žalost, ovaj rat u našoj zemlji i barbarsko uništenje spomenika kulture pokazao je nevjerovatnu inertnost međunarodne zajednice, posebno međunarodnih organizacija koje se bave zaštitom svjetske kulturne baštine, kao npr. UNESCO. U ovoj knjizi nailazimo na frapantne podatke da se npr. UNESCO, odnosno njegov generalni direktor nije ni oglašavao povodom masovnog uništenja spomenika kulture u Bosni i Hercegovini i pored apela koji su mu upućivani iz BiH sve do rušenja Starog mosta 9.11.1993. iako je do tog datuma, od početka rata porušeno na stotine značajnih kulturno-historijskih spomenika u BiH raznih vrsta, posebno osmanske provenijencije.

Na osnovu izloženog, ovu knjigu možemo shvatiti i kao optužujući dokument za mnoge institucije sistema i pojedince u BiH u predratnom i ratnom periodu, ali isto tako i za međunarodne organizacije i njihove predstavnike koji su se tako olahko odnosili prema najvećem kulturocidu zabilježenom u posljednjih sto godina u Evropi, i pored toga što su se desila dva najkrvavija svjetska rata upravo na evropskim prostorima. Želim vjerovati da će se odgovornost za ovaj strašni kulturocid ipak ispitivati i utvrđivati, a za taj eventualni budući proces ova knjiga će biti vjerodostojan dokument.

Zato, svesrdno preporučujem ovu knjigu kao vrijedan stručan doprinos oblasti zaštite kulturno-historijskog naslijeđa a istovremeno kao opomenu i putokaz svim budućim odgovornim osobama za ovu oblast u državnim, entitetskim, gradskim i općinskim organima uprave, kao i stručnjacima iz ove oblasti, posebno u vremenu kada budu definirali politiku i organizaciju ove vrlo značajne službe, naročito nakon primjene Dejtonskog sporazuma, odnosno poglavlja koje se odnosi na ovu oblast.

Sejdalija Mustafić

**BAŠTINA
BIBLIOTEKA**

Mevlida Serdarević

**PRAVNA ZAŠTITA
KULTURNO-HISTORIJSKOG NASLIJEĐA BiH**
(Nastajanje, očuvanje, destrukcija)

Izdavač:

MEĐUNARODNI CENTAR ZA MIR, SARAJEVO

Za izdavača:

Ibrahim Spahić

Urednik:

Ibrahim Spahić

Recenzija:

Sejdalija Mustafić

Lektor-korektor:

Zinaida Lakić

Tehnički urednik:

Ružica Riorović

Računarska obrada i naslovna strana:

Zlatko Eminagić i Sabahudin Alađuz

Štampa:

JP Geodetski zavod BiH, Sarajevo

Tiraž 500 primjeraka

Sarajevo, 1997. godine

Realizovano zahvaljujući podršci European Cultural Foundation (Amsterdam), Council of Europe, Communautés Europeennes, The Swedish Association of Publishers, Causes communes Belgique, Grupe Irvin, Papirnice Goričane, Uneska, u okviru projekta Festival Sarajevo.